

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः
अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः
ग्रन्थाङ्कः १६८.

नीतितत्त्वाविर्भावः

श्रीचिदानन्दपण्डितप्रणीतः.

सम्पादकः

डाक्टर पि. के. नारायणपिष्ठ, एं. ए., पिपच्. डि.,
अनन्तशयनस्थविश्वविद्यालयसंस्कृतशाखाध्यक्षः
पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षश्च-

अनन्तशयने भास्करमुद्रालये मुद्रितः
१९९३

मूल्यं रूप्यकचतुष्टयम्.

PREFACE.

THE *NĪTĪTĀTVĀVIRBHĀVA* published for the first time as No. 168 in the *Trivandrum Sanskrit Series* is a *Mīmāṃsā* work composed by Cidānanda. The following stanza occurring at the end of the work refers to the author and his father :

यो म्यसोमपाथी श्रुतिसरणिमणिर्विश्वसावःरणश्री-
विद्यानामेकमोकस्त्रिनगति विदितः श्रीवरो ब्रह्मनिष्ठः ।
तस्मिन्नुः सक्तिमूर्तिर्जगदुपहृतये श्रीचिदानन्दनामा
तत्त्वाविर्भावमुच्चैर्बोधितं बुधसमारोहणे रौहिणेयः ॥¹

The epithet रौहिणेयः might be interpreted to mean either one born under the asterism Rohini or one whose mother is called Rohini. From the first half of the verse it can be gathered that the author's father Sreedhara was a great scholar of steady religious devotion who had performed a number of Soma sacrifices.

No other work written by the author is known. As Cidānanda presupposes *Sucaritamīra*, *Parthasarathimīra*, *Bhattasomeśvara* and *Paritasamīra* the earliest limit of his date may be taken as A. D. 1250. *Paramesvara II* of the *Payyur* family who commented on the *Nītitātvavirbhāva* flourished about A. D. 1500.² So this may be taken as the latest limit of Cidānanda's date. Here,

1. A descriptive note on this work by Sri V. A. Ramasvami Sastri was published in the *Bharatiyavidya* Vol. X.
2. See *Bharatiyavidya* Vol. X. p. 184.

it may be noted, that Paramesyara was not sure of certain readings in the text. He has discussed some textual variants in his commentary. So it may be inferred that the original may be older than the commentary at least by one century. On the basis of this inference Cidānanda may be placed in the fourteenth century.

In all possibility Cidānanda was a scholar who flourished in Kerala. All the old manuscript copies of his work now known belong to Kerala and they are written in Malayalam script. All of his commentators also appear to be sons of Kerala. Further Cidānanda is accepted as an authority by the two Nārāyanas of Kerala who composed the *Madameyodaya*.

The work is an elucidation of the *Mīmāṃsā* doctrines in forty-four sections. It follows the school of Kumārila Bhatta and it discusses in detail the twenty-three *ṛṣi* in *Mīmāṃsā* so as to bring out their exact significance. According to the Sāṅkhya system of philosophy twenty-three principles originate from Prakṛti. In the same manner, it is held that twenty three *ṛṣi* emerge from the *ślokatāṭikā*.

The *Nītatattvavṛbbhāva* is a *Prakaraṇa* work and in it the author strives to establish the views of the *Bhāṭyas* which are controverted by the adherents of other *śāstras* and the followers of Prabhākara school of *Mīmāṃsā*. One of the stanzas seen at the end brings out clearly the author's estimate of the importance of the work.

3 See the commentary on the *सुनि प्रायाग्ववाद*

4 Sri Paramesyara's commentary on the *Nītatattvavṛbbhāva*.

साकृतं गहनं कुमारिलपतं जिज्ञासुभिः पण्डितै-
 रप्यस्मास्ववर्धरणा यदि परं ग्रन्थोऽयमभ्यस्यताम् ।
 नो भेदुद्गततर्कतार्किकसमामध्यासितानां भवेत्
 तत्तन्मार्गविचक्षणत्वविरहादास्मैव नो वञ्चितः ॥ १

According to the author the work is indispensable for all scholars who participate in the discussions on the Kumārila's school of Mīmāṃsā.

Three commentaries on the work are known till now.

1. The commentary by Parameśvara II of the Payyūṭ family in Kerala.⁵
2. Maṅgalatīka by Nī'akantha.⁶
3. Commentary by Mukundānandayati.⁷

For this edition of the work the following manuscripts are used:-

क	L. 814.	Travancore University Manuscripts Library.
ख	1082.	Do.
ग	686.	H. H. The Maharaja's Palace Library.
घ		Manuscript from the Adayar Library.
ङ	685	H. H. The Maharaja's Palace Library.

5 For details see introduction to the Jaiminiyasutrārthasāgraha page 21-22, Trivandrum Sanskrit Series No. 156

6. For details see *ibid* pp. 29-30

7. See A. Triennial Catalogue of Manuscripts, Govt. Oriental Manuscripts Library Madras, Vol. IV Part II Sanskrit A. p. 4255

I acknowledge with thanks the assistance I have received from Sri V. G. Namboothiri and Sri S. Sankarama Sastri, Pandits, University Oriental Manuscripts Library in the publication of this work.

Trivandrum, }
15-5-1958. }

P. K. NARAYANA PILLAI.

विषयानुक्रमणी ।

विषयः	—	पृष्ठम्
अध्ययनविधिवादः	....	१
कार्यवादः	....	१४
स्वतः प्रामाण्यवादः	....	२०
कालप्रत्यक्षतावादः	....	४१
अन्यधारुयातिवादः	....	४९
साक्षात्प्रतीतिनिरासवादः	....	५३
करुणानापोदनिरासवादः	....	५६
योगरूढिवादः	....	५७
इन्द्रियवादः	....	६०
मनोवैभववादः	....	६१
अजसंयोगवादः	....	६४
पवनाकाशप्रत्यक्षतावादः	....	६६
कर्मप्रत्यक्षतावादः	....	६८
विशेषनिराकरणवादः	....	७४
समवायनिरासवादः	....	७५
तादात्म्यवादः	....	७७
अवयववादः	....	८३
परमाणुवादः	....	८६
तमोवादः	....	८७
जातिनिर्णयवादः	....	९१
महासामान्यवादः	....	९४

विषय	पृष्ठम्
अवातरजातिवाद	९७
भेदवाद	९९
अद्वैतवाद	१०७
अनिर्वचनीयवाद	१०८
अविद्यावादः	१११
मिथ्यावाद	११५
विज्ञानवाद	११६
स्वयमकाशवाद	१२५
ज्ञानमत्पक्षतावाद	१३०
प्राकृत्यवाद	१३१
योगिप्रत्यक्षनिरासवाद	१३६
अनुमानपरीक्षावाद	१३७
शब्दपरीक्षावाद	१४४
उपमानपरीक्षावाद	१५०
अर्थापत्तिपरीक्षावाद	१५६
अभावपरीक्षावाद	१६९
स्फोटवाद	१८०
ईश्वरवाद	१८९
शब्दनिस्त्यरववाद	१९१
क्षणिकवाद	२०१
आरमवाद	२११
अन्विताभिधानवाद	२२३
वेदापौरुषेयवाद	२३५

॥ श्रीः ॥

चिदानन्दपण्डितप्रणीतः

नीतितत्त्वाविर्भावः ॥

प्रत्यक्षपरीक्षा ॥

वन्दे कल्याणयोरेकमिन्दुचूडमुकुन्दयोः ।

अहं कलिन्दहिमवेत्सुतपोरिव सद्गमम् ॥

आचार्यकृतिप्रकृतेराविर्भावाय नीतितत्त्वानाम् ।

अयमिह यत्रः क्रियते सन्नः पुष्पन्तु सन्तोषम् ॥

विदुषामयं प्रयन्धो दुर्जनदृष्योऽपि जायते शीलैः ।

किं शर्करा न मधुरा पित्तोपहतस्य तिकेति ॥

आदौ स्वाध्यायविध्यर्थनिर्णयाय यतामहे ।

शास्त्रारम्भस्य वैश्वत्वप्रतिपादनसिद्धये ॥

यदि हि "स्वाध्यायोऽध्येतन्म" इति विधिः अध्ययनस्य स्वाध्याय-
संस्कारद्वारेणार्यज्ञानसाधनत्वं बोधयतीति न प्रतिषेधेत, तर्क्ष्यज्ञाना-
नुष्ठानस्य वैधत्ववैधुर्याच्चद्वन्द्वभूतं मीमांसाश्रवणमपि न वैधं स्यात्,
अर्षश्च न वैधं स्नानमुत्कृष्टमर्हति, इति नाध्ययनानन्तरं तद्भेदतुका
धर्मजिज्ञासा फलव्या मवेत् । अतो मीमांसाश्रवणस्य वैधत्वप्रतिपादनाय
स्वाध्यायाध्ययनविधिः अर्वातेन स्वाध्यायेनार्यज्ञानं सम्प्राप्यति बोध-
यति न वेति चिन्त्यते ।

तत्र “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति तद्व्यप्रत्ययावगता विध्यवद्भावा
 भावना समानपदोपात्तमव्ययनमपुरुषार्थत्वादुद्भूय पुरुषार्थरूपं भाव्य-
 पाकाङ्क्षमाणा समनन्तरपदोपात्तं स्वाध्यायमपि तत एव भाव्यतया
 नाभिलषति । न च स्वाध्यायस्य संस्कार्यतया भाव्यत्वं, भूतभाव्युप-
 योगरहितस्य तस्य सकृदसंस्कार्यत्वात् । न च अर्थज्ञानस्य भाव्यत्वम्,
 अन्तरेणापि विधिं सामर्थ्यादेवाधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं जायत
 इत्यवगतेर्विध्यानर्थस्यप्रसङ्गात् । न च नियमार्थो विधिः, अकार्यत्वात् ।
 अवधानादयो हि कृतावेव नियम्यन्ते, न तण्डुलादिस्वरूपे; प्रमाणान्तर-
 विरुद्धत्वात् । तस्मात् पुस्तकवाचनापरिगृहीतादि स्वाध्यायादर्थज्ञान
 निष्पत्तिदर्शनाद् अधीतेनैव स्वाध्यायेनार्थज्ञानं जायत इति नियमो न
 सम्भवति इति न तदर्थो विधिः । अतोऽध्ययनस्वाध्यायार्थज्ञानाना-
 मभाव्यत्वादन्यस्य च कस्यापि शब्देन सामर्थ्येन घोषादीयमानस्या-
 भावादाद्याध्ययनमधिकृत्यार्थवादानामसम्भवादार्थ्यादिकफलमध्यत्र न
 राशितत्रवन् सम्भवतीति, विश्वजिज्ञासेन सकलाध्येतृपुरुषाभिलषितः
 स्वर्ग एव भाव्यतया कल्प्यते ।

न च धारणाध्ययनगोचरस्यार्थवादस्यातिदेशतः प्रथमाध्ययनेऽपि
 प्राप्तेरार्थनादिकफलान्त्रय इति वाच्यम्, अनतिदेश्यत्वाच्छास्त्रस्य । न च
 शब्दमाननेतिर्लव्यतात्वेनातिदेशः, तदितिर्लव्यतात्वेनापि प्राशस्त्य-
 मात्रस्यैवातिदेशात् । अतोऽतिदेशतोऽपि फलस्याप्राप्तेः स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्,
 इत्यर्थज्ञानस्याध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन सम्पाद्यत्वं न विधिस्त्वबोधयति

१. स्य सकृ- ख. २. मोऽपि न. क. ३. विधि । अतोऽध्ययनस्वाध्यायार्थ-
 ज्ञाननिष्पत्तिदर्शनादधीतेनैव स्वाध्यायेनार्थज्ञानं जायत इति नियमोऽपि न सम्भवतीति
 तदर्थो विधिः । अनोऽध्ययन ४. नि विश्वजिज्ञासेन, ५. देशत्वाद् . प.

इति तदनुष्ठानस्य वैधत्ववैधुर्थात् तदनुरोधेन वैधस्य स्नानस्योत्कर्षासम्भवाद्वाध्ययनानन्तरं तद्वेतुका वर्मजिज्ञासा कर्तव्येति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—

अर्थबोधादिरूपस्य दृष्टस्य सति सम्भवे ।

फलस्य न फलं स्वर्गः कल्पनापधिरोहति ॥

दृष्टार्थत्वे सम्भवत्वदृष्टार्थत्वस्यान्याप्यत्वाद्, अर्थबोधादेश्च दृष्टस्यैव फलस्य सम्भवाच्च विश्वजिज्ञासेन स्वर्गस्यावकाशः । न चाधीतात् स्वाध्यायादर्थबोधादिसिद्धेः सामर्थ्यलभ्यत्वाद्द्विध्यानर्थरूपमिति वाच्यं, नियमार्थत्वाद्विधेः । नचाप्रत्वर्यत्वान्न नियम इति वाच्यम्, अकत्वेषु द्रव्यार्जनादिषु पुरुषार्थेष्वपि नियमदर्शनात् । यत्त्वर्यबोधादेर्दृष्टत्वात् तत्र नियमविधौ प्रमाणान्तरविरोध इत्युक्तं, तदुक्तं; सर्वनियमविधीनां दृष्टौफगोचरत्वात् । न हि प्रमाणान्तरागोचरे प्रती नियमः सम्भवति, तत्र नखनिर्मुञ्चनादेरुपायान्तरस्याप्राप्तेः पक्षप्राप्त्यसम्भवादेवावघातादिनियमानुपपत्तेः । ननु दृष्टे तण्डुलादिस्वरूपेऽपि नियमो न सम्भवति प्रमाणान्तरविरोधादित्युक्तम् । सत्यम्; अत एव अवघातादिस्तण्डुलादिस्वरूपे साधनत्वमेव विधिरिष्यः, नियमस्त्ववान्यार्थ एव फलपात्रम्, इति नियमविधां रहस्यम् । मञ्जेत तर्ह्यज्ञातज्ञापनमिति चेन्नैवं, यावदि तण्डुलादिसाधनत्वमेवावघातादिरन्वयव्यतिरेकमूलां व्याप्तिमवगम्य पक्षधर्मत्वादिकश्चानुमन्यावानुपातव्यं तादृतिगीर्षया “ग्रीही-नवहन्ति” इत्यादिकया श्रुत्यैवावघाताद्रेस्तण्डुलादिसाधनत्वस्य प्रथम-पवगतेः । श्रुनेल्लिङ्गवः शीघ्रप्रवृत्तेः । ननु त्रिकालाप्राप्तविषयो विधिः

१ वि भव. ग. २. तादनियम ग. ग. ३. संस्कारे द. क. प. ४. दृष्ट्या. ग. ५. पक्षः, प.

पश्चादपि सामर्थ्यलभ्यमयत्नं विदधाति । मैवम्, नियमविधीनामनन्य
 लभ्यविषयत्वाभावात् । भावे वा पूर्वोक्तनयेन नियमविधित्वभङ्गप्रसङ्गात् ।
 अतस्तद्गुलाद्यर्थिनां नरानिर्हृश्वनाद्युपायान्तरसम्भवेऽपि अवधा-
 तादेव नियमेन प्रवृत्तिरिति योऽयन्नियमः स विवेकः फलं, तस्य च
 स्वयमफलस्य फलान्तराननुगुणत्वेऽपि विधिफलत्वानुपपत्तेः फलान्तरं
 फल्यं, तथावधातादिषु प्रकृतत्वात् क्रतुरेव । याजनादिषु तु फलान्तर-
 स्यात्प्रकृतत्वादुपायान्तरप्रवृत्तौ मत्यवाय एव । अतोऽध्ययनमन्तरेणोपाया-
 न्तरप्रवृत्तौ मत्यवायकल्पनात् तत्परिहारायाध्ययन एव प्रवृत्तिरिति योऽयं
 नियमः तद्विषयार्थमन्यलभ्यमेवार्थज्ञानसाधनत्वमध्ययनस्य विधिरव-
 बोधयतीति न काचिदनुपपत्तिः ।

नचैवमध्ययनस्य स्वाध्याये तस्य चार्थबोधेऽपि विनियोजका-
 माधादसंस्कार्यत्वम्, अस्यैव विधेरिति नियोजकत्वात् । तर्ह्यध्ययनस्यार्थ-
 ज्ञानेन विनियोग इति चेत्, मैवं; यथैव “चरुमुपदधाती”त्यत्र चरोः
 स्थलशेषत्वे चरुशेषत्वे चोपपानस्य प्रमाणान्तरासम्भवेऽपि चरुपधाने
 स्थलशेषतया विनियुक्ते चरुमन्तरेणोपपानस्य तत्साधनत्वानुप-
 पत्तेर्दृष्टार्थत्वे सम्भवत्यदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् चरोः स्थलशेषत्वमुपधा-
 नस्य तु तत्संस्कारतया तद्वारेण स्थलशेषत्वमिति स्थलनिष्पत्तिपर्यन्तो
 विनियोगः, यथा वा “साम्ना स्तुवीते”त्यत्र स्तुतावशरणां विनि-
 योगान्तरामात्रेऽप्यशरणाव्यन्तरेण स्तुतिमाधनत्वाद्युपपत्तेर्दृष्टार्थत्वे सम्भव-
 त्यदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्च साम्नाऽशरामिव्यक्तिद्वारेण तत्संस्कारतया

१. भ्यप्र विदधाति. ख ग. भ्यमर्थं नावदधाति. घ २ पायसम्भवेऽपि घ,
 २. तादेव क ४ योऽनियम ख. ग ५ त्वे विधिपरत्वा ख ६ लपना ।
 तत्परि ग. घ. ७ ति नियम ८ मनन्य ख. ग. ९ चायावबोधेऽपि. ख. ग.
 १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

स्तुतिसाधनत्वमिति तत्पर्यन्तो विनियोगः, एवं स्वाध्यायस्वार्थज्ञानादौ ।
तत्र चाध्ययनस्य विनियोजकान्तराभावेऽपि स्वाध्यायाध्ययनस्वार्थ-
ज्ञानादौ विनियोगादन्तरेण च स्वाध्यायमध्ययनमात्रात् तदनिष्पत्तेर्दृष्टार्थत्वे
च सम्भवत्यदृष्टार्थत्वस्यान्वयव्यत्वात् स्वाध्यायोऽर्थज्ञानादौ साधनम्,
अध्ययनन्तु तद्वारेण तत्संस्कारतया तत्साधनम्, इति संस्कारविधित्वे-
ऽप्यर्थज्ञानपर्यन्तो विनियोग इति ।

नचैवं संस्कारविधेः संस्कार्यविनियोगपर्यन्तत्वे होमविधेरपि संस्कार्य-
सक्तुविनियोगपर्यन्तत्वेन संस्कारविधित्वं भवेदिति वाच्यं, तत्र दृष्ट-
सामर्थ्यानुसारस्य सहकारिणोऽसम्भवादेव संस्कार्यविनियोगपर्यन्तत्वे-
नापि संस्कारविधित्वानुपपत्तेः ।

स्यादेतत् । स्वयमफलस्वार्थज्ञानस्य फलवत्कत्वानुष्ठानोपाय-
त्वात् फलत्वम्, इत्यनुष्ठानानुपयोगिभ्रत्रियाद्यधिकाराश्वमेधादिप्रतिपाद-
कानां वेदभागानामनर्थकानां च ह्युपादीनां नार्थज्ञानार्थमध्ययनमिति
तत्र तत्पाददृष्टार्थत्वे कल्पे सर्वत्रादृष्टार्थत्वमेव युक्तम् । मैवम् ;
तत्रापि जपवारणवारायणादेर्दृष्टस्यैव विध्यन्तरापेक्षितत्वेन फलत्वाङ्गी-
करणात् । न च फलभूपस्तत्वादिनियोगभूपस्त्वं, यदेव किञ्चिद्विध्य-
न्तरापेक्षितं स्वाध्यायेन शक्यसम्भार्त्तत्सर्वमधीतेन स्वाध्यायेन कुर्यादिति
भूयस्त्वेऽप्येकोपाधिपरिश्रुतीतानामेकत्वादिषां च फलानां बहुत्वेऽपि दृष्टत्वेन
कल्प्यत्वात्मावाद् "यत्कं वा चोदनैकत्वाद्" इति न्यायस्यानवकाश एव ।

१. गान्त. ग. २. स्कारपर्यन्तत्वे विनि. ग. स्कारवि. घ. ३. धनोप. घ.

४. हुमादीनाद्य नार्थं ख. ग. हुमादीनां घ. ५. चम् । न युक्तम्; तत्रापि. ख. ग.

६. स्त्वेऽप्येको ध.

ननु फलवदर्थज्ञानसाधनत्वेन फलभूतस्य स्वाध्यायस्यैव समनन्तरपदोपात्तत्वात् किमिति न भाव्यत्वम्? उच्यते—स्वयमफलस्य फलान्तरसाधनतया फलत्वम्, अव्यवहितव्यवहितैयोरव्यवहितस्यैव मुख्यत्वमिति स्वाध्यायादव्यवहितैस्वार्थज्ञानस्यैव भाव्यत्वम् इति । अतोऽध्ययनविधेर्याजनादिविधिवत् पुरुषार्थनियमाविधित्वात् सिद्धमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वम् । तथा च तस्येति कर्तव्यताभूतं विचारमन्तरेणाध्ययनमात्रादनिष्पत्तेस्तदनुष्ठानमपि विधिरवबोधयतीति तदनुरोधेन स्मार्तस्य ज्ञानस्योत्कर्षादध्ययनानन्तरं उद्देतुका धर्माजिज्ञासा कर्तव्येति ।

एकदेशिनस्त्वाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तिलब्धानुष्ठानस्याध्ययनाविधेरधिकारपरत्वचिन्तायां प्रथमावगतत्वेनाचार्यकार्यधिकारपरत्वमाशङ्क्यन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानाधिकारपरत्वमेवेति उच्यन्ते । शास्त्रारम्भं समर्थयन्ते । तद्यामुक्तम्, अध्यापनविधेरेवाभावात् । कः खल्वध्यापनविधिः ।

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकलं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥”

इति स्मृत्यनुमित उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवंरूप इति चेत्, मैवम्; एवविध्यायाः श्रुतेरनेवंविधया स्मृत्यानुमातुमशक्यत्वान् । इयं उपनीयाध्यापयितारमाचार्यं वदन्तीति प्रतिपादयति ।

१. समानवशयोक्तवान् ख. २. भाष्यम् ३. तयोरेवव्यव. ख.
४. तस्यैवार्थज्ञानस्यैव. ५. त्वमतो. ख. ६. विधिरैव बोधयति । इति तदनुरोधेन स्मार्तज्ञानस्यो. ग. ७. रथयं ख. घ. ८. इति स्मरणानुमित आचार्यककाम उपनीयाध्यापयेदित्येवम्. ग. ९. नेन चकार्यः. ग. १०. इयमुपनीया. ग. ११. यतीति. ख.

न पुनरध्यापने विधत्ते । विधिपरत्वे तु यो द्विजस्तमाचार्यं प्रचक्षत
इत्यंशेनैकवाक्यत्वविरोधात् । न चोपनीयाध्यापयोदिति विधिमुक्त्वा
विधिप्रसिद्धमर्थं यस्त्विति, निर्दिष्ट्याचार्यलक्षणमिति वाच्यं, खरसतो
विधित्वाप्रतिपत्तौ वाक्यभेदेनापि विधित्वाश्रयणे मूलाभावात् । यत्पुन-
“विहितानेकनियमसहितोपनयनपुक्ताध्यापने कृत आचार्य इत्युक्तं,
तद्यदि क्रियामर्षोऽध्ययपक्षसम्बन्धोऽप्यनुवर्तते, तथापि न ताव-
न्मात्रे शब्दः, दृष्टस्यानियमे नियमे चाभेदाददृष्टदेव भेद इत्यलौकिक
शब्दः, तदलौकिकं विध्यहं फलम्, इयमेव यूषाहवनीयादिविधे”
त्युक्तम् ; तदयुक्तम् । नहीदं वचनमनेकनियमोपेतोपनयनपुक्ताध्यापन
साध्यमाचार्यकमित्याह । किन्तु उपनेयशेषेभूतसंनियमक्रोपनयनपुक्ता-
ध्यापनक्रियाकर्तृस्वरूपमाचार्यशब्दवाच्यमिति । तथाच पाचकादिपद-
वदाचार्यपदमपि लौकिकार्थमेव । यूषाहवनीयादिकं तु द्वितीयाश्रुत्या-
दिभिरनेकनियमकतज्ञाणाधानादिसाध्यत्वेनावगतमिति तत्साध्यस्य दृष्ट-
स्यादर्शनाद्युक्तं तद्वाचिनो यूषाहवनीयादिपदस्यालौकिकार्थत्वम् ।

यदप्याहुः—अध्यापनक्रियानिष्ठतावत्या“चार्याय धरो देव”इति
श्रुतेस्तदानीमाचार्यपदस्य भूताशेषलक्षकत्वमुन्मुख्य मुख्यार्थत्वायालौकिका
र्थत्वमाश्रयणीयमिति, तदाचार्यकोत्पत्तेः पूर्वमध्यापनक्रियावेद्यायामेव
“अचार्यस्य वाट्टमात्रे स्थित्वाधीयीत” इति श्रुतेस्तदानीमाचार्यपदस्य
वाच्यर्थोपलक्षकत्वमुन्मुख्य मुख्यार्थत्वायोपनयनोपक्रममध्यापनान्तस-
नियमकक्रियासन्तानयोगित्वमेवार्थत्वेन स्वीकरणीयमिति वैपरीत्यापादनेन

१. सासम्भवात्. ख. ग. २. मे वा. ग. ३. इत्यमेव च. ग. इयमेव च. घ.
४. न्युपनयनो. ग. ५. पसंनियमो. घ. ६. निर्दिष्ट्याचार्याय. ख. विहितौ वाचा-
नीय. ग. निष्ठतावप्यान्वरो देव. घ. ७. मक्रिया. क. ख.

परिहरणीयम् । जघन्या च भूतलक्षणातो भाविलक्षणा, सामग्रीविघटन-
सम्भवेन भाविनोऽर्थस्य सन्दिग्धत्वात् । तस्मादाचार्यत्वस्य यूपोदिवद-
लौकिकत्वादुत्पत्तिविधानं युक्तमिति रिक्तं वचः ।

किञ्च योऽभ्यापयेदिति यच्छब्दयोगो विधित्वमुपहन्ति । न च
यदाप्रेय इत्यादौ यच्छब्दस्यानुपघातकत्वं, तथापि यच्छब्दयुक्तस्य
विधित्वभङ्गेनार्थदादादिपरिकल्पितस्यान्यस्यैव विधित्वस्वीकारात् । अतो-
न तावद्“उपनीय तु यद्विशष्यम्” इत्यादिस्मृत्यनुमितं वचनमभ्यापन-
विधौ प्रमाणम् ।

इयादेतत्—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” “तमभ्यापयेत्” इति
श्रवणादुपनयन आचार्यकरणमद्योजन आत्मनेपदस्मृतेरभ्यापनविधिरपे-
क्षिताचार्यकरणविधिरेषेति । तदयुक्तं; द्रव्यार्जेनाधर्यतयैव प्राप्त्या-
भ्यापनस्य विध्यनर्हत्वात् । न चाचार्यकस्यालौकिकत्वात् तत्साधनत्वेना-
प्राप्तमभ्यापनं विध्यर्हमिति वाच्यम् ; अलौकिकस्याचार्यकस्यान्यतोऽसिद्धेः ।
नचोपनयीतेत्यात्मनेपदात् सानिपमकोपनयनशेषित्वमनीतेराचार्यकमलौ-
किकमिति वाच्यम् ; उपनयतेराचार्यकरणं वर्तमानाद् कर्मभिप्रायार्थत्वादा-
त्मनेपदविधानस्य । अन्यथा कर्मभिप्राये क्रियाफले “स्वरितयिन” इत्या-
दिनैवात्मनेपदप्राप्तेः ‘सम्मानन’ मूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत्पुनः क्रियाफलस्य
कर्मभिप्रायत्वद्वयान्न कर्ममिच्छितत्वं किन्तु कर्मगतत्वमित्यङ्गीकृत्योपनयन-
क्रियाफलस्य माणवकगतत्वेनाकर्म्मभिप्रायत्वान् पूर्वोक्त एवार्थे पदसाधुत्व-
धिरुद्दिष्टमिति, तदयुक्तम् । एवं सन्यायानैक्रियाफटस्याद्विगन्त्वेनाकर्म्मभि-

प्रायत्वात् क्रियाफलस्य "स्वार्थवित" इत्यादिनात्मनेपदासम्भवादमीनाद-
धीतेति न स्यात् । न चोपनयनक्रियाफलस्य संस्कारस्य माणवकाभिलषित-
त्वादेवाकर्त्रभिप्रायत्वम् ; आचार्यनिभिलषितत्वेन तस्य क्रियाफलत्वात्प-
पत्तेः । न च क्रियाजन्यं यस्य कस्यचिदभिलषितं वा क्रियाफलम्, किन्तु
कर्तुरभिलषितं सत् क्रियाजन्यं क्रियाफलम् । अन्यथा श्रमादि कर्मणि क्रिया-
जन्यमाहितस्य कस्यचिदभिलषितत्वेति "स्वर्गकामो योजत" इत्येवमादौ व-
कर्त्रभिप्रायत्वात् क्रियाफलस्यात्मनेपदं न स्यात् । न चास्पृष्ट इव माण-
वकसमीहितसाधनत्वेनैवोपनेतुरूपनयनक्रियाफलमभिलषितम् ; येन क्रिया-
फलस्याकर्त्रभिप्रायत्वं स्यात् । आचार्यककामस्य तत्साधने माणवका-
धिकारे समीहान्तरत्तेः । उत्पत्तौ वा माणवकाधिकारस्यैवानुसंहितस्य
प्रयोजकत्वम्, नाचार्यकाधिकारस्येति स्यात् । अत आत्मनेपदात्
क्रियाफलस्याकर्त्रभिप्रायत्वावगतेरकर्तृभूतमाणवकसमीहितसाधनत्वेनैवोप-
नयनस्य प्रतीतिः ।

न च शिष्यगुणनीयाध्यापयेदिति क्त्वाप्रत्ययादाचार्यकशेषत्व-
गुणनयनस्य स्वध्यवसानम् ; स्मृतिगतो हि क्त्वाप्रत्ययः, स च स्वतस्समान-
कर्तृकत्वमेवाह । तच्च प्रयोगव्यम् । तत्पुनरुद्गादित्त्वमिति प्रत्यक्षवेद-
गतत्वेन साक्षाद्ग्राह्यभावविषयत्वेन च क्त्वाप्रत्ययतो बलीयस्या
"वसन्ते ब्राह्मणगुणनयीत" इति द्वितीयोपनयनस्योपनेयशेषत्वप्रतीतिः ।
नचोपनेयसंस्कारस्याचार्यकशेषत्वात् तद्गोरणोपनयनस्यापि तदङ्गत्वं
क्त्वाप्रत्ययोऽवगमयतीति वाच्यम् ; उपनेयसंस्कारस्याचार्यकार्यत्वे माण-

१. त्वम्. प. २. चाभिलषितं वे तस्य कि. व. प. ३. हीचाकर्त्र. व. प. ४. यत्तेऽकर्तृ ग. प.
५. कर्तृत्व व. ६. यत्त्वत्त्वं ख. य. व. रयाद्. प. ७. पनयनशे. ग. ८. पनयन-
ख. प. ९. कार्यत्वात् घ. १०. यो गम. य.

वकार्थत्वे च सोपयोगत्वमाम्येऽपि पुरुषान्तरगामित्वेन वहिरद्वादाचार्य-
कादेकपुरुषगामित्वेनाध्ययनमन्तरङ्गमिति तदर्थत्वसिद्धेः । यदि वैवं स्मार्त-
वत्त्वाप्रत्ययानुरोधेनान्तरङ्गत्वं बांध्येत, ततो भवत्पक्षेऽध्यापनविधिप्रयुक्त-
स्याध्ययनविधेः किमधिकारपरत्वमिति चिन्तायाम् “अधीत्य स्नायाद्”
इति स्मार्तच्छाप्रत्ययानुरोधेनान्तरङ्गत्वयुक्तेर्वाधादाचार्यकाधिकारपरत्वं
स्यैत् । अतोऽर्कन्यायविहितात्यनेपदबलादन्तरङ्गत्वयुक्तेष्वोपनयन-
मध्यपनाङ्गमिति कथमुपनयनाङ्गत्वादाचार्यरुमन्त्रीकिकम् ? अत “एतया-
न्नाद्यकामं याजयेद्” इत्यादोविध प्रयोजकव्यापारगतो विधिशब्दः प्रयोज्य-
व्यापारविधिपर एव ।

यत्पुनर्ध्वज्यमनोक्तम्, “एतयान्नाद्यकामं याजयेद्” इति तु कामिने
एव विध्यपेक्षया याजनमनुवादो युक्त इति । तदयुक्तम् ; “नपादस्यपतिं
याजयेद्” इत्यत्र कामिश्रवणभावेऽपि प्रयोज्यव्यापारविधिपरत्वाङ्गी-
करणात् । अत एवमादावम्यतः प्राप्तिरेवाऽविधेयत्वे हेतुः । स च
प्रकृतेऽपि समान एव । एतेन

“उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारैश्च शिष्ययेत् ॥”

इत्यादि वचनं व्याख्यातम् । स्मृत्यन्तरञ्च—

“उपनीय ददद्देदमाचार्यस्त सदाहृतः ।”

इति क्रियायोगमेवाचार्यशब्दार्थत्वेन व्यक्तपूर्वदर्शयति । अतो
नाचार्यविधिर्नाम कश्चित् ।

१. वाचते, क. २. यां वेदमधीत्य. घ. घ. ३. स्यात् । अकर्म. ख. घ. ४.
दावति. ग. ५. ग. घ. ६ इति वचन. ग. ७. योविद्यमे घ. ८. पनयति. ग.

किञ्च सत्यं प्यध्यायनविधौ कृतस्तत्प्रयुक्तमध्ययनं न स्वविधि-
प्रयुक्तम् ? अध्ययनविधौ नियोज्योभावादिति चेत्, कल्प्यतां तर्हि विश्व-
जिदादिवन्निषोऽयः । नचानुष्ठानार्थत्वान्निषोऽयस्यान्यतस्तात्सिद्धौ न निषो-
ज्याश्रयणमिति वाच्यम् ; अनुष्ठानार्थत्वाद्भिकारस्य । अन्यतस्तात्सिद्धौ
नाधिकाराश्रयणमित्यर्थबोधाधिकारासम्भवेन तन्मूलस्य मीमांसाश्रयणस्या-
प्यसम्भवप्रसङ्गात् । अथान्यतोऽनुष्ठानलाभेऽपि विधित्वार्थमेवाधिकारा-
पेक्षा । विधिर्हि प्रवृत्तिहेतुः कार्यरूपैः । प्रवृत्तिहेतुत्वञ्च स्वसाधनैश्वर्षापाद-
नक्षमत्वम्, ईश्वरस्य स्वत एव प्रवृत्तेः । अतोऽनुष्ठानलाभेऽपि प्रवर्तक-
त्वमन्तरेण विधित्वमनिरूढमिति विधित्वसम्पत्तयेऽधिकारपर्युपासन-
मिति चेत्, तर्ह्यन्यतोऽनुष्ठानलाभेऽपि कार्यार्थमेव नियोज्यापेक्षा । कार्य
हि कृत्युद्देश्यम् । उद्देश्यञ्च कस्याचिदेव किञ्चित्, न सर्वं सर्वस्य ।
अतोऽन्यतोऽनुष्ठाने सिद्धेऽपि कृत्युद्देश्यत्वमन्तरेण विधित्वमनिरूढमिति
तदर्थश्रियोऽयपर्यवसानम् । न च नियोज्याभावेऽप्याचार्यकृतिं प्रत्युद्देश्य-
त्वादध्वंजननियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वमप्यस्तीति शङ्कनीयम् ; आचार्यक-
कामस्यातत्साधनेऽध्ययननियोगे कृत्युद्देश्यत्वासम्भवात् । अतः प्रशा-
जादिनियोगवदसत्यापि साक्षाद्विषयोऽयं संमीहितसाधनत्वेन कृत्युद्देश्यत्वा-
सम्भवादर्थज्ञानस्य च विषयफलत्वेनातत्कामस्य नियोज्यत्वानुपपत्तेः,
इत्युद्देश्यत्वार्थमध्ययनविधौ नियोज्यः कल्प्य एवेति सानियोज्यत्वाद्ध्य-
यनस्य स्वविधिप्रयुक्तिरेव युक्ता ।

किञ्चाध्ययनविधौ यदि नियोज्यो न भवेत्, कथन्तर्हि मनुजस्य
स्वाधिकारप्रयुक्तिर्मध्येऽधिकारश्च स्याताम् ? नहि नियोगसाधने कर्मण्य-

१. लाप्या. २. ग. ३. ज्यस्ताभा ग. ३. प्रवृत्तिहेतुत्वञ्च स्वसाधनैश्वर्षापादन ईश्वरस्य.
ग. ४. वाप्रवृत्ते. ग. ५. अतोऽन्यतः. ग. ६. तर्ह्यन्यतोऽनुष्ठान. ग. ७. न सर्वस्य. ग.
८. यत्नं नियोज्यस्य ख. ९. सन्निहित. ग. १०. न तत्र- ख. ग. घ.

नियोज्यस्य नियोगप्रतिपत्त्यभावादैश्वर्यं सम्भवति, अनीश्वरश्च कथमध्ययनं विचारं वाप्नुतिष्ठेन्? न च प्रबुद्धस्य स्वविधिप्रयुक्तिर्मध्येऽधिकारश्च न ह्येवेति वाच्यम्, विधिपर्यवसानार्थमध्ययनात् परतो मीमांसातश्च पूर्वमवगतस्य स्वीकारान्मध्येऽधिकारो न दृश्यते, तथा यदा नाचार्यो-
 पुभूयुः तदा माणवका स्वसंस्कारं द्विजातिकर्मानुगुणं प्रबुद्धः प्रयुक्ते
 तद्विचार्यो धेत्युक्तत्वात् । अतस्तत्राध्ययने नियोज्यो वाङ्गीकरणीयः,
 नियोगसाधने कैर्मण्यनियोज्यस्याप्यधिकारो वाङ्गीकरणीय इति सिद्धम् ।
 तथा च तद्देवाध्ययने नियोज्यो भवेत्, अनियोज्यस्याप्यधिकारो वा
 भवेत्, इति स्वाधिकारत एव प्रयुक्तिलाभात् किमप्यापनप्रयुक्ति-
 द्यसनेन ।

किञ्च “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यात्मनेपदद्वितीयाभ्यामुप-
 नयनस्योपनेयसंस्कारत्वावगतेः संस्कर्तव्यस्य कर्तव्यापेक्षायामुपनयनं प्रकृत्य
 तमध्यापयेदिति प्रयोजकत्वापरिगतस्यापि विधिशब्दस्य याभयेदिति-
 वदमाप्तापेक्षितमप्योज्यव्यापारविधिपरत्वावगमान् सोऽधीयीतेति वाक्यार्थ
 निष्पत्तेरप्रवर्षो ब्राह्मणो नियोज्यः श्रुत एवेत्यश्रुतनियोज्यमध्यापन-
 मध्ययनविधिरेव प्रयुक्ते । न च बालेनावगन्तुमशक्यत्वाद्ध्ययनाधि-
 कारस्यै, न तस्य प्रयोजकत्वम्, अपि तु तद्वदाचार्यावगतस्य कल्प्य
 स्याध्यध्यापनाधिकारस्यैवेति वाच्यम्; द्वितकारिभिः पितृादिमिरप्यनु-

१ सात्र प्रागवगतस्य च २. एवा । यदा च ३ चार्योपभूयु च
 ४ पुत्र च ५ कर्मणि नियोज्यो वाङ्गीकरणश्च इति सिद्ध च ६ नियोज्यस्या
 प्यधिकारो वा भवेदिति स्वाधिकारत एव प्र० च नियोज्यस्याधिकारो भवेदिति स्वाधि-
 कारत एव ग० नियोज्यो वा भवेत् अनियोज्यस्याप्यधिकारो वा भवेत् इति स्वाधि० च
 ७ किमप्ययनं च किमप्यापनमपि प्रयुक्ति० च ८ तर्कत० च ९ रस्यापि ग०
 १०. तस्य च च ११ स्व न प्र ग स्व न तत्प्र० च १२. चार्यगतस्य च
 १३ वतीति वाच्यम् ग. च

संहितस्य माणवकाधिकारस्य मद्योनकृत्वैलाभात् । न चानुष्ठात्रैव प्रयो-
जको ज्ञातव्य इति वाच्यम्, अध्ययनाधिकारस्यैवाध्यापनाधिकारस्यापि
माणवकेनानवगतस्याप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् ।

एतेन सोऽयन्तान्मूलिकशास्त्रार्थ इत्यपास्तम्; उक्तेन न्यायेन-
तन्मूलत्वमन्वरेणापि शास्त्रार्थसिद्धेः । अपि च एकस्यां क्रियायां
परस्पराननुगुणस्य फलद्वयस्यानन्ववाभियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यकर्म-
बोधो वा न फलमिति, द्वयोरन्यतराधिकारपरत्वमभ्युपगम्य किमधिकार-
परो विधिरिति सन्देह एवानुपपन्नः ।

नियोग एव फलम्, अर्थज्ञानन्वयप्राप्तमधिकारपर्यवसानाय विधि-
रनुपप्यत इति चेत्, तदस्तत्; अध्ययनार्थज्ञानयोः साध्यसाधनभावस्य
शास्त्रार्थत्वे पूर्ववदेकस्यां क्रियायां परस्पराननुगुणस्य फलद्वयस्यानन्वयः
अध्ययनस्य नियोगार्थत्वे प्रधानकर्मत्वमर्थज्ञानार्थत्वे च संस्कारकर्मत्वमिति
वैरूप्यञ्च स्यात् । अशास्त्रार्थत्वे तु न शास्त्रार्थस्य ज्ञानस्यैतदनुरोधाद्-
त्कर्ष इत्युभयतस्पाशारब्धुमाप्तेः ।

कथञ्चाध्ययनमात्रादपि सिध्यन्नध्यापनविधिविहितमेवाध्ययनं
प्रयुञ्जीत? तस्यैव प्रकृतत्वादिति चेत्, तर्ह्यध्यापनविधिवाक्यप्रवृत्ति-
रध्ययनविधिवाक्यप्रवृत्तिपूर्विकेवेति मूलमूलिकभावस्य वैपरीत्यमसङ्गः ।
तस्मादाचार्योक्तादेव पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तियुक्ताविति सर्वमवदातम् ॥

इत्यध्ययनविधिवादः प्रथमः समाप्तः ।

१. इत्याभावात्. ग. प्रयोजनत्वाभावात्. घ. २. नावगतस्य. घ.
३. न्तान्मूलिकशास्त्रार्थसिद्धेः. घ. ४. र्थावबोधो. ग. ५. वा फलमिति. घ.
६. वाध्यापनं. घ. ७. सिपूर्विकैवाध्ययनविधिवाक्यप्रवृत्ति मूल. ग.

[कार्यवादः ।]

कृत्या साध्यं तत्प्रधानञ्च कार्यं
 मानैरन्यैरप्यदृष्टं लिङ्गैः ।
 उचीर्णाङ्गं तच्च भावार्थसार्या-
 दित्याहुर्वे वक्ष्यते तन्निरासः ॥

अत्र हि प्रामाकराः कार्यस्यैवं प्रवर्तकत्वमाचक्षणाः प्रवर्तकवाक्ये-
 ष्वेव व्युत्पत्तिरिति निबध्नन्तः तदनुरोधेन कार्यान्वितस्वार्थाभिधानमितरेषां-
 मर्षान्तरान्वितकार्याभिधानञ्च लिङ्गादीनामिति वर्णयन्तः स्वर्गकामपद-
 समभिन्न्याहारात् क्रियोचीर्णमपूर्वमेव मुख्यो लिङ्गाद्यर्थः, क्रियारूपन्तु
 लक्षणयेति व्यवस्थां प्रतिपेदिरे ।

तत्र तावत् प्रवर्तकत्वेनाभिमतं किमिदं कार्यज्ञानं ? कृतिसाध्यं
 कृतिं प्रति प्रधानमिति चेत्, किं पुनः प्राधान्यम् ? यदि तदुद्देशेन
 कृतेः प्रवृत्तिस्तर्हि, मधुबोधोपाद्रिपाने प्रवृत्तस्य विपदानमपि कार्यं स्यात् ;
 तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तेः । न च तदस्य कार्यम् ; नेदं कार्यमकार्यमेव
 तद्विशय मोहादहं प्रवृत्त इत्युत्तरकालमनुसन्धानात् । कथञ्च प्रवृत्ति-
 कारणनिरूपणावसरे प्रवृत्तिन्त्यश्चा कारणम् ? आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अथ
 तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्त्यर्हत्वं प्राधान्यम् ; तर्हि तद्विष्टोपायतावोघैकार्थ-
 समवापिकृतिविशेषजन्यत्वाश्रान्यदिति कथं कृतिविशेषजन्यत्वादन्यत्
 प्राधान्यं स्यात् ? किञ्च नत्र प्रमाणं न तावदनुमानादीनि ; तत्प्रतिषेध-

१. ररय दृष्टं. ग २. व हि प्रव. घ ३. कार्यम् ; लक्षयमेव तद्विदय. घ.
 ४. तत्प्रमाणं. घ. ५. वन्धलिङ्गा. ग.

लिङ्गाद्यसम्भवात्, अनभ्युपगमाच्च । नापि प्रत्यक्षम्; कृत्यईत्वस्य कृतियोग्यपर्यायत्वात्, तस्य च प्रत्यक्षानर्हत्वात् । किञ्च प्रत्यक्षमपि न चक्षुरादिकं कृतिप्राधान्यं गोचरयतीति मानसमभ्युपगमनीयम् । मनश्च न बाह्यस्य कृतिप्राधान्यं गोचरयति; तस्य बहिरस्तात्तन्व्यात् । नापि मुखादेः; आन्तरस्य संयुक्तसमवेतसमवायस्यानभ्युपगमात्, अन्यस्य च सन्निकर्षस्याभावात् ।

एतेन कृतिगतमेवोद्देश्यप्रतियोगिकं शेषत्वं प्राधान्यमित्यपास्तम्; सक्तेन क्रमेण सत्रापि प्राधान्यस्य दुरुत्तरणैत्वात् ।

ननु यदाकारं वस्तु प्रतिपद्य पुंसां प्रवृत्तिः तदौत्सुक्यं वा जायते तदाकारयोगित्वमेव तस्य प्राधान्यम्; तच्च तदाकारावेदकप्रमाणेनैव शक्यत्वावगममिति न तत्र प्रमाणाभावोऽपि । नैवम् । एवं हि फलं तत्साधनं धार्मिगम्य तत्र प्रवृत्तिः तदौत्सुक्यं वा जायत इति न तदतिरिक्तकार्यसिद्धिः । अथ फलतत्साधनयोः परस्परव्यभिचारादुभयानुगतं प्रयोजनस्वमेव कार्यत्वं, तर्हि तन्प्राधान्यदधिकपणीयत्वादिति कथं तदतिरिक्तकार्यसिद्धिः ? अस्तु तदेव कार्यमिति चेत्, न; तन्प्राज्ञस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः, अप्रवर्तकस्य च कार्यत्वानभ्युपगमात् । तन्प्राज्ञस्य कृतौ न प्रवर्तकत्वमिति चेत्, सुखदुःखाभावयोः स्वात्मन्यप्रवर्तकत्वादिति ब्रूमः । न च तयोः स्वात्मन्यप्रवर्तकत्वेऽपि स्वोपाये प्रवर्तकत्वमिति वाच्यम्; अनव-

१. पर्यवसायित्वात्. ग. २. रादि कृति. ग. ३. रयतीति. ग.
४. शेषित्वं. ग. ५. मात्. ख. ग. ६. नावगन्व. ग. ७. गतत्वं प्रयो. क. ८. हि
न तत्रा. क. ९. कत्वस्य. ख. १०. योरात्मन्य. ख. ११. योरेव स्वात्मनि
प्रवर्तकत्वामावेऽपि. ख. यो. स्वात्मन्याइत्य प्र. १२. योः स्वात्मनि अप्रवर्तक-
त्वेऽपि. घ.

गततदुपायभावस्यापि तदुपाये प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ फलोपायता-
ज्ञानमपि कारणम् ; तर्हि तदेवास्तु कृतमित्येति मुनिरूपितः कार्यवादः ।
ननु नोपायमात्रं प्रवर्तकम् ; अनिशोपायेऽपि तत्प्रसङ्गात् । फलावच्छिन्नस्य
तु प्रवर्तकत्वे फलस्यापि प्रवर्तकत्वमेव । सत्यम् । वयमपि फलमात्रस्य
प्रवर्तकत्वमेव निषेधयामः, न तु प्रवर्तकोपायावच्छेदकत्वेनापि फलस्य
प्रवर्तकत्वं, इति न तदतिरिक्तं कृत्यहेतुत्वं नाम किञ्चित् ।

स्यादेतत्— अस्ति तावन्ममेदं कार्यमिति धीः, न चेयं कृति-
साध्यतामात्रविषया; दुःखतत्साधनयोरपि कार्यबुद्धिविषयत्वप्रसङ्गात् ।
नपि फलोपायत्वनिषेधः, कृत्यहेतुत्वे फलोपायेऽपि, कार्यबुद्ध्यानु-
त्पादात् । न च फलत्वं विषयः; फलसाधनेऽपि तद्दीदर्शनात् । नाप्य-
मिच्छितत्वम् ; मलयमारुतादेरमिच्छितस्यापि कार्यबुद्धिविषयत्वा-
भावान् । अतः पूर्वोक्तकृतिसाध्यत्वाद्याकारातिरिक्तमेव किमपि कार्यधीवे-
द्यमङ्गीकरणीयमिति । तदयुक्तं ; यन्ममेदं कार्यमिति धिकीर्षवैषम्यं, न
धीमेदः ।

यत् पुनः कार्यधियमन्तरेण धिकीर्षव नोदेति; कृतिसाध्यत्वादि-
बोधस्यानन्तरोक्तक्रमेण तदजनकत्वादिति मतम्, तदयुक्तं ; कृति-
साध्येष्टोपायतावोचस्य धिकीर्षोत्पत्तिहेतुत्वस्थितेः । अतो न पराभिमतं
कार्यं नाम किञ्चित् । अस्तु वा, तथापि कथं तत्रैव शब्दानां व्युत्पत्तिः ?
ननु गामानयेति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणात् प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य
तस्याः स्वात्मनि कार्यबोधाधीनतावधारणात् प्रवृत्तिहेतुत्वेन कार्यधिय-
मनुभाय, तत्कारणगवेषणायामन्यस्याप्रतीतेः शब्दस्य च दृष्टत्वात् तस्यैव

१. फलमपीति. ग. २. कृत्यु. ख. ग. ३. त्वमपि. ग. ४. स्यापि. ख.
५. तेस्तस्यैव. ख. ग.

हेतुत्वं कल्पयन्नावापोद्वापाभ्यां गवादेः कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वं
लिङ्गादेरर्थान्तरान्वितकार्याभिधायित्वञ्च निश्चिन्वन्, वेदे स्वर्गकामपद-
समभिव्याहारात् क्रियोचीर्ष्यपूर्वमेव ह्यस्यो लिङ्गाद्यर्थ इति व्युत्पद्यते,
सैषं लोकापरम्भा वेदावसाना व्युत्पत्तिरिति । तदसारम्,

व्युत्पत्तिर्लामात् सिद्धेऽर्थे क्रियायाः कार्यतान्वयात् ।
कापिनोऽनन्वयाश्वाधादपूर्वानभिधानतः ॥

लभ्यन् एव सिद्धेऽप्यर्थे पदानां व्युत्पत्तिः । पुत्रजन्म दृष्ट्वा तस्मिन्-
वेदनाय धावन्तं मृत्यमनुधापन् पुत्रस्ते जात इति मृत्यवधनानन्तरं
पितृभुङ्खनिकात् पश्यन् तस्य प्रियार्थप्रतीतिहेतुत्वमवधारयन् स्वास्मिन्निव
परस्मिन्नपि वदनविकासहेतुत्वेन प्रियार्थप्रतीतिरेनुमानात्, तस्याश्च
कादाचित्कत्वेन स्वात्मनि हेत्वपेक्षायां स्वात्मनि पुत्रजन्मनो हर्षहेतुत्वा-
वधारणात्, अन्यस्यै च हर्षहेतोरेनुपलम्भात्, पुत्रजन्मनश्च दृष्टत्वात्
तस्यैव हर्षहेतुत्वमवधारयन्, तद्वैवसायनत्वेनान्यस्यानुपलम्भेः, वच-
नस्यै दृष्टत्वात् तस्यैव तदुपायत्वमवधारयन्नावापोद्वापाभ्यां पुत्रार्थे
पुत्रादिपदं व्युत्पद्यत इति । न च हर्षहेतुबोधकत्वेनादृष्टादेरपि साङ्ख्य-
त्वाद्बचनस्य तद्वैवसायनत्वं दुरवगममिति वाच्यम्; गामानयेति प्रवर्तक-
वाच्येऽपि मृत्युत्तिहेतोः कार्यबोधस्यादृष्टाद्यधीनत्वभङ्ग्या वचनजन्यत्व-
निश्चयाभावप्रसङ्गान् ।

१. पोद्दाराभ्या. ख. ग. २. च विदरो. ग. ३. स्य हर्ष. ग. ४. स्य च.
दृष्ट. प. ५. पोद्दाराभ्या. ग. ६. तत्त्वत इति. ग.

अयं गामानयेति वाक्यप्रयोगे सति 'गवानयनकार्यबोधस्यासकृदु-
पलब्धेर्दृष्टस्य चान्यस्य तद्देशोः सर्वत्रानुगतस्यादर्शनादृष्टहेतुसम्भवे चादृष्ट-
हेतुकरूपनानुपपत्तेः वचनस्य हेतुत्वं कल्प्यम् । तर्हि-तेनैव क्रमेण हर्षहेतु-
बोधोत्पादकत्वमपि पुत्रस्ते जात इति वचनस्य सुतरां कल्प्यम् ।

. यत्पुनर्गवानयनविषयायाः प्रवृत्तेस्तर्कार्यबोधनियतत्वाद्युक्तं तथा
तदनुमानम्, सुखविकासस्य तु पुत्रजन्मलक्षणहर्षहेतुविशेषप्रतीत्या निय-
मानुपलम्भात् कथं ततस्तदनुमानं? प्रियासुखप्रसवादेर्दृष्टस्यापि हर्षहेतो-
रनेकस्यापि सम्भवात् परिशेषादिदिरिति । तन्मन्दं; पूर्वोक्तेन नयेन
हर्षहेतुप्रतीतिर्भूत्वाक्यजन्यत्वस्थितौ सामान्यतस्वावन् पदानां सिद्धार्थ-
त्वस्यावगतत्वात्, प्रियासुखप्रसवादिव्यतिरेकेऽपि भूयो भूयः पुत्रजन्म-
निवेदनप्रवृत्तयस्तदनुमानप्रवृत्तयश्च वदन्विकासस्य पुत्र-
जन्मलक्षणहर्षहेतुविशेषप्रतीतिजन्यत्वस्य सुपरिशेषत्वाच्च । यदि चैवमप्य-
दृष्टहेतुशङ्कया परिशेषाभावः, तर्हि कार्यधियोऽप्यदृष्टहेतुशङ्कया गामानये-
त्यादिवाक्यजन्यत्वपरिशेषो न स्यात् । किञ्च गामानयेत्यादिवाक्य-
श्रवणान् प्रयोज्यवृद्धे प्रवृत्तिमुपलभ्य तद्देशपरिशेषस्य स्वतो दुष्करत्वेऽप्या-
त्मनि स्वतन्त्रप्रवृत्तेः कार्यबोधाधीनत्वानिश्चयात् कार्यबोधमेव तद्देशत्वेना-
वगच्छतीति वाच्यम्, अन्यथा परिशेषानुपपत्तेर्हेत्वभावः, वाक्यस्यैव
वा कदाचित्कस्याहत्य प्रवृत्तिहेतुत्वं वेति असङ्गत् । तथा च कार्यबोध-
स्यात्मनि सपीहितोपायताबोधाधीनत्वानिश्चयात् परमतस्यापि कार्य-

१. स्वतो- घ. २. स्व तत्पुत्रजन्म, घ. ३. त कथं परिशेषादिदिरिति. ख.
परिशेषादिदिरिति. ग. ४. सुकरपरि. ख. ग. ५. सहाया. घ. ६. दिवचनत्र. ख.
वचनजन्यस्य परि. ग. ७. वेति वाक्य. ख ग. ८. वृत्तौ. ग. ९. वः, एवं
वाक्य. ख. १०. व कदा. घ. ११. पुत्रं वेति न इति. ग

बोधस्य समीहितोपायताबोधमेव हेतुत्वेन निश्चिनोतीति तद्वोद्वेषानन्य-
हेतुत्वात् तत्रैव पदानां शक्तिं कल्पयेत्; शब्दार्थस्यानन्यत्वम्यत्वस्तिष्ठतेः ।
न चेतोपायताबोधाधीनत्वं कार्यबोधस्यानन्युपगतम्; इष्टोपायतात्रिर्या हि
ममेदं कार्यमिति बुद्ध्या तत्र प्रवर्तत इत्युक्तत्वात् . कामिनीयोज्यक्रिया-
कार्ययोर्वैध्व्याभावेन तस्मिन्वचनापूर्वव्युत्पत्तिमङ्गलसङ्गाच्च । कथञ्च प्रवर्तक-
वाक्येभ्यो भवन्ती कार्यान्वितबोधिर्ल्लिङ्गदिसन्निधानादेवाकाङ्क्षाद्युपलक्षि-
तार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानमात्रगोचरयापि पदशक्त्या सम्भवन्ती कार्यरूपं
विशेषणमपि शक्यकोटौ निवेशयेत्, कथन्तरां चायत्रस्यैवैकरूपत्वस्या-
प्यनुग्राहकस्य, कार्यान्वितस्वार्थाभिधानमितरेषामर्थान्तरान्वितकार्याभिधा-
नञ्च लिङ्गादेरिति, श्लेष्मैरवामिव वैरूप्यमपि प्रतिकूलमङ्गीकारयेत् ?

यत्पुनः कार्यान्वित एव बोधिदर्शनात् तदन्वित एव शक्तिः, नहि
बहिर्जातीयनिमित्ते फले द्रव्यमात्रे शक्तिरित्यवादि; तन्वन्दम् । तत्र हि
द्रव्यमात्रगोचरतया-बलसायापि शक्ती बहिकलस्य दाहादेः . बहिपन्तरेण-
द्रव्यमात्रानुत्पत्तेः बह्यापि शक्ती कल्प्यायां कायवाचस्यैव शक्तिः,
न द्रव्यमात्र इति युक्तम् । इह तु कार्यान्विताभिधानस्य पदानामर्था-
न्तरान्वितस्वार्थाभिधानमात्रगोचरतया शक्तयोपपत्तेर्न युक्तं विशिष्टशक्ति
कल्पनमिति । भवतु वा कार्यान्विते पदानां शक्तिः, तथापि कथं
सर्वत्र क्रियाया एव कार्यत्वेनान्वयाच्चतुर्चीर्णमपूर्वं लिङ्गार्थः स्यात् ?
क्रियाकार्यस्य क्षणमद्भुतत्वेन काम्यमानानुपायस्य स्वर्गेकामनियोज्या-
न्वयानुपपत्तेः क्रियोर्चीर्णमपूर्वमेव मुख्यो लिङ्गार्थ इति चेत्, पैवम् ;

१. नोति त. ग. २. स्थानन्यत्वम्यत्वात्तत्रैव. घ. ३. त्वाधीनत्वं, ग. ४.
वा ममेदं. क. ख. ५. वैध्व्याभावेन. घ. ६. भावे त. क. ख. ७. जातिभि. ९.
८. ति, तदुक्तं. क. ९. एतवा. ख. १०. सर्वक्रियाया एव. घ.

यथा गोशब्दस्य गोत्वमात्रे शक्तस्य परिचिनतरतश्च शक्तिबोधेऽपि व्यक्ति-
विशेषपर्यन्तबोधाघायकत्वं प्रतीत्यपर्यवमानलभ्यं न स्वशक्यपेक्षं, एवं
लिङादेरपि क्रियारूपमुच्ये म्बिगारिस्ताधारणकार्यमात्रे शक्तिग्रहान्
त्रियारूपविशेषबोधेऽपि स्याधिकार्यप्रियेपस्य कार्यप्रतीत्यपर्यवसान-
लभ्यतया स्यापित्वस्य लिङाग्रनभियेपत्वापत्तेः । नियोज्यान्वयवैध्वत्र्यं
हि नियोगस्य शब्दार्थप्रतीतिविपत्तया समापेयं, न पुनः शक्ति-
प्रतियोगितया । तथा च लोके क्रियारूपेऽपि लिङादिर्मुख्य एव
स्यात् । युक्तञ्चेत् । अन्यथा लौकिकशास्त्रेषु मुख्यार्थस्य पदस्या-
माहोदमुख्यार्थस्य चानभिधानान् अभिधानमेव पदानामभ्युत्पन्नमिति
वेदे लिङादेः कामिनियोज्यान्विकार्याभिधानवैध्वानवगतेः तन्मूला
स्याधिकार्ये व्युत्पत्तिरपि मध्येन इति व्युत्पत्तिविरहादभिधानमेव
लोकवेदयोरिति स्यात् ।

यत्पुनलिङादिभ्यनिरितानां पदाना स्थिरास्थिरस्ताधारणकार्य-
मात्रे शक्तिरिति स्वीकारान् गामानयेत्यादियु गवादिपदानां मुख्यार्थ-
त्वेनान्विताभिधानव्युत्पत्तिरिति । तद्व्युक्तम् ; एकेनैव प्रयोजनेन प्रथम-
मप्रगतशक्तिषु कदाचित् स्याधिकार्यं मुख्यार्थः कस्यचित् कार्यमात्र-
मिति विवेकस्य दुरभ्युहत्वान् । नियोज्यान्वयवैध्वत्र्यस्य च लिङादेः
कार्यमात्रे शक्त्येऽपि पूर्वोक्तनयेन शुपरिहरत्वान् । कश्च मानान्तरा-
गोचरे लिङादेः सम्बन्धिग्रहणानेवन्त्रां सम्बन्धावगतिः स्यात् ? लिङा

१ तत्र न म २ तत्र घ ३ याविग्र म ४ वैध्वमपि नियो-
गस्य घ ५ वात् मुख्या घ ६ स्याभिधानमात्रान् म ७ न वैध्व्या घ ८-
कार्यां शु क कार्येऽपि नु शक्तिरिति घ ९ वैध्वत्र्य च घ १० नः
सम्बन्ध- क म. मप्रभवपमद्- घ

दिभिरेवावगताद्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । मानान्तरेणावगतौ मानान्तरापूर्व-
व्याक्रोपात् ।

यत्तु विमर्शास्त्रे स्याद्यिद्यार्थे व्युत्पत्तिरिति, तदपुक्तम् । विमर्शो
नाम कश्चिदन्यतरकोटिप्रसपाती सन्देहविशेषः नूनमिदमेवमिति, न पुन-
रेवमेवेति नियमरूपः; तद्रूपत्वे तस्य संस्कारानधीनत्वेन प्रामाण्य-
प्रसङ्गात् । अतः स्याद्यिनि विमृष्टे सम्यन्त्रो विमृष्ट एव स्यात्, न तु
निश्चितः; सम्यन्त्रनिश्चयस्य सम्यग्निश्चयार्थान्त्वात् । किञ्च याग-
क्रियायाः कार्यत्वं तावदवस्थाभ्युपगन्तव्यम्; अन्यथा तत्र कार्यबोधा-
भावे तन्निबन्धनानुष्ठानस्याप्यसम्भवप्रसङ्गान् । अस्तु यागः कार्य इति
चेत् तत्र प्रष्टव्यम्—किं नियोगप्रसृतस्वत्र कार्यबोधः, किं वा फल-
प्रसृत इति । न तावत् नियोगप्रसृतः, काम्येषु कर्मणस्यापि विध्य-
नुष्ठाप्यत्वप्रसङ्गात् । नापि फलप्रसृतः, सणभद्रिनो यागस्य फल-
साधनत्वानुपपत्तेः । न च स्वर्गसाधनापूर्वसाधनत्वान् कार्यत्वम्; साधन-
साधने साध्यार्थिनः कार्यबोधानुत्पादान् । उत्पत्तौ वा विमर्शास्येन
स्याद्यिना साधनसाधनत्वेन यागेऽपि धामिनः कार्यबोधो जायत इति
पूर्वावगतक्रियाकार्यव्युत्पत्त्यनुसारेण क्रियाकार्यस्यैव लिङ्गाद्यभिधेयत्व-
प्रसङ्गात् । अतः कामाधिकारवाग्भ्येषु फलप्रसृतत्वाद्यागकर्तव्यत्वस्य
यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावो वा साधनसाधनेऽपि साध्यार्थिनः
कार्यबोधो वाङ्मोकर्णाय इति न यागातिरिक्तस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वात्तिद्धिः ।

१. मार्गास्त्रे. य. २. मार्गो दि नाम. य. ३. ति हि सम्भवति. ख. ति
सम्भवति. ग. ति हि मयनि. घ. ४. मयनीयम्. ग. ५. कार्यमिति चेत्. स. य.
६. का. य. ७. स्यादे वा दि. ख. घ. तत्साधने, घ. ८. नसाधनेऽपि साध्यार्थिनः
कार्यबोधो वा. प. ९. गा. ग. १०. इभिः, क. ख. य.

अपि च, यदि विप्रकृष्टकालत्वात् स्वर्गस्य यागसाध्यत्वं, तर्हि प्राच्यो-
दीच्याद्गसव्यपेक्षतया विप्रकृष्टकाठस्याधिकारापूर्वस्याग्नेयादिरसाधनं
स्यात् । असाधनमेव, तस्य करणत्वादिति चेत् न; करणत्वस्य साधनत्वा-
वान्तरविशेषत्वात् सामान्यनिवृत्तौ करणत्वस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गात्
स्वर्गं प्रति यागेऽपि तस्य सुवचत्वाच्च । अधिकारापूर्वं प्रत्युत्पत्त्यपूर्वाग्येव
करणानि, आग्नेयादयस्तु करणमपि न सम्भवन्तीति चेत्, नैवम् ;
नियोगं प्रति विषयभूतस्यैव तत्करणत्वमिति नियमाभावप्रसङ्गात् ।
अवान्तरापूर्वाग्येयाधिकारापूर्वस्य विषयोऽपि इति चेत्, नैवम् ; कामाधि-
कारवाक्ये हि कामिनिरोज्यान्वयवैधैर्याङ्घ्रिहादेरपूर्वाभिधानभ्युत्पत्तौ
सिद्धायां आग्नेयादिवाक्यैरुत्पत्त्यपूर्वाग्यभिधेयानि, तत्र करणीभूतस्यैव
विषयत्वात्तेषां करणत्वमालोच्य सविषयाधिकारनिर्धोगप्रतिपत्तिरिति
परस्पराश्रयचक्रकयोः प्रसङ्गात् । अतः प्रत्ययार्थमधिकारापूर्वं प्रति
प्रकृत्यर्थस्य यागस्यैव विषयत्वान्, तस्य च करणीभूतस्यैव तत्त्वात्
आग्नेयादिः करणीभूत इत्यभ्युपगमनीयम् । तथा च तद्देव यागस्य
स्वर्गं प्रत्यपि करणत्वं प्रतिपन्नकरणत्वनिर्वाहाय उत्पत्त्यपूर्ववत्
परमापूर्वकल्पनञ्च सम्पत्स्येन इति कथं तस्य मानान्तरापूर्वत्वं छिद-
र्यत्वं वा ?

यत्पुनरधिकारापूर्वस्याग्नेयादिसाध्यत्वन्नात्यन्तमयोग्यं, तस्य
तदनन्तरमुत्पत्तेरपि सम्भारितत्वान्, स्वर्गस्य तु यागसाध्यत्वमत्यन्त-
मयोग्यं; तस्य कालान्तरभावित्वेन प्रसिद्धत्वादिति वैषम्यमुक्तं;

१. साधनेत्, तर्हि. ५ २ त्वं कथन्तर्हि ॥ ३. न भवन्तीति. ग.
४. योभूत स. ग ५ वैधैर्याङ्घ्रिहादेः ५ ६ तस्य विषयत्वात् ॥. ७ कार. घ.
८. प्रतिपत्तिरिति. ख घ ९. यो (ज्व २ अ) प्रतिपत्तिरिति ग १०. कारणत्व,
५. ११ ॥ वा। यत्पुन. १२. मुक्तम् । स्वर्गस्यापि. ख ग.

तदयुक्तम् । स्वर्गस्यापि कालदेशदेहैर्विप्रकृष्टत्वपर्यवादेतिहासपुराणपर्या-
लोचनाधीनमिति तदनालोचयतां न यागानन्तरजत्वमयोग्यम् । अपूर्व-
स्यापि स्विकृष्टदायुत्तराद्भव्यपेक्षतया विप्रकृष्टकालत्वमालोचयतामाप्ते-
याद्यनन्तरजत्वमसम्भावितमिति सम्भावनासम्भावनयोरुभयत्र तुल्य-
त्वेत् । १-अवश्याभ्युपगमनीयञ्च शंयावचगोरणस्य नरकपातसाधनत्वम् ।
नहि तत्र-प्रत्यक्षायापूर्वस्य शब्दाभिधेयत्वं कल्पं, - येन-तस्यैव नरक-
पातसाधनत्वं; अवगोरणस्य त्वपूर्वसाधनत्वमेवेत्युच्येत । किन्तु-कल्पं,
कल्पकञ्च न स्यात् अतो नरकपातस्यावगोरणसाध्यत्वात् ।

यत्पुनः कामाधिकारवाक्येषु प्रथमपूर्वप्रतिपत्तेर्विमृश्यमानापूर्व-
द्वारमवगोरणस्य नरकपातसाधनत्वं सुबोधं, कामाधिकारवाक्येषु
प्रथममन्वेषापूर्वप्रतिपत्तेस्तद्वारमपि यागस्य स्वर्गसाधनत्वं दुर्वोधमिति ।
तन्मन्दं; कामाधिकारवाक्येष्वपि लिङ्गादेरपूर्वव्युत्पत्त्यर्थं कामिनियोज्या-
न्वपवैद्यतोऽपूर्वविमर्शस्य प्रथममभ्युपगतत्वान् तद्वारेण यागस्यापि स्वर्ग-
साधनत्वोपपत्तेः, परस्परानपेक्षवाक्यद्वयप्रवृत्तौ पौर्वापर्यनियमानुपपत्तेश्च ।
किञ्च यदि विप्रकृष्टकालसाध्यत्वान् स्वर्गो न यागसाध्यः, तर्हि क्षण-
भङ्गिन्याः कृतेविप्रकृष्टकालत्वान् अपूर्वं न साध्यमिति कृत्तिसाध्यत्व-
कल्पं कार्यत्वमेव मज्येत । यागानान्तरापूर्वद्वारेण तु तस्य साध्यत्वे
स्वर्गस्याप्यधिकारापूर्वद्वारा यागसाध्यत्वमिति सर्वोपमानम् ।

ननु यदि कार्यं न प्रवर्तकं नै च तल्लिङ्गाद्यर्थः, किन्तर्हि प्रवर्तकं
लिङ्गाद्यर्थः ? उच्यते—

१. यागान्तर. घ. २. सुबोर्विप्रकृ. ग. ३. त सम्भावनासम्भावन. घ. ४. त्वादिति ।
व्यवस्था. ग. ५. त्व, येन ख. ६. मार्गस्य. ग. ७. नत्वानुपपत्तेः क. घ. ८. 'सिः ।
दिश ख. ग. ९. न यागसाध्यत्वमिति स्वर्ग. घ. १०. द्वारेण. ग. ११. न तन्निवाद्यर्थः.
ख. ग.

प्रवृत्तिहेतुः सर्वेषां कर्तव्यत्वैकसंग्रहा ।

इष्टाम्युपायता सैव छिदाययो विधिर्मतः ॥

यद्वगतं हि प्रवृत्तिं जनयति, तत् प्रवर्तकम् । इष्टोपायत्वं चावगतं प्रवृत्तिं जनयति । न च फलैर्व्यभिचारः, फलप्रवर्तकत्वस्य कार्यप्रवर्तकत्व-निरासवेष्टायामेव निरस्तत्वात् । न चैष्टोपायत्वस्य भूतादी प्रवृत्त्य-जनकत्वात् अप्रवर्तकत्वं, कर्तव्यत्वैकार्थसंभवायित्वेन विशेषणात् । अतः शाब्दतयापारंयोरन्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वाभावादिहैव तयोरन्यतरस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनं दृष्टानुसारविरुद्धं गौरवाय चेति तयोरप्रवर्तकत्वात्, इच्छायाश्चोत्पत्तित एव प्रवर्तकत्वात्, कार्यफलयोः प्रवर्तकत्वस्य प्रागेव परास्तत्वात् । समीहितोपायता कर्तव्यत्वैकार्थसंभवायित्वेन ज्ञाता सर्वत्र प्रवर्तिका, सैव च विधौ विहितस्य छिदादेरभिधेया इति सिद्धम् । अत एव—

१. इयेनस्वरूपं नानर्थस्तत्फलस्य त्वनर्थता ।

-इत्युक्तं; इयेनस्वरूपस्य समीहितोपायतया छिदभिधेयस्य विधेयत्वादनर्थत्वानुपपत्तेः । ननु न विधेयः इयेनः तस्य विध्य-नुष्ठाप्यत्वाभावात् । यस्य हि विधिः स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठानमाप्तिरिति तद्विधेयम् । काम्ये च फलार्थ एवानुष्ठानसिद्धौ विध्यनुष्ठाप्यत्वा-भावात् । मैवम् ; एवं सति काम्येष्वङ्गानुष्ठानस्याऽपि फलप्रयु-क्ततया विधेयत्वाभावात् अग्रीषोर्भायाहिसायाप्यधर्मत्वापत्तेः । अङ्गानां फलसाधनत्वस्यानग्नचरत्वात् । तत्र न फलमनुष्ठापकमिति चेत्, न; करणेऽपि संभत्वात् । अथ कृतितत्साध्यैर्मध्यस्थस्य

१. त्वेन संग्रहा- ग. २. गत प्रवृत्ति. घ. ३. फले. घ. ४. न च भूतादी. छ. ग. ५. तयो. प्रवर्त घ. ६. दनर्थपारते घ ७. स्वविध्यर्थ. ग. ८. तथैवानु. घ. ९. वं काम्येषु. छ- १०. समानत्वात्. ग. ११. भ्यसगादे. घ.

यागादेर्विषयत्वान्, तस्य च कामिकार्ये काम्यमानोपायत्वेनावगतस्यैव कामिकृतिव्याप्यतया विषयत्वात् प्रथमतः कामोपायत्वे प्रतिपन्ने तदेव तत्र प्रवर्तकमिति मतम्, तर्हि तत्र प्रष्टव्यं; किमद्भोपेतस्य प्रधानस्य फलकरणत्वमुताङ्गविधुरस्य ? इति । यद्यङ्गविधुरस्य तर्हि काम्येष्वङ्ग-विधुरस्य भावार्थमात्रस्यैव फलकरणत्वेन विधिविषयत्वात् कतिपयाङ्ग-विधुरेऽपि विषयविलयाभावान्नित्यकाम्यवैषम्यं न घटते । अथ अद्भोपे-तस्य भावार्थस्य फलकरणत्वं, तर्हि फलमेव करण इवाद्भेऽप्यनुष्ठापकं इति श्येनामीशोमीयविभागो भज्येत । इत्युभयतस्पाशा रज्जुः स्यात् ।
किञ्च—

आकाहासत्त्वियोग्यत्वैः पदार्थानां विधोऽन्वयः ।

न च स्वर्गेण यागस्य त्रयमप्युपपद्यते ॥

पदार्थानां हि परस्परान्वयस्तावदाकाङ्क्षादित्रयनिबन्धन इत्य-
विवादम् । तत्र यागस्वर्गयोरेव न त्रितयमप्यस्ति; यागस्वर्गयो-
र्भ्रियोगस्यैव साध्यतया साधनतया च परस्परमाकाङ्क्षायावात्, क्षण-
विनश्वरस्य यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनायोग्यत्वात्, पदावयव-
भूतमल्लयेन साक्षात् साध्यत्वेनोपात्तादपूर्वान् नियोज्यविशेषणतया
पदान्तरोक्तस्य कल्प्यसाध्यभावस्य स्वर्गस्य विभक्तदतरत्वाच्च । यदि
चैवमपि यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावोऽन्यैर्म्यते ततोऽथगतस्वर्गोपाय-
भावं यागमेव कर्त्तव्यं कार्यतया योद्धुमल्लमिति कामिनिनियोज्यान्वय-

१. उपोपायत्वं. घ. ग. ड. उत्तरणत्वं. घ. २. न विषयत्वात्. घ. ड.

३. विरहेऽपि. द. घ. एव. ग. ५. गम्येत. द. ६. कामिकार्यतया. घ.

वैध्यादपूर्वे व्युत्पत्तिशास्त्रस्याऽसौ भवेत् । अतो यागस्वर्गयोरुपा-
योपेयभावस्य दुरवगमत्वात् कथं तन्मूला करणेषु फलत प्रवृत्तिः ? कथ-
न्नरप्रविच्यनुग्राह्यतया विधेयत्वाभावः ? कथन्तपापविधेयत्वाच्छयेनस्य
विधेयाग्नीषोमीयवैषम्यम् ? नन्वग्नीषोमीयहिंसायाः विधेयत्वेऽपि सामान्यतो
“न हिंस्याद्” इति निषिध्यमानत्वादवगमत्वं स्यात् । न च पदाहवनीय-
न्यायेन सामान्यशास्त्रस्य बाधसङ्कोचयोरन्यनरसम्भवः ; तयोर्विरोध-
मूलत्वात् । न च प्रकृते विरोधोऽस्ति ; “न हिंस्याद्” इति सामान्यशास्त्रेण
हिंसायाः प्रत्ययायहेतुत्वावगमेऽपि “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति विशेष-
शास्त्रत एव ऋतूपायत्वावगमस्याविरुद्धत्वात् । न च ऋतोः समीहितत्वात्
समीहितऋतूपायत्वं प्रत्ययायोपायत्वेन विरूप्यत इति वाच्यं, समीहितोपाय-
स्यापि वेश्यासंवेशादेः प्रत्ययायोपायत्वावगमादिति । तदयुक्तम् । तथाहि-
यद्यपि सामान्यविशेषशास्त्रयोः प्रत्ययायोपायत्वं ऋतूपायत्वञ्च विषय इति
विषयभेदान्न मितिबेलायां विरोधः, तथाप्यनुष्ठानपर्यन्तत्वाद्भिधेस्ताद्विरोधेऽपि
विरोधो भवत्येव । न च नास्त्येवानुष्ठानविरोधोऽपीति वाच्यं, हिंसायाः
ऋतूपायत्वावगमेऽपि प्रत्ययायोपायत्वावगतौ नियमेन तत्रप्रवृत्तेः । न च
वेश्यासंवेशादावित् प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ; अतुल्यत्वात् । वेश्यासंवेशस्य-
हि सुखोपायत्वमन्वयव्यतिरेकावसेयत्वान्न सन्दिग्धं, नातादात्त्विकञ्च ।
प्रत्ययायोपायत्वन्तु श्रुतिगम्यत्वादनतिश्रद्धानानां सन्दिग्धं देहदेश-
फाल्गुविप्रकृष्टेति विप्रकृष्टोत् सन्दिग्धाच्च प्रत्ययायात्सन्दिग्धं प्रत्यग्रञ्च
सुखं बलवदिति युक्त तस्य तत्र प्रवर्तकत्वम् । अग्नीषोमीयहिंसायाः
ऋतूपायत्वं प्रत्ययायोपायत्वञ्च प्रमाणतो विप्रकर्षतश्च तुल्यमिति विपाविके
मधुनीच न तत्र चेतनस्य प्रवृत्तिः स्यात् । न च प्रत्ययायस्याल्पत्वं, ऋतुफलस्य

१. ति शास्त्रस्य ८ २ पश्यप्रवृत्ति ३ मशोत्र स ट. ४. नातात्त्विकञ्च
५. न तादात्त्विक च घ ५ ४ वात् सन्दिग्धत्वाच्च ग. ६ स्य भू ट.

तु भूयस्त्वमित्यत्र प्रमाणमस्ति, येनाविगणय्य प्रत्यर्वायोपायत्वं क्रतवे
येतेत । तस्मान् सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामविशेषेण हिंसाया नरकोपायत्वं
स्वर्गोपायत्वञ्चाविदितमिति न तत्र कश्चिदपि प्रवर्तेतेति भवत्येवानुष्ठान-
विरोध इति युक्तमेवं पदाहवनीयन्यायेन सामान्यस्य बाधाद्धर्मत्वपत्नी-
षोमीयहिंसायाः ।

ननु “न हिंस्याद्” इति निषेधोऽनारभ्याधीनत्वात् पुरुषार्थः, स कथं
क्रत्वर्थो हिंसां निषेधेत्, क्रत्वर्थहिंसानिषेधे क्रत्वर्थत्वप्रसङ्गात् । अनि-
षेधश्च कथं विरुध्येत अविरुद्धश्च कथं बाधयेत् ? मैवम् ; पुरुषार्थस्य
निषेधस्य हिंसामात्रोद्देशेन प्रवृत्तेः । नचैवं क्रत्वर्थत्वापत्तिः ; क्रतु-
प्रकरणानाम्नात् । अग्रहणन्तु क्रतुप्रकरणाधीनत्वात् तदङ्गं, न
क्रत्वङ्ग्रहणनिषेधरूपत्वात् । अन्यथा सर्वत्र निषेधस्यैव निषेध्यसाध्या-
हृतवनियमे भोजनादिनानाप्रयोजनाङ्गं हिंसेति पुरुषार्थः तन्निषेधोऽपि
भोजनाद्यङ्गं स्यादित्यलमतिदूरगमनेन । प्रकृतमनुसरामः ।

क्रियापूर्वाभिधायित्वं लिङादेर्यद्युपेयते ।

न ह्यपादिति वाक्यस्य स्यादबोधकता तत्र ॥

यदि हि लिङादेः केवलस्य नवनुर्वदस्य च कर्तव्यत्वैकार्थसम-
वेतमिष्टोपायत्वमनिष्टोपायत्वञ्चार्थ इत्यनभ्युपगम्य सर्वत्रापूर्वकार्यमेवार्थ
इत्यङ्गीक्रियते, ततो “न पिबेद्” इत्यादिषु निषेधशास्त्रेषु “पावज्जीवमभिहोत्रं

१. वायत्वं. घ. २. यतत्ते. ग. ३. चावेदि ट. ४. च यदा. ध. ५. र्थः कथं. य.
६. स्वर्गोप हिंस्याभिषेधेत्. ड. ७. धे तत्त्वार्थ. क. ८. येथ कथं. घ. घांथ ट. ९. दंथ.
क. १०. णानधीतत्वान्. ख. नास्मान्नात्. ग. ११. स्थ साध्याहृतवनियमे. घ. १२.
इत्यत्र स. १३. विरोधोऽपि. ग. १४. क्रियापूर्वाभिधायित्वं. ग. १५. व. घ. घ.
१६. येत. ग.

जुहोति" इत्येवमादिषु नैमित्तिकाधिकारेषु च सर्वथा कार्यार्थस्य दुरूप-
पादत्वात् अकार्यरूपस्य च शब्दार्थत्वानुपपत्तेः अबोधकत्वमेव तस्य
स्यात् । नहि हिताहितप्राप्तिपरिहारतदुपायतात्रिपुरस्य कार्यत्वं दुःखस्येव
श्रुतिशक्तेनापि शक्यं बोधयितुम् ; असमीहितस्य कृत्युद्देश्यत्वानुपपत्तेः
असुखस्यादुःखपरिहारस्यातत्साधनस्य च समीहितत्वानुपपत्तेः, व्यापक-
भूतसुखदुःखपरिहारतदुपायत्वानेवृषौ व्याप्यस्य समीहितत्वस्य निवृत्त्या
तद्व्याप्यस्य कृत्युद्देश्यत्वस्यापि निवृत्तेः । न च निरपेक्षामपावसितकृत्यु-
द्देश्यत्वसाधनाय व्याप्तिर्न प्रभवतीति वाच्यम् ; वाक्यवृत्तिमूलस्य
योग्यत्वस्यैवानुमानेन विपटितत्वात् । अन्यथा सहस्रसंवरसरकर्तव्य-
त्वयोरन्योन्यान्वयायोऽन्यत्वबोधकस्य प्रमाणस्य तदन्वयावेदकेनागमेन
विरुद्धार्थत्वात् सहस्रसंवत्सैरपदं न मुख्यवृत्ति, किन्तु जयन्यवृत्त्या सहस्र-
दिवसपरमिति न स्यात् । प्रकृतिप्रत्यययोरेकपदत्वात् तदर्थयोग्यत्वं न
वाक्यार्थप्रत्ययं निरुणद्धीति चेत्, मैवं ; प्रकृतिप्रत्यययोरेकपदत्वेऽपि
तदर्थयोरन्वयानर्हत्वे तत्र व्युत्पत्त्यसम्भवेन पदार्थस्यैवाप्रतिपत्तेस्तन्मूलस्य
वाक्यार्थप्रत्ययस्य सुतरामसम्भवान् । न च स्वर्गकामवाक्ये कामोपाय-
त्वादपूर्वस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वसिद्धौ नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोरपि लिङ्गादे-
स्तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानान् अपूर्वप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् ; एवं सति फल-
शिरस्कत्वादेवापूर्वस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वव्युत्पत्तिः, नापरयेति नैमित्तिक-
निषेधाधिकारयोरपि लिङ्गादेस्तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादपूर्वस्य फलाशिरस्कृत्यमेव
स्यादिति नियोज्यवत् फलमपि नियोगप्रतिपत्तिनिर्वाहकमिति नियोज्या-

१. जुह्यादित्वादिषु ख. जुहोतीत्वादिषु. ग. ड. २. दुरूपपादकत्वात्कार्यरूपत्वस्य च.
ग. ३. कार्यार्थत्वं. ख. ड. ४. तिः प्रभवतीति. ख. ग. ड. ५. र न मुख्यवृत्ति,
किन्तु. ख. ड. ६. स्वार्थवृत्तिः. घ.

भाव इव फलाभावे तत्र वेदस्यावोषद्धत्वमेवेति प्राप्तत्वात् । भवेतु वा फलरहितस्यापूर्वस्य यावज्जीवादिवाक्येषु कयञ्चिदभिधेयत्वम् । “न ह न्यात्” “न पिबेद्” इत्यादिषु तु निषेधाधिकारेषु कथमस्यावगमः स्यात् ? न हि निर्विषयो निषेधात् प्रत्येतुं शक्यते । न च भावार्थादपरस्य विषयत्वम् । न च नक्षर्यो भावार्थः, तस्य प्रागभावरूपत्वात् । न च प्रागभावरूपस्यऽपि परिपालयत्वादिरूपेण कयञ्चिन् साध्यत्वाद्दृष्यादिव-
 द्विधिविषयत्वमाशङ्कनीयं, परिपालनाद्यवच्छिन्नस्यापि प्रागभावस्य भावार्थत्वानुपपत्तेः । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः, स च साध्यरूपमपि न वस्त्वन्तरं साक्षाद्भ्यामिति, किन्तु यामादिरूपभावार्यमेवेति कृति-
 स्त्रभावालोचनया भावार्थादितरस्य कृतिग्याप्यत्वाभावादकृतिग्याप्यस्य च विधिविषयत्वानुपपत्तेः । द्रव्यादावपि दधिविभक्तस्य होमस्यैव विषयत्वं न होमविभक्तस्य दध्नः तथा । गोरोहनेऽपि तद्विभक्तस्य प्रणय-
 नस्यैव विषयत्वम् । द्रव्यदेवतासम्बन्धस्तु, भावार्थरूप एव यागप्रणा-
 दिक्रिया कृतिर्व्याप्यो विषय इति सर्वथा भावार्थादितरस्यैव विषयत्वायोगः ।
 न चात्रापि प्रागभावावच्छिन्नस्य पालनादेर्निष्ठचिन्मूलस्य प्रयत्नस्यैव भावा-
 र्थस्यैव विधिविषयत्वं; परिपालनादेर्भावार्थस्य नक्षर्यत्वानुपपत्तेः । प्रस-
 १३
 ष्यप्रतिषेधसम्भवेऽपि लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । न्याय्यत्वे वा सर्वत्र

१. भावेऽपि. घ. २. पल्लु. घ. ३. पु निषे. घ. ४ न निर्विषयो. क.
 न हि निर्विषयो निषेध प्रत्येतुं शक्यते. ग न हि निर्विषयो ह. ५ तिवाच्यत्वा. ह. ६. स्य
 विधि. ख. ह. ७. मस्य विषयत्व ख. ह. ८. न विधिविषयत्वम्. घ. ९. न विधि-
 विषयत्वं. ग. १०. व्याप्यो विधिविषय इति. घ. व्याप्यो विषय इति ख. घ. ह. ११.
 स्य विधिविषयताशङ्कान्त. घ. १२. मस्य वा भावार्थस्यैव. ख. लभावात्स्यैव. घ.
 १३. वे च. ख. घ. ह.

प्रसज्यप्रतिषेधमङ्गमसङ्गात् । प्रजापतिव्रतादौ "नेषेतोद्यन्तमादित्यं" इत्यादौ
 "तस्य व्रत" इत्यधिकारान् प्रसज्यप्रतिषेधोसम्भवादनीक्षणसङ्कल्पः पर्यु-
 दासवृत्त्या लक्ष्यत इति युक्तम् । सति सम्भवे तु लक्षणाया अन्याय्यत्वात्
 क्वचिदपि प्रसज्यप्रतिषेधो नास्तीत्यङ्गीकरणीयम्, अङ्गीकरणीयं वा
 निषेधाधिकारेषु विषयाभावादपूर्वप्रतिपत्तिर्नास्तीति । तस्मादुक्त एव
 मार्गो छिन्नाद्यभिषेयनिर्णये सुन्दर इत्यास्तान्तावत् ॥

इति कार्यवाये नाम द्वितीयवाद, समाप्त ।

।

[स्वतः प्रामाण्यवादः ।]

वेदानां कर्तृभावे गुणविधुरतया बाधि मा मानतेति

प्रामाण्यस्य स्वरूपं प्रमितिजननयोस्तथ तस्य स्वतस्त्वम् ।

मानानां लक्षणं तद्विषयविभजनं तद्विहितान्तरत्वे

इत्यग्राचार्यगुह्यं प्रणिहितमनसस्तत्त्वतो वर्णयामः ॥

इह हि प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतस्त्वपरतस्त्ये प्रति विमतिपद्यन्ते
 वादिनाः । केचिदाहुः—स्वतोऽसतामसाध्यत्वात् जमयं स्वत इति ।
 घदन्ति च—यदसत् तत् न क्रियते, यथा शशविषाणम् । असद्येत् कारक-
 ध्यापारान् पूर्वं कार्यं तर्हि न क्रियेत किंथते च, अतः सदेव पूर्वमपि ।
 किञ्च तन्नुभिः पठ्य सम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा ? सम्बद्धधेदसतः

१. वी. तु. ख. ह. २. घसम्भवाद ॥ ३. स्मादस्मदुक्त एव. ह.
 ४. पर. ह. ५. त अत. ६. ते क्रियते च अतः ७. ६. वेत. ह.

सम्बन्धानुपपत्तेः प्राप्तं सत्कार्यत्वम् । असम्बद्धश्रेतन्तुनामेवोपादानत्वं,
न वीरणादेः पटस्यैवोपादेयत्वं, न विश्वस्य इत्युपादानोपादेयनियमो
न स्यात् । असत्वासम्बन्धयोरविशेषात् ।

यथाहुः—

असत्वाद्भास्ति सम्बन्धः कारकैस्तत्सद्भिः ।

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

इति । स्यादेतत्—शक्तितो नियमाभ्योपादानोपादेयनियममङ्ग इति । तदयुक्तम् ;
शक्तेरशक्ताभ्यायाः शक्येनासम्बन्धे पूर्ववदनिर्णयमापत्तेः, सम्बन्धे चास-
त्सम्बन्धानुपपत्तेः पूर्ववत् सत्कार्यत्वमसत्तेः । अपि च कारणभावाच्च । नहि
कार्यादपिन्ने कारणे सति कारणादभिन्नं कार्यमसद्भवति; विरोधात् । न च
कार्यस्य कारणादभिन्नत्वमसिद्धम् ; तन्तुभ्यः पटो न भिद्यते, तत्कार्य-
त्वात्, यद्यतो भिद्यते न तत् तस्य कार्यं, यथा गौरम्बस्य । तन्तु
कार्यश्च पटः तस्मान्न तन्तुभ्यो भिद्यते । तथा यद्यतो भिद्यते तेन तस्य
संयोगोऽप्राप्तिर्वा यथा कृण्णवदरयोः, मेरुविन्ध्ययोर्वा । न च तन्तुभिः
पटस्य संयोगोऽप्राप्तिर्वा । तस्मात् न तन्तुभ्यो भिद्यते पट इत्यादिभि-
रभेदसाधनात् । अतस्सिद्धं सत्कार्यत्वं इति ।

अत्रोच्यते—न तावत् क्रियमाणत्वं सत्वसाधनम् ; तस्य सत्त्वेऽप्यनु-
पपत्तेः असत्त्वेऽप्युपपत्तेः साधारणत्वात्, सन्दिग्धविषयव्यतिरेकित्वाच्च ।

१. न्यत्वा. ग. २. वायत्वं, अविश्वस्य. ग. ३. स्वसाक्षिभिः घ. ४. इति शक्तिः.
क. घ. ५. पूर्वनियमापत्तेः. छ. ६. यमोपपत्तेः. घ. ७. ने कार. क. ८. ते तेन
पट. घ. ९. वेन्तदिति. ग. १०. पटोऽप्राप्तसाधारणत्वात्. ग.

‘तर्थाहि—न सतो घटादेः क्रियमाणत्वं दृष्टम् ; कृते कारकव्यापारानुप-
पत्तेः । नाप्यसतः क्रियमाणत्वमनुपपन्नम् ; असतोऽपि समवहित
पुष्कलकारणस्य क्रियमाणत्वाविरोधात् ।’

यत् पुनः कारकैरसम्बद्धस्य कार्यस्योत्पत्तावुपादानोपादेयनियम-
भङ्ग इति । तन्मन्दम् ; किञ्चिदेवोपादानं कस्मिंश्चिदेव कार्ये शक्तमिति
शक्तिनियमात् । न च शक्तिरपि शक्येनासम्बद्धा न नियन्तीति वाच्यम् ;
शक्येऽशक्याश्रयायाः ‘शक्येनासम्बन्धेऽपि प्रतिनियतशक्यानुकूलत्वमाव-
त्वात् । अन्यथा भवन्मतेऽपि प्रधानोपादानत्वाद्भिन्नस्य सर्व
सर्वरूपेण सर्वत्र सर्वदा सत् इति कथं विलक्षणव्यवहारोपपत्तिः ?
विवेकहेतोरभावात् । अथ सत्त्वाविशेषेऽपि तद्यदभिव्यञ्जकहेतुसामर्थ्य-
नियमात् तदभिव्यक्तिनियमः, तर्हि तन्नियमादसदुत्पत्तिरपि भवन्तीति न
विरोत्स्यते ।

यत् पुन कारणाभेदादिनि, तदसिद्धमेव । यानि तु तदभेद-
साधनानि तानि प्रत्यक्षेण तन्तुपटयोर्भेदोपलब्धेस्तद्विरुद्धानि न दूषणा-
न्तरं प्रयोजयन्ति । किञ्च कारकव्यापारात् प्रागपि यदि तन्तुपु पटः स्यात्
किमिति नोपलभ्यते ? अनभिव्यक्तत्वादिति चेत्, किमियमभिव्यक्तिः
पूर्वमसती सती वा ? सती चेत्, पूर्वमप्युपलब्धिः, असती भेदसत्या
एवाभिव्यक्तेरुत्पत्तिरिति कथमसदुत्पत्तिनिषेधः ? तस्मात् सत्कार्यत्व-
निषेधात् प्रामाण्याप्रामाण्ययोः परस्परपरिहारित्वेन किञ्चिद् प्रमाणं
किञ्चिदप्रमाणमिति व्यवस्थानुपपत्तेश्च नोभयं स्वतः । किन्तु अप्रामाण्यं

१. हि सतो ग २ कार्योत्पत्ता ग ३. मादुत्पत्तिरपि ग. ४. वति न. घ.
वन्ती न विरोत्स्यते. क. ५. ते । तन्तुन. कारणाभेदादिति घ ६ कारणाभेदादिति. क.
घ. ७. ती वा सती चेत् घ. ८. किञ्च. ग.

स्वतः प्रामाण्यं परत इत्यपरे । तथा हि—यदि प्रामाण्यं स्वतोऽवसीयते कथं तर्हि वस्तुतुल्या प्रमाणे प्रामाण्यप्रामाण्ये शङ्कयेयाताम् ? न हान्य-तरंकोटिनिर्धारणे शङ्कावतरति, अतिप्रसङ्गात् । अतो गुणज्ञानादर्थक्रिया-ज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमः । न च प्रथमपर्यतज्ञत्वानिश्चये कथं प्रवृत्तिः, तन्निश्चये वा कथं प्रामाण्यानिश्चय इति वाच्यम् ; कृप्यादानिर्वार्यसन्देहा-देव प्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रवृत्तस्य चार्थक्रियोपलब्धौ पूर्वावगतस्योर्थस्वार्थक्रिया-कारित्वलक्षणं सत्त्वं निश्चितगिति तद्विषयस्य पूर्वज्ञानस्यापि तदर्थसमुत्प-त्त्वेन पश्चात् प्रामाण्यं निश्चीयते । यथोक्तम्—

तस्मिन् मदपि मानत्वं विनिश्चेतुं न शक्यते ।

उत्तरार्थक्रियाज्ञानात् फलस्य तद्विनिश्चये ॥ इति ।

न चैवमर्थक्रियाज्ञानस्याऽपि स्वविषयार्थक्रियापरिनिश्चये परापेक्षा; येना-नवस्या भवेत्, तस्य फलरूपत्वात् । फलार्थं हि सर्वं परीक्ष्यं, न फलमन्यापेक्षामिति । अतः स्फुटाविकल्परूपरान् फलरूपत्वाच्चार्य क्रियाज्ञानं स्वत एव स्वविषयतयात्वावधारकं प्रमाणञ्च । न चैवं प्रामाण्या-वगमस्य प्रवृत्त्युत्तरात् प्रवृत्त्युत्तरकालमर्थक्रियया तन्निर्णयो निष्फल इति वाच्यम् ; ज्ञानान्तरेण निश्चङ्कप्रवृत्त्यर्थं विसंवादिज्ञानव्यावृत्तप्रमाण-प्रतिर्षद्भूतविशेषाकलनाय प्रवृत्त्युत्तरकालीननिर्णयस्योपयोगात् । प्रतीयते हि प्रवृत्ताभ्यासवत्प्रमाणैः ज्ञाने फलस्याप्राप्त्यर्थक्रियारूपं फलमविषयीकृतो विज्ञानान्तराद्विसंवादिभ्यो व्यावृत्तं वैलक्षण्यम् । यथाहुः—

१. रतिर्धारणे. ग २. स्वार्थक्रिया. घ ३. वि सदर्धं घ ४. म. स्वार्थमि. ट.
५. मिलत्र स्फुट. ग ६. त्वाच्चार्यक्रियाज्ञान. ग ७ ज्ञानस्य न्यायता. घ. ८. वान्य.
ग. घ. ९. फल विषयीकृतो. ग.

वृत्तावभ्यासवत्यां तु वैलक्षण्यं प्रतीयते ।

अतद्विषयतो ज्ञानादाद्येऽप्राप्तेऽपि तत्कले ॥ इति ।

तस्मान् श्रुति निश्शङ्कप्रवृत्तिरपि तत्र तत्र विसंवादिव्यावृत्तप्रमाण-
प्रतिबद्धरूप विशेषलिङ्गकानुमानादेवेति न स्वतः प्रामाण्यावभासः ।
अत्राभिधीयते—

भवेत्प्रामाण्यसंचित्तिरर्थयागैर्ध्वनिश्चयान् ।

तद्विषयस्तु संवादाद् गुणज्ञानाद्य नेप्यते ॥

प्रमितिसाधकतमत्वं हि प्रामाण्यम् । प्रमितिश्वानधिगततया-
भूतार्थावधारणम् । न चैवमिन्द्रियादेरेव प्रामाण्यं न ज्ञानस्य, तस्या-
वधारणरूपत्वेनावधारणान्तरमात्रकतमत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् ; ज्ञान-
प्राकृत्ययोः कार्यकारणभावेनादूरधिप्रकृत्योरेकरूपेणुत्पत्त्यर्थमवधारण-
शब्देन तन्त्रेणोपादानान् । ततश्चायमर्थः सम्पद्यते—द्विविधरूपमव-
धारणं ; ज्ञानरूपं प्राकृत्यरूपञ्च । तत्रानधिगततयाभूतार्थगोचरत्वेन
प्राकृत्यरूपावधारणसाधकतमत्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यं, तादृशार्थगोचरत्वेन
ज्ञानरूपावधारणसाधकतमत्वं इन्द्रियादेः प्रामाण्यम् इति । साधकतमत्वञ्च
तादृशार्थावधारणानुगुणः प्रमाणमतः शक्तिभेद एव । तथा चानधिगत-
तयाभूतार्थावधारणं प्रमितिः, तस्सायनं प्रमाणं, तद्भावः प्रामाण्यमिति
नाशब्दार्थत्वमपि । तदेवमनधिगततयाभूतार्थावधारणशक्तिः अनेवं-

१. इत्याम. ट २. यदज्ञा. य. ३. तत्कले. य. ४. ले । तस्मात्. घ.
५. य विसवादि ॥ ६. बन्ध. य. घ. चद्वरु धिवेशपाइछनु ख. ट. ७. यात्स्य. ग. ह.
८. प्रतीतिरा ग, ९. प्रामाण्यन्तु ख ग ह. १०. अधिगत. ग.

विधार्थावधारणशक्तिश्च प्रमाणाप्रमाणगोचरे प्रामाण्याप्रामाण्ये । ते च
तथाभूतोऽयमर्थ इत्येवंरूपात् तथात्वावधारणादतथाभूतोयमर्थ इत्येवं-
रूपादतथात्वावधारणाच्च चक्रास्तः । तत्र तथाभूतार्थावधारणमर्थक्रिया-
ज्ञानादिलक्षणपरानपेक्षत्वेन ज्ञानस्वरूपमात्राधीनमिति तदवसेयं प्रामाण्य-
मपि स्वतोऽवसीयत इत्युच्यते । अतथाभावावधारणन्तु ज्ञानस्वरूपमात्रा-
नधीनत्वेन कारणदोषावगमादिलक्षणपरानपेक्षमिति तदवसेयमप्रामाण्यमपि
परतोऽवसीयत इत्युच्यते ।

न चातथाभावावधारणमपि ज्ञानस्वभावाधीनम् ; अत्रबाधयोर-
सम्भवप्रसङ्गात् । न च शुक्तौ रजतमनयाभूतमिति गोचरयतो
ज्ञानस्य अमर्त्य बाधसम्भवो वा । तदेवमतथाभूतस्यापि तथा-
भूतत्वेनेव ज्ञानस्वभावावधारणम्, अतथाभूतत्वेनेव तु कारणदोषाव-
गमात् बाधकप्रत्ययाद्वा परत इति सिद्धम् । न चैवं इन्द्रियं स्वविषयं,
तथात्वावधारणायापि गुणज्ञानमर्थक्रियाज्ञानं वा परमपेक्षते ज्ञानम् ; तथा
सति तयोरपि स्वविषयतयात्वावधारणाय परानपेक्षत्वेन तत्राप्येवमित्यनव-
स्थापातात् । न चैवमर्थक्रियाज्ञानस्य स्वत एव स्वविषयतयात्वावधारणा-
दवधृततथाभावेन तद्विषयेण साधनज्ञानविषयतयाभावावधारणं, तेन च

१. अथे तथा : ते तथाभूतोऽय. ग. अथे तथाभूतो. ड. १. बाल्लोऽय. ड.
३. नत्वेनकारणदोषावगमादि लक्षणपरानपेक्षमिति तदवसेयमप्रामाण्यमपि परतोऽवसीयत
इत्युच्यते । न चातथाभूत०. क. ४. वधीयत. ड. ५. ते । कारणदोषावगमादि. घ.
६. प्रार्थनत्वेन. ख. ड. ७. पि तथात्वेनेव. स. ग. पि अतथाभूतत्वेनेव ज्ञानस्वरूपा-
वधारणम् घ. ८. न ज्ञानवत् ज्ञानस्वभावत्वाद. ग. ९. न कारण. ख. घ. ड.
१०. याव क. ११. अपि. ख. ग. १२. अने विषयतयात्वावधारणम्. घ.

तत्प्रामाण्यावधारणान् परत एवंप्रामाण्यावगमः । नवानवस्थापीति वाच्यम् ; विशेषामावात् । स्फुटाविरूपत्वं विशेष इति चेत्, न; साधनज्ञानेऽपि साम्यात् । साधनप्रत्ययानन्तरज्ज्वलं फलप्रत्ययत्वञ्च विशेष इति चेत्, न; स्वप्ने कामिनीरूपसाधनज्ञानानन्तरभ्रुवः तत्परिरम्भलक्षणफलज्ञानस्यै स्वत एव स्वविषयतयात्वावधारकत्वेन स्वतःप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथ स्वप्ने सुखदुःखयोरेव फलत्वादेतयोश्च सत्तोरेव ज्ञानविषयत्वान्, फलज्ञानस्य स्वविषयतयात्वावधारणं प्रागाप्यञ्च स्वत एव । यद्येवम् अस्तु तर्हि फलज्ञानस्यै स्वविषयतयात्वावधारकत्वम्, अवष्टृततयात्वात् तद्विषयान् न साधनज्ञानविषयस्य तथात्वावधारणं युक्तम्; अतथाभूतादपि साधनज्ञानविषयात् कामिनीसङ्कमविभ्रमादिकलक्षणान् सुखदुःखादिरूपस्य फलस्योपपत्तेः । अयोपश्रुतस्वभावस्योत्पन्नफलप्रत्ययविषयतयात्वस्य व्यभिचारेऽप्यनुपश्रुतजार्गरावस्योत्पन्नफलप्रत्ययविषयतयात्वादव्यभिचारिणः साधनज्ञानविषयतयात्वावधारणं, तर्हि दूरत्वादिषु, विषयदोषेषु तिमिरत्वादिषु कर्णदोषेषु, पारिप्लवादिषु मनोदोषेषु वा सत्सु जायमानस्य व्यभिचारेऽपि त्रिविधदोषाभावे जायमानस्य साधनज्ञानस्य स्वविषयतयात्वावधारणमस्तु कृतमितरापेक्षया । किञ्च फलज्ञानमिव साधनज्ञानमपि कृतः स्वविषयतयात्वं नावधारयति ? सन्देहग्रस्तत्वादिति चेत्, किमिदानीं सर्वमेव साधनज्ञानं स्वविषयतयात्वनतयात्वाच्च घटयत् सन्देहरूपम् ? यद्येवं कृतस्तर्हि साधनज्ञानस्य परतो

१. प्रागवगमः. २. जल्पत्वं. ३. पण. ४. स्व विषयतयात्वं. ५. स्व विषयतयात्वावधारकत्वमवष्टृततयात्वं तु विषयान्. ६. इति. ७. स्योत्पत्तेः. ८. ग. ९. गरितान्. १०. स, धर्मितरा. ११.

विषयतयात्वावधारणम् । अर्थक्रियाज्ञानादिति चेत्, न; तस्य स्वविषय-
तयात्वमात्रव्यापारात् । अयार्थक्रियाविषयादेव ज्ञानादनष्टतथात्वात्
साधनज्ञानविषयतयात्वमनुमेयम्; तर्हि साधनज्ञानविषयतयात्वस्यार्थ-
क्रियाज्ञानविषयतयात्वस्यैवाप्यन्यभिचारावगमाय प्रथमतः प्रमाणान्तरेण
निश्चयो वाच्य इति सिद्धं साधनज्ञानस्यापि स्वविषयतयात्वावधारकत्वम् ।
न च तत्राप्यविनाभावसापेक्षत्वम्; परस्पराथयमसद्भात् । अतोऽभ्यास-
दशापक्षस्यविषयतयात्वप्रतिबद्धरूपविशेषलिङ्गानुमेयं विषयतयात्वमित्य-
पास्तम्; ज्ञानगतस्य तादृशरूपविशेषस्यादर्शनात् । उक्तेन क्रमेण
व्याप्त्यवगमानुपपत्तेश्च । तत्सिद्धं ज्ञानानि स्वविषयतयात्वावधारणे न
परापेक्षणीति ।

नन्वेवं यदि ज्ञानानि स्वत एव स्वविषयमुपस्थाप्य तयात्वमवधार-
यन्ति कुतस्तर्हि सन्देहः ? उच्यते-न तावत्सर्वत्र सन्देहः, त्रिविधदोषा-
भावे ज्ञायमानेषु विषयेषु सन्देहस्यैवाभावात् । यत्रापि क्वचित् सन्देहः
तत्रापि ज्ञानस्वरूपादेवं स्वविषयतयात्वावधारणं, किन्तु काचादिषु दोषेषु
सत्सु शुक्तिकारजतादावतयाभूतेऽपि तयात्वावधारणत्रुर्धनाद् भवति
सन्देहः-किं दोषसन्निधेरतयाभूत एव तयान्वावधारणमिदं उत तयाभूत एव
इति । ततश्चातयाभूते एव तयात्वावधारणव्यापकं कारणदोषवाच्यप्रत्यययोः
सद्भावं प्रयत्नेनापि जिज्ञासवानो यदि नाकलयेत् ततो योभ्यानुपलम्भेन
तदभावमवधारयंस्तद्व्याप्यस्यातयाभूत एव तयात्वावधारणस्याप्यभावमव-

१. पारयात्. म. थ २. यादेवाज्ञानादनष्टत. ३. याज्ञानविषयतयावधृत. ग.

४. स्यान्व्यभिचारावगमात् प्रथमतः. ग. ५. नरयसि. ६ ५. प्यनुगमानु. ६.

७. तावदथ सन्देहः. घ. ८. य विषय. ग. ९. एव तयात्वावधारण. १०. ग.

धारयति । ततश्चासञ्जातशङ्कभिवोत्पन्नध्वस्तशङ्कमपि स्वत एव स्वविषय
 तथात्वाविधारकम् । एवञ्च बाधकारणदोषयोरभावानुगमस्याप्यतथाभावं-
 शङ्कोच्छेदमात्रव्यापारत्वान् सिद्धं स्वविषयतथात्वावधारणं परानपेक्षत्व-
 छेदप्रमाणनपेक्षत्वमपि । तस्मात् स्वशब्दस्यात्मीयवचनत्वेन ज्ञान-
 स्वरूपोधीनात् तथात्वावधारणादवधीयमानं प्रामाण्यं स्वतोऽवसीयत
 इत्युक्तम् । नन्वेवमतयाभूतऽपि तथात्वावधारणदर्शनात् कथं ततः
 प्रामाण्यानुमानम् ? यथा वाष्पे धूमभ्रमदर्शनेऽपि धूमाद्दूमध्वजानुमान-
 मित्यवगम्य तुष्यतु भवान् ।

यत्पुनः प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्
 अप्रामाण्यवत्, इत्यादि प्रामाण्यस्य परतोऽवगमसाधनम् ; तदस्मन्मतेऽपि
 तयोर्त्वावगमरूपेण परत एव तदवगतेरितदसाधनं द्रष्टव्यम् ।

ननु प्रामाण्यस्य ज्ञानानपेक्षतोऽप्युत्पत्तौ सापेक्षत्वमेव । तथा च
 नैयायिका वदन्ति—यदि ज्ञानहेतुमात्रादीनं प्रामाण्यं भवेत् तर्ह्य-
 प्रमाणमपि प्रमाणमेव भवेत्, न हि तत्र ज्ञानहेतवो न सन्ति, तथा
 सत्यप्रमाणे ज्ञानत्वस्यार्ष्यसम्भवप्रसङ्गान् । अथ दोषाभावस्य प्रामाण्य-
 हेतुत्वान् सति दोषे तदभावाच्चातिप्रसक्तिः, तर्हि दोषाभावमधिकपास्त्याय
 प्रामाण्यमपि जायत इति कथं ज्ञानहेतुमात्रत्वम् ?

१ ने न परापेक्षगमनोद्यत्वमपि क ने परानपेक्षलक्षणमनपेक्षत्वमपि, घ
 ने परापेक्षलक्षण ह २ त्ततोऽप्रमाणमपि प्रमाणमेव भवेत् ख त् अप्रमाण ह
 १ नस्याप्य क घ ङ प्यभावप्रसङ्गान् ग ङ ति च दोष ग १० मपि च
 जायत इति रूप ज्ञानहेतुत्वमात्र ह

अथ दोषाभावस्य प्रामाण्यहेतुत्वेऽपि गुणस्य तदहेतुत्वात् तद-
 भावेऽपि वेदानां स्वतः प्रामाण्यं, नहि गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वेन दोषा-
 भावस्य तदहेतुत्वात् तद्भावेऽपि गुणाभावादप्रामाण्यं वेदानां स्वतः
 प्रसजत् । नहि गुणदोषयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वयन्वयव्यतिरेकयोर्विशेष-
 मुपलभापहे । तत्सिद्धमुभयमुभयस्मात् परत इति ।

अत्राभिधीयते—यत्कार्यगता हि या शक्तिः तस्वा बाधकाभावे
 तत्कारणमात्राधीनत्वे, न हेत्वन्तराधीनत्वमित्येव न्यायम् ; अन्यथा
 दाहकत्वस्य वह्निकारणमात्राधीनत्वेन हेत्वन्तराधीनत्वप्रसङ्गात् । एवञ्च
 तथाभूतार्थावधारकत्वशक्तिः प्रामाण्यं असयाभूतार्थावधारकत्वशक्ति-
 रप्रामाण्यं च ज्ञानगते इति तयोरेपि ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वे प्रामाण्यस्यैव-
 प्रामाण्यप्रसङ्गादेकं ज्ञानहेतुमात्राधीनम्, इतरच्च हेत्वन्तराधीनमिति
 मासम् । तत्र च ।

प्रामाण्यमनुवृत्तत्राछाद्यवाच स्वतो धियाम् ।

दोषान्प्रयित्वाद्देविश्यादप्रामाण्यञ्च न स्वतः ॥

तदि तत्सामग्रीजन्यम्, यद्यस्यां सत्यामनुवर्तते एव । न चाप्रामाण्यं ज्ञानसाम-
 र्थ्या सत्यामनुवर्तते प्रमाणज्ञानेषु तददर्शनात् । अनुवर्तते तु प्रामाण्यमिदं रजत-
 मित्यादिज्ञानेषु पुरोवर्तित्वैत्रिकोणत्वाद्यं तथाभूतार्थावधारकत्वलक्षणम् ।
 न चैतावता प्रमाणाप्रमाणविभागमङ्गः ; केवलसत्यरूपस्य प्रमाणत्वं सत्या-
 सत्यरूपस्य चाप्रमाणत्वमिति विभागात्, छाद्यवाच ज्ञानहेतूनां ज्ञानजनकत्व-

१. त्व हेतुत्वेऽपि. क. २. तदहेतुत्वेन. घ. ३. तद्भावेऽपि क.
 ४. तुत्वे दोषा. ग. ५. स्वमपि. ख. ग. ६. तार्था. क. ७. स्वप्रामा. क.
 ८. तत्र प्रामाण्य. ग. ९. त्वसत्त्वशुद्धत्वमास्वरत्वाद्यर्थे. ग.
 १०. प्रमाप्रमाणविभाग. क. प्रामाण्याप्रामाण्यविभाग. घ. ११. केवलसत्य-
 रूपस्य प्रमाणत्वं सत्यासत्यरूपस्य चाप्रमाणत्वमिति विभागत्वात्.

शको कल्प्यायां प्रमाणज्ञानानुगुणत्वेन कल्पने शक्यस्यैवाधिक्यं न शक्तेरिति
 लार्थवम् । गुणदोषाभावयोरन्यतराधीनत्वे तु प्रामाण्यस्य ज्ञानहेतूनां
 ज्ञानजननशक्तिः, गुणदोषाभावयोरन्यतरस्य च प्रामाण्यजनन-
 शक्तिरिति शक्त्याधिक्यं भवेदित्यर्थः । अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानहेतुमात्रा-
 धीनम्; दोषान्वापित्वात् । कामिळादौ दोषे सत्येव हि तद् भवति । न
 च गुणानां प्रामाण्यहेतुत्वान् गुणाभावे ज्ञानहेतुभ्य एवाप्रामाण्यमिति
 वाच्यम्; सत्यापि गुणे ज्ञानोत्पादनाय ज्ञानहेतूनामवैकल्यात् तन्मात्र-
 निबन्धनस्याप्रामाण्यस्य प्रमाणेऽपि प्रसङ्गान्, वैचित्र्याच्च । सन्तमसे
 भूतले संपुक्तायामेकस्यामेव धारिवारायां स्रक्सर्परज्जुरुपेण अतया-
 भूतार्थावधारकत्वलक्षणस्याप्रामाण्यस्य वैचित्र्यात्तत्र तत्र विचित्रा दोषा
 एव तद्देतवः, नैकरूपा चक्षुरादिका ज्ञानसापत्नी; कार्यवैचित्र्यस्य कारण-
 वैचित्र्यं विनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत्—यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्यं
 भवेत्, भवेत्तर्हि स्मृतेरपि प्रामाण्यम् । तन्न; प्रामाण्यशब्देनात्र प्रामाण्या-
 वयवभूतस्य तथाभूतार्थावधारकत्वशक्तिमात्रस्यैवोपादानात्, तस्यैव च
 ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वसमर्पणान्, अन्यथा नैयायिकमतेऽप्यप्रामाण्यस्य
 दोषहेतुत्वात्तदभावे स्मृतावप्रामाण्यासम्भवप्रसङ्गात् ।

यत्पुनः प्रमां ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेष-
 त्वात् अप्रमावन् इत्यनुमानम्, तन् प्रमा गुणदोषाभावयोरन्यतराधीना

१. यात्. २. घ. ३. तरस्य च प्रामाण्य. ४. ३. ज्ञानहे. ग.

५. न्. ज्ञान. ६. ५. ज्ञानमपाति. ७. ६. सर्वदक्षुण्यात्. ग. ७.

८. तस्यैव च ज्ञानहेतु. ग. ९. ज्ञानसम्भवप्र. १०. ९. माणज्ञानहेत्वोत्तरिक्ति. ग.

न भवति ज्ञानत्वात् अप्रमावत्, इत्यनेन निर्विशेषणहेतुजत्वेन विशेष-
विषयत्वेन च शीघ्रप्रवृत्तेन बाधितविषयं करणीयम् । अत उत्पत्तावपि
ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वात् स्वत एव प्राप्ताप्यम्, अप्रामाण्यन्तु दोषाधी-
नत्वात् परत इति सिद्धम् । सिद्धञ्च वेदानामपौरुषेयत्वेन गुणा
भावेऽपि दोषाभावमात्रात् प्राप्ताप्यम्, इति सर्वमनवद्यम् ।

इति स्वतःप्राप्ताप्यपाशो नाम तृतीयवाद् ।

समाप्तः ।

[फालप्रत्यक्षसावादः ।]

किं पुनः प्रमाणम् ? अनधिगततत्त्वज्ञानमिति ब्रूमः । न चानधि-
गतगन्तुः प्रामाण्ये धारावाहिकेषु ज्ञानेषु पूर्वगृहीतार्थगोचरत्वाद्दुत्तरेपा-
नप्रामाण्यम् ; तत्रापि फालभेदस्याधिकस्य वैयत्वात् । न च फालभेद-
स्यातिसौक्ष्म्यादनवगमः ; तदवगमपरिपन्थिसौक्ष्म्यात्सिद्धेः । उपाधि-
सौक्ष्म्यनिवन्धनत्वाद्दीपाधिकसौक्ष्म्यस्य, उपाधेश्च सूक्ष्मस्य प्रत्यक्षस्याधे-
वक्ष्यमाणत्वात् । न च फालो न प्रत्यक्षः ; अपनस्त्वे सति विभ्रुत्वाद्,
आत्मवदेवेति नत्प्रत्यक्षत्वसंसाधनान् । किञ्च यदि फालो न प्रत्यक्षः
स्यात्, न स्यादेव तर्हि, तत्सद्भावावेदकप्रमाणानुपपत्तेः ।

१. यं पराङ्मुखीयम्. ख. ड. २. पान्त्वमित्वात्. क. ३. यं प्रमाणमिति
ब्रूमः. ग. ४. शु परिगृहीतार्थं. घ. ५. स्य उपाधेश्च प्रत्यक्षः. क. स्य उपाधे-
धात्सुभस्य प्रत्यक्षः. घ. ६. स्वसाधनत्वात्. क.

स्यादेतत् — परापरव्यतिरेकयौगपद्यायौगपद्याचिरसिप्रप्रत्ययरु-
 पैल्लिद्वैरनुमेयः कालः । तथाहि—युवस्यविरयोर्दिद्विवन्वनपरत्वापरत्वे-
 प्रत्ययेन परत्वापरत्वदर्शनात्, निमित्तं विना च तदनुपपत्तेः, इनपरिवृत्ती-
 नाञ्च सम्बन्धाभावेन तन्निमित्तत्वासम्भवात्, अविभोश्च पिण्डाभ्यामिन-
 परिवृत्तिभिश्च सह सम्बन्धासम्भवात्, इनपरिवृत्तिसम्बद्धं पिण्डेद्रव्य-
 संयुक्तं विभुद्रव्यमेव निमित्तमङ्गीकरणीयम् । न च तदात्प्राकाशयोरन्य-
 त्तरत्; आत्माकाशाविनपरिवृत्तीनां पिण्डेन सह सम्बन्धोत्पादकत्वेन
 परत्वापरत्वनिमित्ते न भवतः विशेषगुणयोगित्वाद् घट्यादिति वाचक
 सम्भवात् । न च दिशो निमित्तत्वं; तन्नियन्तपरत्वापरत्ववैपरीत्यात् ।
 अतः पारिशेष्यात् कालसिद्धिः इति । उच्यते—

असिद्धेः परिशेषस्य युक्तं कालस्य रूपनम् ।

न परत्वापरत्वाभ्यां यौगपद्यादिभिर्न च ॥

स्यादेतदेवं यदि परत्वापरत्वाभ्यां कालपरिशेषः सिध्येत्,
 नचासौ सिध्यति; पिण्डाश्रितयोः परत्वापरत्वयोरिनपरिवृत्तीरेव निमि-
 चीकृत्योत्पत्तेरुपपत्तेः । असम्बद्धस्य निमित्तत्वेऽतिप्रमङ्गात् सम्बन्धाय
 कालापेक्षेति चेत्, न; सम्बद्धस्य निमित्तत्वेऽपि कालस्य विश्वसम्बन्धि-
 त्वेनातिप्रसङ्गत्य तादवस्थान् । अथ सम्बद्धस्यापि शक्तस्य निमित्तत्वा-
 स्मातिप्रसङ्गः, तर्ह्यसम्बद्धस्यापि शक्तस्य निमित्तत्वाभिपि कुतोऽति-

१. व्यतीत क. व्यतिकर, ख ड २. त्वन्वय व ३.
 से इतीतिपरि ख. ग. घ ट. ४. म्वन्धक पिण्ड घ म्वन्ध पिण्ड ट ५.
 षडयुक्तं ग. ६. रम्. ग ७. म्वन्ध ख ग. घ ट ८. म्वन्ध
 ख. ग. घ. ट. ९. म्वन्ध ग घ. ट १०. म्वन्ध ग घ. ट

प्रसक्तिः ? अथान्यत्र सम्बद्धस्यैव निमित्तत्वदर्शनात् इहाऽपि व्याप्तिबलेन सम्बन्धाय द्रव्यान्तरकल्पनम्, तर्हि यस्मै सम्बन्धाय द्रव्यान्तरं कल्प्यं तस्य सम्बन्धस्यैवान्तररुद्धत्वात् कल्पनमस्तु किं सम्बन्धिद्रव्यकल्पनया ? सम्बन्धस्य सतस्संयोगसमवायादिष्वेवान्तर्भावत्, अनन्तर्भावे वा तत्त्वा-
 हुपपत्तेः पिण्डेन सहेनपरिवृत्तीनां तेष्वन्यतमस्याप्यसम्भवात् सम्बन्ध-
 कल्पनं प्रमाणवाधितमिति चेत् ; तर्हि द्रव्यस्य सतः पृथिव्यादिष्वेवान्त-
 र्भावत्, अनन्तर्भावे वा द्रव्यत्वानुपपत्तेर्द्रव्यकल्पनमपि प्रमाणवाधि-
 तमेव । भवतु वा द्रव्यकल्पनम्, तथापि कथमात्मैकाशातिरिक्त-
 सिद्धिः ? तयोर्विशेषगुणयोगित्वेन निमित्तत्ववाधादिति चेत् न, कार्या-
 न्तरेऽप्यनिमित्तत्वप्रसङ्गात् । इनपरिवृत्तीनां पिण्डेन सह सम्बन्धोत्पा-
 दकत्वलक्षणकार्यविशेषे घटादेरेव विशेषगुणयोगिनो निमित्तत्वं वाधित-
 मिति चेत्, तर्हि द्रव्यमात्रस्यापि घटादिवाञ्छितमित्यन्वं वाधितमिति कथं
 द्रव्यान्तरसिद्धिः ?

यत्पुनर्गुणपदादिप्रत्ययाः काले लिङ्गमिति । तत्र प्रष्टव्यम्—
 किमपी कालविषयाः अन्यविषयां वेति । कालविषया अपि किमैतन्न्या
 लिङ्गजन्या वेति । न तावदेतन्न्याः कालविषयाश्च ; कालस्य प्रत्यक्षत्व-
 प्रसङ्गात् । नापि कालविषया लिङ्गजन्याः ; लिङ्गस्य गुणपदादिप्रत्यय-
 रूपत्वेनात्माश्रयप्रसङ्गात् अथान्यविषयाः कथन्तर्हि कालसिद्धिः ?
 चक्षुरादिवैद्विभित्तत्वेनेति चेत् न ; परत्वापरत्वाभ्यामिवोक्तेन क्रमेण

१. इत्य. ग. घ. ङ. २. त्वादिभ्यो. ख. ट. ३. न्योपपादकत्व. ग.
 ४. या वा कालविषया धरि. ख. ग. ५. मति. ख. ट. ६. दक्षि. ख. ट.
 ७. पतति. ग.

युगपदादिप्रत्ययैरपि कालपरिशेषस्य दृक्करत्वात् । अनेनैव क्रमेण दिशोऽपि पूर्वपिटादिप्रत्ययानुमेयत्वं निरसनीयम् ।

यत्तु स्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वं बाह्यप्रत्ययज्ञत्वस्य व्यापकमिति तत्रियुक्तौ बाह्यप्रत्ययज्ञत्वस्यापि निवृत्तिः, तथा दिक्कालावप्रत्ययज्ञौ विशेषगुणशून्यैर्दध्यस्वात् मनोवत् इत्यादि; तदुक्तेन क्रमेण दिक्कालयोः अप्रत्ययज्ञत्वे स्वरूपस्यैवासिद्धेः तत्स्वरूपासिद्धयन्यधानुपपाधिप्रसूतार्थापत्ति-
बाधितविषयत्वादसाधनमेव ।

स्यादेतन्—अस्तु कालः प्रत्ययः, तथापि तस्यैकत्वान्नाधिक-
विषयत्वं । तत्र; कालभेदस्य ग्रहणान् । न चोपलब्धग्रहे कथं तद्ग्रह इति
वाच्यम्; उपाधेः प्रकाशस्य प्रत्ययेण ग्रहणात् । अस्ति हि भवतामस्मा-
कञ्च ज्ञानरूपः प्राकृत्यरूपो वा प्रत्ययः प्रकाशः ।

स्यादेतन्—स्फटिके लौहित्यस्यैव कालभेदस्याप्यतात्त्विकत्वात्
तदवगाहिना भ्रान्तिरप्रसङ्ग इति । तत्रयुक्तम्; उपाधिद्वारेण भेदस्य
कालसम्बन्धितामारेण प्रतिभासात्, तावन्मारेण च सत्यत्वात् । स्फटिके
तु लौहित्यस्य तादात्म्यप्रसङ्गेति तदवभासो भ्रान्तिः । तत्राप्युपाधिद्वारा
लौहित्यस्य सम्बन्धभाप्रमभ्रान्तमेवेति ।

१. उचिते. ग. द. २. यत्तु रसं. ३. उपाध. ४.
५. स्यात्. ६. ७. तद्विषय. ग. द. ८. तिस्रःपिपरिवयत्. ९.
१०. तम् । न; औगाधिकभेदस्य ग्रहणात् ग. द. तम् । तत्र, औगाधिकभेदस्य
ग्रहणात्. ग. तम् । तत्र, औगाधिकभेदस्य ग्रहणात् । अस्ति हि भवतामस्माकञ्च. ११.
१२. कर्तृद्वेष. ग. १३. न्यायस्य १४. ग. न्याये च १५. १६. भ्रान्तः.
१७. ग. १८. १९. न्यमभ्रान्तमेव । यत्तु ग. द. न्यमभ्रान्तमेवेति. २०.

यत्तु यत्र नित्यानां प्रथममेव कालत्रयसम्बन्धित्वमवगतं तत्र कथं पुनरुत्तरेषां प्राप्ताण्यमवगतमिति । तन्मन्दम् ; उक्तेन क्रमेण तत्रापि, तत्तदुपाधिसम्बन्धभेदेन कालभेदानुप्रवेशात् ।

यत्पुनरगृहीतग्राहिणः प्रामाण्ये अगृहीते कालभेद एव प्रामाण्यं, न गृहीते वस्तुरूप इति । तदयुक्तम् ; न ज्ञानाधिगतपदेनाधिगतस्पर्शो व्यावर्त्यः किन्तु, अनविगतास्पर्शः । स च प्रकृतेऽपि नास्तीति 'कथमप्रामाण्यम् ?

इति कालप्रत्यक्षतावादो वाम चतुर्थो वादः

परिसमाप्तः ।

[अन्यथाख्यातिवादः ।]

स्वादेतत् — अस्तु स्मृत्यनुवादयोर्व्युदसनायानधिगतपदं सार्थं, तत्त्वपदन्तु व्यर्थमेव ; अतस्त्वचिपदज्ञानस्याभावात् । शुक्लौ रजतार्थि-प्रवृत्त्यन्ययानुपपत्त्या हि तत् कल्प्यं, सा च प्रवृत्तिर्भेदाग्रहादेवोपपत्त्या । भेदाग्रहश्च यत्प्रं ज्ञातं सत् रजतार्थिनः शुक्लौ प्रवृत्तिं चारयति तस्य विशेषरूपस्याग्रहे सति साधारणाकारग्रहः, स च सत्यरजतज्ञान-सारूप्यात् पुरोवर्तिनि रजतार्थिनं प्रवर्तयति । न च भेदाग्रहान् प्रवर्तक-

ज्ञानसारूप्यान्निवृत्तिरपि स्यात्, इति वाच्यम्; यतो न प्रवर्तकज्ञान-
सारूप्यं प्रवृत्तिहेतुः किन्तु प्रवृत्तिहेतुसारूप्यम् । प्रवृत्तिहेतुश्च भेदाग्रहः,
स चोभयत्रापि सरूप एव । नचैवमभेदाग्रहो निवृत्तिहेतुः, येन
तत्सारूप्यान्निवृत्तिरपि स्यात्, किन्तु भेदग्रहः, स च प्रकृते नास्तीति
न युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्तिचोद्यप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम् —

ग्रहणादग्रहाद्वाऽपि न भेदाभेदयोर्थतः ।

निवृत्तिस्तत्परजते युज्यते रजतार्थिनः ॥

यदि भेदाग्रहात् प्रवृत्तिः कुतस्तर्हि निवृत्तिरित्युच्यताम्? यदि
भेदग्रहात्, न तर्हि सत्परजते नेदं रजनमिति भ्रान्तो निवर्तेत । नहि तत्र
रजताद् भेदो गृह्यते, तथा सत्परन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् ।

अथ भेदग्रहाभावेऽपि भेदावगममात्राच्चिवृत्तिः, अस्ति च तत्र
भेदावगमः स्मृतिरूप इति । तर्हिदं रजनमिति प्रवर्तमानोऽन्तरा
शुक्तिशकलं स्मरन् पश्यन् वा न प्रवर्तेत, शुक्तिरूतस्य भेदस्यावगमात् ।
अथ निवृत्तिविषयाधिकरणत्वेन भेदकर्मपरगमो निवृत्तिहेतुः, तर्हि
निवृत्तिभ्रमात्र निवर्तेत, तत्र निवृत्तिविषयाधिकरणत्वेन भेदक-
र्मस्यानवभासान्, अवभासे वा विपरीतरयाः प्रसङ्गात् ।

यत्पुनर्निवृत्तिविषयेण भेदकर्मस्य निरन्तरभावं निवृत्तिहेतु
रिति, तदत्रैवोपरिष्ठाच्चिराकरिष्यामः । तत्सिद्धं न भेदग्रहान्निवृत्ति-
रिति ।

१ तिचापत्यावकाश इति ८ २ यस्यावकाश इति ख ग ३. हेत. ग.

४ अभेदग्रहमात्राऽपि ४ ५ तदवभासे वा ग ६ द् भेदग्रहो न
निवृत्तिहेतुरिति. क

स्यादेतत् — मायूद् भेदग्रहाभिवृत्तिरिति, भेदाग्रहादेव ॥
 भविष्यति । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाङ्कर्यम्; इष्टभेदाग्रहस्य प्रवर्तकत्व-
 यनिष्टभेदाग्रहस्य तु निवर्तकत्वमिति विवेकादिति । तदयुक्तम्; शुक्ता-
 विष्टद्रजताद्धेदाग्रहतः प्रवर्तमानस्यानिष्टादरजतादपि भेदाग्रहतो निवृत्ते-
 रपि प्रसङ्गात् । न हि तत्रारजताद् येदो गृह्यते; तथा सत्यन्यथाख्याति-
 प्रसङ्गात् । अनिष्टमवगम्य तेन भेदाग्रहो निवृत्तिहेतुः । प्रकृते चानिष्टस्या-
 रजतस्यानवगमात् तेन भेदाग्रहो निवृत्तिहेतुरिति चेत् न; शुक्तिं पश्यतः
 स्परतो वा शुक्तयन्तरे रजतमिति भ्रान्तस्य निवृत्तिप्रसङ्गात् । निवृत्ति-
 विषयाधिकरणत्वेनानिष्टमवगम्य तेन भेदाग्रहो निवृत्तिहेतुरिति चेत्, न;
 निवृत्तिभ्रमे तदसम्भवात् । सम्भवे वा विपरीतख्यातिप्रसङ्गात् । निवृत्ति-
 विषयेण निरन्तरत्वेनानिष्टमवगम्य तेन भेदाग्रहस्य निवृत्तियुक्तत्वमग्रे
 निराकरिष्यामः । तस्मिद्धं भेदाग्रहो न निवृत्तिहेतुरिति ।

यत् पुनरभेदग्रहस्य निवृत्तिहेतुत्वं, तदिष्टेनाभेदग्रहस्य निवृत्ति-
 विरोधित्वादनिष्टेनाभेदग्रहस्य निवृत्तिभ्रमेवसम्भावनाशङ्कनीयमेव ।

ननु मा भूद् भेदग्रहस्य भेदाग्रहस्य ॥ निवृत्तिहेतुत्वं, मा च
 भूद्भेदग्रहस्य; तथाप्यभेदाग्रहाभिवृत्तिरस्तु । सर्वम्; शुक्तौ रजताद्
 भेदाग्रहतः प्रवर्तमानस्यान्यथाख्यातिभयाद्भेदोऽपि न पासत इति
 युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्तिचोद्यप्रसङ्गात् । अतस्सत्यरजते रजतार्थिनो निवृ-
 त्तिर्न भेदग्रहात्, नापि भेदाग्रहात्, न तत्रामभेदग्रहात्, न तत्रामभेदा-

१. न प्र. ह. २. स्ताव. क. ३. न । विषयेण निरन्तरत्वेनानि.
 ४. ग. ५. स्य च नि. क. ६. यात्राशङ्कनीयमेव. ग. ७. तिग्रहात्.
 ८. ग. ९. न भेदाग्रहात्. क.

ग्रहादिति, तदर्थमन्यथाज्ञानं कल्पम् । एतेनासंसर्गाग्रहस्य प्रवृत्तकत्वमपि तत्र तत्र पूर्वोक्तव्यभिचारैरेव निवृत्तिहेतुत्वेनान्यस्य निरुपायितुमशक्यत्वात्, संसर्गाग्रहस्य निवृत्तिहेतुत्वमापाद्य पूर्ववद्युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्तिचोद्यप्रसक्तेरपास्तं वेदितव्यम् ।

अयोच्येत रूपरूपिनिरन्तरमानं प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्हेतुः, इष्टरूपनिरन्तरमानात् प्रवृत्तिः, अनिष्टरूपनिरन्तरमानान्निवृत्तिरिति । तदयुक्तम् । पुरोवर्तिनोश्शुक्तिरजतयोर्द्रुगपदसप्तसन्निकर्षे सति शुक्तिरजते इत्युभयालम्बनत्वेनोदीयमानाञ्ज्ञानात् शुक्तावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र रजतजातेः स्वव्यक्तयेव शुक्तिव्यक्त्यापि निरन्तरमानं, तथापि शुक्तिव्यक्ते रजतजातेश्चान्तरा शुक्तिजातेरक्षतव्यक्तयोरपि भ्रान्तिभिरन्तरमानाभाव इति चेत्, न; ज्ञानस्यैव भानत्वादेकत्र च ज्ञाने भानक्रमानुपपत्तेः । शुक्तिव्यक्तेः स्वजातिनिराकाङ्क्षत्वाद् रजतजातेश्च स्वव्यक्तिनिराकाङ्क्षत्वात् परस्परसाकाङ्क्षत्वम् । परस्परसाकाङ्क्षरूपरूपिनिरन्तरमानञ्च प्रवृत्तिहेतुरिति चेत्, किन्तर्हि शुक्तिरजतज्ञाने परस्परसाकाङ्क्षत्वमिति ? किं रजतजातेः शुक्तिव्यक्तेश्च शुक्तिव्यक्तिरजतजातिश्चानवगम्येत् स्वावगमाभावः ? किं वा व्यक्तिमात्रं जातिमात्रज्ञानवगम्येत् ? यद्वा स्वसम्बन्धितया व्यक्तिं स्वसम्बन्धितया जातिज्ञानवगम्येति । न प्रथमः, न हि रजतजातिः शुक्तिव्यक्तिं रजतजातिज्ञानवगम्येत् नावगम्यते; तथा सति सत्ययोरपि शुक्तिरजतयोः परस्परज्ञानवगमनेनावगमप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः; शुक्तिरजते इत्युभया-

लम्बनज्ञानेऽपि रजतजातेऽशुक्तिव्यक्तेश्च व्यक्तिमात्रं जातिमात्रश्चानवगम्या-
वगमाभावेन परस्परसाकाङ्क्षत्वं निरन्तरभानश्चाप्यस्तीति शुक्तावपि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । नहि शुक्तिरजतज्ञाने रजतजातिः
शुक्तिव्यक्तिश्च स्वसम्बन्धितया व्यक्तिं स्वसम्बन्धितया जातिश्चानवगम्य
नावगम्येते ; भवतां तथा सत्यन्ययाख्यातिप्रसङ्गात् ।

एतेन रजतजातेः शुक्तिव्यक्तेश्च स्वरूपेणापि परस्परसाकाङ्क्षत्वं
निरस्तं वेदितव्यम् ।

स्यादेतत् — निरन्तरभानमेव प्रवृत्तिहेतुः । न च पूर्ववदुभया-
लम्बनज्ञाने शुक्तावपि प्रसङ्गः ; तत्र भेदस्याऽपि गृहीतत्वात्, भेदाग्रह-
सहितश्च निरन्तरभानं प्रवृत्तिहेतुरिति । यथेवमुभयालम्बनज्ञाना-
द्रजतेऽपि न प्रवर्तेत ; शुक्तित्वस्य भेदस्यापि ग्रहणात् । अथ व्यत्पन्तर-
गोचरतया भेदग्रहेऽपि न व्यवहारविषयव्यक्तिगोचरतया तद्ग्रहः, तत्रैव
च भेदग्रहो निवृत्तिहेतुरिति । यथेवं किमिदं तद्गोचरत्वम् ? तत्रैव चेत्,
किं तत्सम्बन्धित्वं तत्तादारम्यं वा ? न चोभयमपि व्यवहारविषयेण
भेदस्य शक्यग्रहम् ; समवायस्य भवतामप्रत्यक्षत्वात् तादात्म्यस्य
चाभावात् । अस्तु या तादात्म्यसमवाययोरन्यतरग्रहः तथापि यदि
व्यवहारविषयेण भेदकधर्मस्य तादात्म्यसमवाययोरन्यतरग्रहणान्निवृत्तिः,
तर्हि सत्यरजते भेदं रजतमिति न निवर्तेत । न हि तन्निरन्तरत्वस्य भेदस्य

१. निवृत्तिः. ख. ग. २. निवृत्तितया. ख. ग. ३. म्यते.

ख. म्येत. घ. ४. अथ व्यत्पन्तरगोचरतया तद्ग्रहः तत्रैव च भेदग्रहो निवृत्तिरिति ।

यथेवं. ग. ५. ये भेदक. ख. ड. यभेदक. घ. ६. प्रहणं. ख. ग. घ. छ.

७. तत्र रजतत्वस्य. ख.

रजतव्यक्तौ तादात्म्यसमवाययोरन्यतरग्रहस्तम्भवति; भवतामन्यथा-
 स्यातिप्रसङ्गात् । अथ तत्रानिष्टरूपस्य भेदकर्मस्य व्यवहारविषयेण
 निरन्तरभानमात्रनिवर्तकं, तर्हि शुक्तिरजते इत्युभयालम्बनवेदने शुक्ति-
 जातेरपि व्यवहारविषयेण निरन्तरभानमात्रान्न रजतेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् ।
 अथ व्यवहारविषयेण निरन्तरत्वेनानिष्टमवगम्य तेन तस्य भेदाग्रहो
 निवृत्तिहेतुः । प्रकृते च रजतत्वभेदोऽपि शृण्वत इति न निवृत्तिः । तर्मु-
 भयालम्बनज्ञानाच्छुक्तेरपि न निवर्तेत; रजतत्वस्य भेदस्यापि ग्रहणात् ।
 अतो निरन्तरभानं प्रवृत्तिहेतुरिति रिक्तं वचनं । किञ्च यदि ग्रहणस्मरणरूपं
 ज्ञानद्वयमिदं, तर्हि स्मरणं स्वविषय एवेच्छाञ्जनयेत्, सा च स्वविषय एव
 प्रयत्नं, स च स्वविषय एव स्पन्दमिति कुतः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिः ?
 न चेदमिति ग्रहणात्; अन्यत्रापीदमिति ग्रहणमात्रेण सवादावपि प्रवृत्ति-
 प्रसङ्गात् ।

अथेदमिति ग्रहणेन निरन्तरभानमगृहीतभेदं वा रजतस्मरणमेव
 पुरोवर्तिनीच्छामपत्राभुपजनस्य प्रवर्तयतीति मतम् । तन्न; न हि निरन्तर-
 भानात् भेदाग्रहाद्वा वस्तुसामर्थ्यस्याऽन्यथाभावः । न हि मापवीजं
 मृत्तबीजेन निरन्तरभानं अगृहीतभेदं वा मृत्ताङ्कुराय प्रभवति । तस्माद्य-
 द्विपयिणी प्रवृत्तिः तद्विपयिण्येवेच्छा, यद्विपयिणी चेच्छा तद्विपयमेव
 तद्धेतुभूतज्ञानमिति बलाद्रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वं सिद्धम् । किञ्च
 यदि शुक्तिरजतादौ भेदाग्रहान्निरन्तरभानाद्वा विशिष्टज्ञानमन्तरेणापि

१. च्छन्दे. ग. २. हेऽपि. ग. ३. तस्य. ख. ग. द. ४ कः. १ किञ्च ग्रह-
 क. ५. यदि ग्रह- ग. ५. द मति. ग. ६. न सवादावपि. घ. ७. दम्भति.
 क. ८. स्य निवर्तयतीति ग. ९. ति । तत्र. घ. १०. दप्र-. घ. ११. त. क. १२.
 १ यथासुद्राङ्कुराय. ख. १३ द्रान्तगम. क

विशिष्टव्यवहारसिद्धिः, तर्हि पदस्मारितानां पदार्थानां परस्परं भेदा-
ग्रहान्तरमानाद्वा चाकषायेषु विशिष्टव्यवहारः सिध्यति, सिध्यति च
व्याप्तिलिङ्गदर्शनस्मारितानां घर्माणां घर्माभिर्भेदाग्रहान्तरमानाद्धानुषेये
विशिष्टव्यवहार इति कृतं शब्दानुमानकल्पनव्यसनेन ।

पशुनर्षव्यवहारमात्रं प्रति भेदाग्रहस्य निरन्तरमानस्य वा हेतुत्वेऽप्य-
साधारणं विसंवादिरूपव्यवहारविशेषं प्रत्यसाधारणं विशिष्टज्ञानमेव
हेतुः, विसंवादिनं प्रति तु भेदाग्रहो निरन्तरमानं वा हेतुरिति ।
तदयुक्तम् ; व्यवहारमात्रं प्रति भेदाग्रहस्य निरन्तरमानस्य वा हेतुत्वे
व्यवहारविशेषं प्रत्यपि तद्विशेषस्यैव हेतुत्वानतिवर्तनात् । न ह्यङ्कुरमात्रं
प्रति बीजमात्रस्यैव हेतुत्वेऽङ्कुरविशेषं प्रत्यपि तद्विशेषं विहायान्यस्य
हेतुत्वं सम्भवति । अतो यत्रासत् एव भेदस्याग्रहणं निरन्तरयोर्वा अनिरन्तर-
मानं तत्राविसंवादिव्यवहारः । यत्र तु दोषवशात् सत् एव भेदस्याग्रहणं
अनिरन्तरयोर्वा निरन्तरमानं तत्र विसंवादिव्यवहार इति नाविसंवादि-
व्यवहाराय विशिष्टज्ञानं कल्प्यम् । अयान्यत्राविसंवादिव्यवहारस्य
विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वव्याप्तिदर्शनात् तद्वलेन तदनुमानं, तर्हि व्यवहार-
मात्रस्याप्यन्यत्र विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वव्याप्तिदर्शनात् तद्वलेन शुक्तिका-
रजतादावपि विशिष्टज्ञानानुमानात् सिद्धमन्ययाज्ञानम् । प्रयोगश्च
भवति, विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः स्वयिपररजतज्ञानपूर्विका रजतसाधन-
ज्ञानानधीनत्वे सति रजतायिप्रवृत्तित्वात् या वक्तृसाधना सा उक्तसाध्या
यथा सत्पररजतज्ञानपूर्विका प्रवृत्तिरिति ।

१. रमे. क. २. स्वेऽध्यापारणविसं. क. ३. तस्य हेतुत्वे. घ. ग. घ.

४ प्रति बीजविशेषं विहायान्यस्य. घ. ग. क. ५. हायम विहित. क.

६. अन्यम् । तपान्य. क. ७. न्यत्रापि विधि. घ.

यत्तन्व्याख्यातिपक्षे तदाशङ्क्या नाश्वस इति । तन्मन्दम् ;
 भेदाग्रपक्षेऽपि भेदाग्रहशङ्क्याऽनाश्वसस्य साम्यात् । न चासत्ख्याति-
 प्रसक्तिः ; संसर्गमात्रस्यासतः ख्यातिरन्वयाख्यातिः संसर्गिणोरप्यमतोः
 ख्यानिरसत्ख्यातिरिति विवेकान् ।

यत्तु त्रिवादपटं यथार्थं ज्ञानत्वान् उभयसिद्धवत् इत्यादि, तदुक्तेन
 क्रमेण रजतार्थिप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिपक्षमूतार्थापत्तिबाधितविषयत्वादसाधन-
 मेव ।

यत्पुनर्विषयत्वाऽन्यथाकरणेन रजतज्ञानस्य शुक्तिकाविषयत्वान्न
 रजतप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणस्य शुक्तिकाप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणत्वं, तच्च
 प्रतीतिविरुद्धमिति । तदस्मन्मते विषयत्वस्यान्यस्यैवार्थगतस्य समर्थ-
 नादपाकरणीयम् ।

यत्पुनरिन्द्रियाणां यथार्थज्ञानहेतुत्वादोषाणाञ्च कार्यविहितमात्र-
 परत्वादन्वयाज्ञानसामग्र्यभाव इति । तन्मन्दम् ; भवन्मतेऽपि भेदा-
 ग्रहस्याऽन्यथावाच्यव्यवहारं प्रत्येव हेतुत्वमिति बाध्यव्यवहारं प्रत्यहेतुत्व-
 प्रसङ्गात् । अत्रान्यत्र तथादर्शनेऽपि व्यवहारान्यथानुपपत्त्या दोषसहायत्व-
 विदोपपत्तयाम् भेदाग्रहस्यैव हेतुत्वं कल्प्यम्, तत्रैवमन्मतेऽपि प्रमाणसिद्ध-
 विपरीतज्ञानान्यथानुपपत्त्यान्येन्द्रियाणां यथार्थज्ञानजननस्य भावत्वेऽपि
 दोषोपहितानामयथार्थज्ञानजननसामर्थ्यं कल्प्यम् । किञ्च दग्धाद्वैतबीजात्
 फदलीकाण्डोत्पत्तेः दोषस्य कार्यजनकत्वमपि दृष्टम् ।

यत्नत्र दाहस्य बेत्राङ्कुरं प्रति दोषत्वेऽपि कदलीकाण्डं प्रति गुणत्व-
मेवेति परिहृतं, तदोपाणा यथार्थज्ञान प्रति दोषत्वेऽप्यन्यथाज्ञानं प्रति
गुणत्वमेवेति तुल्यमिति द्रष्टव्यम् । एवमेव स्थाणुर्वा पुरुषो चेत्यनियत-
कोटिद्वयविषयविशिष्टव्यवहारस्यानियतकोटिद्वयविषयविशिष्टज्ञानमन्तरेणानु-
पपत्तेः संशयज्ञानमपि कल्प्यम् । अतस्संशयविपर्यययोर्न्युदासार्थ
तत्त्वपदमपि सार्थम् । संशयविपर्ययसाधनादेवातिव्यापित्वेनानुभूतेः
प्रमालक्षणत्वमध्यपास्तम् । अविस्मृतादित्वमपि प्रत्यक्षपरीक्षावसरे निरा-
करिष्यामः । तत्सिद्धमनधिगतवत्त्वज्ञान प्रमाणमिति ।

इत्यन्यथाख्यातिवादी नाम पञ्चमवाद

परिसमाप्त ।

[साक्षात्प्रतीतिनिगमवाद ।]

किं पुनः प्रत्यक्षम् ? केचिदाहुः साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति ।
तदप्युक्तम् ; साक्षात्त्वस्यानिरूपणत्वात् । स्वकालाकस्मितवस्त्ववभासित्वं
साक्षात्त्वमिति चेत्, किं पुनस्तत् ? यदि स्वकाल एव यत् सत् तदव-
भासित्वं, तर्हि घटज्ञानस्य स्वकालात् प्रागूर्ध्वञ्च घटस्थितेरसाक्षात्त्व-
प्रसङ्गः । अथ स्वकाले सदेव यत् तदवभासित्वं, तर्हि नित्यवस्तु
विषयाणामनुमानादीनामपि साक्षात्त्वप्रसङ्गः ।

१ व्ययगार्वकान प्रति. घ २. यविशिष्ट ख प. ३. न् । अत
घस्य घ ४ ज्ञात्. क ५ साक्षेभ्यमपि ह.

स्यादेतत् — अनुमानादीनां स्वकाळे सत एवार्थस्यावभासकत्वं न स्वाभाविकं, भूतभविष्यत्तोरप्यनुमानाश्रयत्वात् । स्वभावाधीनञ्च तादृशार्थावभासकत्वं साक्षात्त्वमिति चेत्, यद्येवं कुतोऽयं विवेकः इह स्वभावाधीनमिह नेति ? यत्रानुमानादौ विषयस्याहेतुत्वं तत्र न स्वभावाधीनं, यत्र तु हेतुत्वं तत्राऽसतो हेतुभावाभावात् सत एवार्थस्यावभासकत्वं स्वभावाधीनमिति चेत्, तर्हि स्वात्मन्यसाक्षात्त्वप्रसङ्गः ; एवं प्रति स्वस्य विषयत्वहेतुत्वयोरनभ्युपगमादपुक्तत्वात् ।

स्वकालविशिष्टार्थावभासकत्वं साक्षात्त्वमिति चेत्, न ; निर्विकल्पके स्वात्मात्मनोक्षासाक्षात्त्वप्रसङ्गात् । न हि तत्र स्वकालो विशेषणविशेष्यभावश्च प्रतीयते ।

स्यादेतत् — इदमह जानधीति व्यवहारानुगुणत्वं साक्षात्त्वमिति चेत्, तन्न ; निर्विकल्पकस्य तादृशव्यवहारानुगुणत्वाभावेनासाक्षात्त्वप्रसङ्गात् । अथ सविकल्पके दर्शनादैन्द्रियकज्ञानत्वेन निर्विकल्पकेऽपि तत् कल्प्यम् ; तर्हि ज्ञानत्वेनानुमानादिष्वपि कल्प्यताम् । ऐन्द्रियकज्ञानेऽप्येव तद्दर्शनाद्विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन ज्ञानत्वेनाऽनुमानादिषु तत्कल्पनमशक्यमिति चेत्, तर्हि सविकल्पकत्वविशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेनाप्यैन्द्रियकत्वेन तत्कल्पनेमशक्यमेवेति प्राप्तप्रसाक्षात्त्वम् ।

साक्षाद्गीः स्वरूपधीक्षादि स्वेन रूपेण भान, लिङ्गानुपपन्नादिभ्यस्तु व्यापकोपपादकत्वादिरूपेण भान, न स्वरूपेति न साक्षाद्गीरिति

१ तुल्यमावात् न तुल्यमावात् च २ स्वविशिष्टः. ख ह ३. स्वस्वामा. ग ४ ति त्रितयस्य -श्व. ग ति त्रितयव्यवहारानुगुणस्य घ ५. द। न घ ६. तेनानुमानादिषु कल्पनमशक्यमिति चेत्, तर्हि क ७. वि तत् कल्प्यताम्, घ ८ दिक्कल्पनमश. ९ न शक्य. घ

चेत् तर्हि सविकल्पके नामादिरूपेण मानं न स्वरूपेणेति न साक्षात्त्वम् ।
यत्तु निर्विकल्पके स्वरूपधीदर्शनात् सविकल्पकेऽपि तत्कल्पनम् ;
तत् ज्ञानत्वेनानुमानादिष्वपि पूर्वोक्तेन नयेन स्वरूपधीप्रसङ्गेन परा-
करणीयम् ।

यत्तु स्वरूपभियो व्याख्यानान्तरं स्वविषयानन्तर्गतार्थान्तरज्ञाना-
व्यवहितत्वमिति, तन्मन्दम् ; अनुमानज्ञानस्य स्वविषयानन्तर्गतार्था-
न्तरज्ञानोत्पादस्य स्वात्मात्मानौ प्रत्यपि तादृश्रूपत्वेनासाक्षात्त्वप्रसङ्गे ।
प्रकारान्तराणि तु स्वैयूपैरेव निरस्वानि नास्माभिर्ज्ञिरस्यन्ते । किञ्च
किमिदं साक्षात्त्वं दीर्घदृष्टत्वादिवत् सप्रतियोगिकम् ; उत घटादि-
वन्निप्रतियोगिकम् ? पूर्वत्र स्वस्य स्वस्यादनभ्यत्वेन स्यप्रतियोगित्वा
भावेन स्वस्मिन्नसाक्षात्त्वं स्यात्, ततश्च सर्वत्र प्रतीतिरात्मस्वात्मनोऽसाक्षा-
त्कारवतीति रिक्तं वचः प्रसजन् । उत्तरास्मिंस्तु निष्प्रतियोगित्वादनु-
मानज्ञानस्य श्रेयं प्रत्यपि साक्षात्त्वं स्यात् आत्मस्वात्मानौ प्रत्यपि न
वा स्यात् । तस्माच्च साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् ।

इति साक्षात्प्रतीतिनिरसनवादो नाम

चतुर्विधः परिसमाप्तः ।

[कल्पनापोदनिरासवाद ।]

नापि कल्पनापोदमभ्रान्तं प्रत्यक्षम् ; सविकल्पकस्याप्रत्यक्षत्व-
 प्रसङ्गात् । नन्वप्रत्यक्षमेव सविकल्पकम् ; अप्रमाणत्वात् । अप्रमाणत्व-
 आविसंवादित्वाभावात् । तदयुक्तम् । तथाहि—किमिदमविसंवादित्वं,
 यस्य प्रमाणलक्षणत्वं ; किं वस्तुविषयत्वं, किं वार्थक्रियासमर्थवस्तुर्ष-
 दर्शकत्वम्, उतार्थजरम्, उत वापरहितत्वम् ? इति । न प्रथमः ;
 सामान्यादेर्वस्तुत्वे सविकल्पकस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । अवस्तुत्वेऽनुमा-
 नस्याप्यप्रामाण्यमङ्गान् । न द्वितीयः ; भूतमधिप्यतोरनुमानस्याप्रामाण्य-
 प्रसङ्गात् । नैपि तृतीयः । तथाहि—किं स्वत्वर्थजत्वमभिमतम्, किं
 साक्षात् उत परम्परयापि ? पूर्वस्मिन्ननुमानस्याप्रामाण्यमसङ्गः, यतस्तत्र
 बहिस्त्वल्लक्षणादूमस्त्वल्लक्षणं, ततो धूमानुभवः, ततो धूमविकल्पः,
 तदनन्तरं बहिषिकल्पः । उच्यतेऽस्मिन् सविकल्पकसृष्टयोः प्रामाण्यमसङ्गः ;
 तयोरपि परम्परयार्थजत्वान् । न चतुर्थः ; तत एव प्रसङ्गान् । किञ्च
 सविकल्पकस्याविसंवादित्वमवश्याङ्गीकरणीयम् ; अविकल्पकस्यापि
 तद्वारेणैवाविसंवादात् ; अन्यथा लक्षणमात्रमाहेणो निर्विकल्पकस्य
 स्वविषयप्राप्त्यादिरूपाविसंवादानुपपत्तेः । अतस्त्वानुमानगोचरत्वेनाऽध्य-
 वसायद्वारा निर्विकल्पकस्य प्राप्त्याऽभ्युपगमादनुमानविकल्पवत् सवि-
 कल्पकस्याविसंवादिप्रामाण्ये दुरपहवे एव । तथापि कथं मन्यतत्त्वमिति
 चेत्, प्रमाणत्वे सत्यपरोक्षत्वादिति ब्रूमः । ननु विकल्पा नापरोक्षभाजः
 विकल्पत्वात्, सम्यक्तिपक्षैविकल्पवत् ।

यस्तु सविकल्पकेष्वापरोक्षव्यवहारः नासौ विकल्पसम्भावकृतः
किन्तु निर्विकल्पकसंसर्गकृतः; अन्यथानुमानादिविकल्पेष्वप्यपरोक्षव्यव-
हारप्रसङ्गात् । तदप्युक्तम् ; परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरक्षजन्यत्वानक्षजन्यत्व-
प्रयुक्तत्वात् । इतरथा मनोरथविकल्पवत् सविकल्पकानामपि परोक्षत्वेनैव
व्यवहारप्रसङ्गात् । निर्विकल्पकसंसर्गकवस्तत्रापरोक्षव्यवहार इति चेत्
न ; प्रमाणाभावात् । किञ्चाविसंवादित्वे सत्यक्षनत्वेनापि सविकल्प-
कानां प्रत्यक्षत्वं सिद्धम् । न चाक्षजत्वमसिद्धम् ; तदन्वयव्यतिरेकानुविधा-
नस्य निर्विकल्पकवदेव सिद्धत्वात् । न च शुब्दादिस्मरणव्यवहितत्वान्ना-
क्षजत्वम् ; तेषामक्षसहकारित्वात् सहकारिणाञ्च व्यवधायकत्वा-
भावात् । अतः सविकल्पकानामपि प्रमाणत्वप्रत्यक्षत्वयोरन्वयाच्चदेव्यापि-
त्वेन सौगतोक्तमप्यलक्षणमेव ।

इति कल्पनाशोडशिरासवाक्ये नाम सप्तमपादः
परिसमाप्तः ।

[योगरूढिवादः ।]

किन्तर्हि प्रत्यक्षं, कथं तद्विषयः ? उच्यते—

मानमिन्द्रिययोगोत्थमिह प्रत्यक्षमुच्यते ।

'द्रव्यं जातिगुणः कर्म विषेयञ्च चतुर्विधः ॥

इन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । तच्च द्विविधम्, निर्विकल्पकं
सविकल्पकञ्चेति । तत्रापातजं विशुद्धवस्तुविषयं निर्विकल्पकम् । तद-
नन्तरजं विशिष्टवस्तुविषयं सविकल्पकम् ।

१. कस्यविकल्पककृतः, ग. २. व्यपक्षे व्य- क. ३. दन्वव्यथा- स. द.
४. इत्तम् ? उच्यते. स. द. ५. पयोऽस्य. प. ६. कथं । तत्रापा- स. द.
७. जं शुद्धवस्तु. स- ग. क.

ननु क्यन्तर्हि सविकल्पकस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वम्? तस्य निर्विकल्पकव्यवधानेन साक्षादक्षजत्वाभावात् । परम्परयाक्षजस्यापि तद्वाच्यत्वेऽनुमानादीनामपि तद्वाच्यत्वप्रसङ्गात् । तदयुक्तम्; सविकल्पकानामपि निर्विकल्पकवदेव साक्षादक्षजत्वात् । भवतु वा परम्परयाक्षजत्वं तथापि नानुमानादिषु प्रसङ्गः; पङ्कजादिष्विव रुदिशक्तेरप्याश्रयणान् । ननु न पङ्कजादिषु रुडिरस्ति; अवयवशक्त्यैवं प्रवृत्त्युपपत्तेः । न चान्यत्र सौगन्धिकादिष्वप्रयोगाय तदाश्रयणम्; अन्यत्राप्रयोगस्याप्रयोगादेवोपपत्तेः । न च यौगिकानामवयवार्थान्वयद्वारा वर्तमानानामवयवयोः स्वार्थे प्रयोगादितरस्य प्रयोगस्याभावान् पङ्कजनिशब्दयोश्च पङ्कजन्मनोः प्रयुक्तत्वादप्रयोगोऽसिद्ध इति वाच्यम्; अवयवयोः स्वार्थे पृथक् पृथक् प्रयोगेऽपि सौगन्धिकादिष्वपृथक्प्रयोगस्यासिद्धत्वान् । किञ्च योगरुटिसीकारेऽपि सौगन्धिकादिषु पृथक् प्रयोगवशेन पङ्कजशब्दस्य प्रयोगो दुर्घार एव । तत्र प्रयोगप्रतिबन्धकल्पनादप्रयोग इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धादेवान्यत्राप्रयोगोपपत्तेः कृतं रुटिसीकारेणेति । अत्रोच्यते —

वृत्तिः पङ्कजशब्दस्य पद्ये रुडिन्न मुञ्चतः ।

अप्रयोगो न चोत्पाद्यः प्रतिबन्धो न चादतः ॥

पुष्पभेदे हि तामरसत्वजातौ पङ्कजशब्दस्य प्रवृत्तिरन्तरेण रुदिभवावयवशक्तिमात्रान्नोपपद्यते; तन्यात्रस्य व्यभिचारित्वेनासावप्रीत्वात् । यस्यां सत्यां हि यज्जामत एव सैव तस्य सामग्री । न चावयवशक्तौ सत्याज्जायत

१. पि निर्विकल्पकवदेव तत्रा०. घ. २. व वृत्त्युपपत्ते. ख. क. ३. एव च प्रयोगस्याभावात्. घ. ४. योजनवशेन. घ. ५. बन्धि. ख. ग. क. ६. एव वृत्तिमन्तरेण. ग.

एव पङ्कजशब्दस्य प्रवृत्तिः, सौगन्धिकादिष्वदर्शनात् । अतो न तन्मात्रं सामग्रीति तदतिरिक्तं शक्यन्तरं कल्प्यम् । सैव च रूढिरित्युच्यते । न च प्राचीनप्रयोगस्यापि प्रयोगहेतुत्वात् सौगन्धिकादिषु तदभावा-
 देवाप्रयोग इति वाच्यम् ; तथा सति सर्वत्र प्राचीनप्रयोगस्यैव प्रयोग-
 हेतुत्वमित्यश्वकर्णादावपि खडेरभावप्रसङ्गात् । अथ प्राचीनप्रयोगस्य
 न प्रयोगहेतुत्वमपि तु शक्यत्ववगमकत्वम्, अवगता ॥ शक्तिः प्रयोग-
 मूलमित्यश्वकर्णादिषु रूढिराश्रयणीया तर्हि पङ्कजशब्देऽपि प्राचीनप्रयोगः
 शक्यत्ववगममात्रहेतुः, अवगता तु शक्तिः प्रयोगमूलमिति प्राप्तैव रूढिः ।
 न च खडिरेव प्रवृत्त्युपपत्तेरकारणं योगः ; तस्यान्यत्र वृत्तिहेतुत्व-
 स्थितेरिहापि तदबाधनात् । न हि सामग्रीत्वमिव कारणत्वमपि कार्य-
 व्यभिचारो कण्ठि । अनौऽन्यपौगिकेषु योगमात्रस्यैव प्रवृत्तिं प्रति
 कारणत्वसामग्रीत्वयोर्दर्शनेऽपि पङ्कजशब्दस्य वृत्तौ योगमात्रस्य साम-
 ग्रीत्वं सौगन्धिकादिषु व्यभिचारो बाधते, न कारणत्वमात्रमपीति
 कारणमेव योगोऽपि । तदिदमुच्यते—प्रतीतन्तु योगं न हातुं क्षमामहे इति ।
 रूढ्यनङ्गीकारे कथं सौगन्धिकादिष्वप्रयोग इति प्रश्नस्यैव्ययमेवार्थः
 यदुत यदि योगमात्रं वृत्तिसामग्री स्यात् तर्हि सौगन्धिकादिष्वपि प्रयु-
 ष्येत, न च प्रयुज्यते, अतः कथं योगमात्रं सामग्रीति । तथा च प्रश्नार्थं
 व्यवस्थिते यदुक्तमप्रयोगादेवाप्रयोग इति, तैदचोचरमेव ; अप्रयोग-
 हेतोः पृष्टत्वात् प्रयोगप्रागभावरूपत्वेन हेतुः अन्यन्वाद्य ।

१. इय इतिः स. ड. २. प्री तद ग ड. ३ न हेतु च. घ. ४. अतः प्रा.
 ५. व इति प्रति. स. घ. ञ. ड. ६. स्यावमयः तदुत. घ.
 ७. तदुचोत्तर. ग.

यत्पुनर्योगरूढिस्वीकारेऽपि सौगन्धिकादिष्वप्रयोगाय प्रतिबन्ध-
शक्तिरादरणीयेति । तदशुक्तम् ; योगरूढेः सामग्रीत्वस्थितौ सौगन्धिका-
दिषु सामग्र्येरुद्देशाभावादेवाप्रयोगोपपत्तेः । अतस्तामरसत्वजातेः पङ्कज-
शब्दवाच्यत्वं न केवलयोगो, नापि केवलरूढिः, किन्तु योगरूढिरिति
सिद्धं, सिद्धञ्च तद्देव सारिकल्पकानामपि मत्स्यशब्दवाच्यत्वं न
विरुद्धमिति ।

इति योगरूढिवादो नामाश्रयो वादः

परिसमाप्तः ।

[इन्द्रियवादः ।]

कानि पुनरिन्द्रियाणि ? चक्षुरसनघ्राणस्पर्शश्रोत्राणि मनश्च । तत्र
रूपमतीतिहेतुत्वेन सिध्यत्यक्षुपस्तेजोन्तरसाधारण्यात्तैजसत्वं, रसोपलम्भ-
हेतुत्वेन सिध्यति रसनस्य जिह्वोदकसाम्यादात्मसत्वं, गन्धोपलम्भ-
हेतोश्च घ्राणस्य चन्दनगतनिम्बतागनुलेपनसाम्यात् पार्थिवत्वं, स्पर्शो-
पलम्भहेतोः स्पर्शनस्य व्यजनानिलसाम्याद्वायवीयत्वं, शब्दोपलम्भ-
हेतोः श्रोत्रस्य बहिरिन्द्रियत्वेन चक्षुरादायनन्येन्द्रियोपादानजातीय-
भूतात्मैकत्वनियमादाकाशात्मकत्वं, त्वगिन्द्रियसाम्याद्बहिरिन्द्रियत्वेन
सर्वेषां प्राप्यकारित्वं, तद्गलादेव च पर्वतादिर्पृथुद्रव्यदृष्ट्या समकाल-
दृष्ट्या च चक्षुपस्मन्ततत्वं पृथ्वग्रत्वमदृष्टोपगृहीतेन बाह्यतेजसैकीभूय
ग्राहकत्वमित्यादि सिद्धम् ।

इतिन्द्रियवादो नाम नवमो वादः

परिसमाप्तः ।

१. शमःवादेव. ग. शमावादेवाप्रयोगोपपत्तेः. घ. २ च्यत्वे. घ. ३. न
विरुद्धमिति. क. नाविरुद्धमिति. ख. ग. नाविरुद्धमिति छ. ४. दम्भसत्त्वं. क. ५.
तोय. घ. ६. शैत्य. व्यजनानि ख. ग. शैत्यजनानि. क. ७. त्पत्त्वनि. क. क. त्पत्त्वनि. ग.
८. पृथगदृष्ट्या. ग.

[मनोवैभवनादः ।]

कथं पुनस्पष्टस्य मनसस्सिद्धिः कथञ्च तद्वैभवम् ? उच्यते—
सुखाद्यापरोक्ष्यसाधनेन्द्रियत्वेन तावन्मनेस्सिद्धिः । वैभवन्तु मनो
विभु स्पर्शानर्हद्रव्यत्वादनारभ्यासम्भक्तद्रव्यत्वाद्वा, ज्ञानासमवायिकारण-
संयोगाधारत्वाद्वा, आत्मवत् । न चामिन्द्र्यादिदोषसम्भवः ।

यद्यु विभुत्वं विभ्वन्तरासंयोगित्वेन व्याप्तमिति मनसो विभ्वन्तर-
संयोगित्वाद्द्विभुत्वं विशेषविरुद्धमिति, तद्विभूनामपि परस्परसंयोगित्व-
स्येहैव बक्ष्यमाणत्वाद्वाप्यसिद्धेरदुपगमम् ।

ननु धर्मिग्राहकप्रमाणवाधितान्यनुमानानि । तथा हि-त्रेषा हि
मनोधर्मिणो महर्णं सम्भवति; युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्द्विभुत्वं तद्वैशेषिकगुणा-
समवायिकारणभूतद्रव्यान्तरसंयोगाश्रयत्वेन, सुखाद्यापरोक्ष्यसाधनेन्द्रिय-
त्वेन वा इति । तत्र युगपदिन्द्रियैर्भूयसामर्थानां सम्बन्धे सति युगपज्ज्ञाना-
नुत्पत्तिर्यदा मनसि लिङ्गं तदा विभुनो मनसस्सर्वार्थान् प्रत्यनिशेषाद्य-
वस्थापकत्वाभावाददृष्टस्य च व्यवस्थापकत्वे मनःकल्पनार्थव्याप्यत्वे
चागन्तुकासाधारणसंयोगवशेन व्यवस्थापपत्तेर्मनोग्राहकमेव प्रमाण-
मशुत्वमपि गृह्णातीति । यदा च ज्ञानं द्रव्यान्तरसंयोगासमवायिकारणकं
अनित्यत्वे सति नित्यद्रव्यैर्गतविशेषगुणत्वात् पार्थिवपरमाणुरूपवदिति
संयोगिद्रव्यत्वेन मनोनुमानम् ; तद्रापि कारणभावेन विभुनोस्संयोगा-
भावान्मध्यमपरिमाणस्य च कार्यत्वव्याप्तेः कार्यत्वस्य च बहुदोषत्वात्
संयोगिद्रव्यत्वेन मनःसिद्धदणुपरिमाणमेव सिद्ध्यदिति । यैरपि सुखा-

१. नसः सिद्धिः. क. ल. घ. ङ. २. बभवे. क. ३. शुपसिर्भेदा. ग.
४. न्यवि. ग. घ.

द्यापरोक्ष्यस्येन्द्रियत्वव्याप्तत्वादिन्द्रियत्वेन मनस्ताव्यते, तैरपि विभुनोऽनु-
पहितस्पेन्द्रियत्वायोगाच्छरीरावयवानाञ्चोपाधित्वे तेषां काचित्कृत्वा-
चक्षुरादिवत्तन्निरोधे मनोनिरोधापत्तेः सकलशरीरोपाधित्वेऽपि विभुकार्य-
स्यासमवायिकारणनियमादेव देशनियमादात्ममनस्संयोगस्य चास-
मवायिकारणत्वात्तस्य च सकलशरीरव्याप्तेदिश्रपि सुखं पादे वेद-
नेति सुखवेदनयोरव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधादन्यस्य चोपाधेरसम्भवा-
द्विभुत्वं परिस्पृश्यारभ्यस्वे प्रमाणभावान्, बलादणुपरिमाणमेव मनः
स्वीकरणीयमिति सिद्धो घर्षिग्राहकप्रमाणबाध इति ।

अत्रोच्यते—न तावद्युगपज्ज्ञानानुत्पादो मनसो लिङ्गम् ; सिद्धेऽपि
मनसि सम्यग्भ्यस्तसमस्तशास्त्रार्थविषयसंस्कारानिकृत्वस्यात्मसमवेतस्य
संपुक्तसमवायसम्बन्धेन मनसा युगपदग्निष्ठितत्वान् स्मृतिपौगण्यमनिवार्य-
मिति । न च संस्कारोऽनुद्बुद्धः; तस्य प्रणिधानेनोद्बोधनान् । न च प्रणिधान-
मेव युगपदनेकाविषयं न सम्भवतीति ; तद्दीन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यो व्यावर्ष्य
स्मृत्यपेक्षया मनसोऽवस्थानम्, तच्च सकलशास्त्रार्थविषयमपि युगपत्सम्भव-
त्येव । न च संस्कारस्य प्रणिधानमात्रमनुद्बोधकम् ; अन्यत्राप्यनुद्बोधकत्व-
प्रसङ्गान् । अथ प्रणिधानस्य क्रमेण संस्कारोद्बोधकत्वं उद्बुद्धस्य
संस्कारस्य वा क्रमेण स्मृतिजनकत्वं स्वभाव इत्यास्येपम्, तर्हि लाघवाप
सर्वत्र कर्तुरेव क्रमज्ञानजनकत्वं स्वभाव इति किमन्तर्गडुना तदर्थं मनः-
परिकल्पनेन ? नन्वेवं मनस्यकल्पे ज्ञानक्रिया कारणशून्या स्यात्
चक्षुरादीनां व्यभिचारित्वेनाकारणत्वात् । एवन्तर्हि क्रियाकारणत्वेन
मनस्सिद्धिः, न युगपज्ज्ञानानुत्पादोपपादनाय । किञ्च क्रियाकारणत्वे-
नापि न शरीरातिरिक्तस्य सिद्धिः; तस्य प्रमाणात्तरपतिपन्नस्याव्यभि-

चारित्वेन कारणत्वोपपत्तेः नाप्रतिपन्नस्य कारणभाव इति । एवञ्च
क्रमज्ञानजननस्वभावस्य कर्तृगोचरस्य कारणगोचरस्य वानश्याश्रयणी-
यत्वात् तेनैव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरुपपत्तेर्न मनस्सिद्धिः, न तरान्धर्मिणा-
हकममाणबाध इति ।

यस्वनित्यत्वे सति नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वात् संयोगिद्रव्यत्वेन
मनोनुमानं, तत् सर्वत्र सप्तै तेनोरूपसंयोगिद्रव्यस्य दर्शनान्मनसस्तेजो-
व्यतिरिक्तस्यानुमानं विशेषविरुद्धम् । किञ्च द्रव्यान्तरं शरीरमेवास्तु,
किम्भनैःपरिरूपत्वेन ? नच कादाचित्कसंयोगव्याप्तेर्निश्चयशरीरस्य
ज्ञानानुदयप्रसङ्गः; जोवञ्छरीरस्य सर्वद्वैवोच्चासादिभिरीषचलनस्या-
पश्यकत्वान् । अन्यथा शरीरत्वमेव हीयेत; चेष्टेन्द्रियाश्रयस्य तत्त्वेन
स्वीकारात् । अतो नैवं धर्मिणाहकममाणबाध इति ।

यत्पुनः सुस्वाद्यापरोक्षस्येन्द्रियजत्वव्याप्तत्वादिन्द्रियत्वेन मनोनु-
मानं तदनुमान्यामह एव । यच्च विद्युन्नोऽनुपाहितस्य नेन्द्रियत्वमिति तदप्यङ्गी-
कृतमेव, शरीरस्योपाधित्वान् । नच तदुपाधित्वे मनस्संयोगासमवायि-
कारणयोश्चिरापात्रवेदनयोरव्याप्यवृत्तित्वविरोध इति वचनीयम् ; अणु-
त्वेऽपि विद्युत्कार्याणामसमवायिकारणमित्येन देशनियमात् । सकलशरीर-
सम्बन्धिदहनचन्दनजनितयोस्तुस्वदुःखयोः व्याप्यवृत्तित्वं युगपच्छिरः-
पादयोः कण्ठकविद्धस्य वेदनांवा युगपद्दुःखवृत्तित्वञ्च विरुद्ध्यत
इत्यतोऽणुत्वमहस्त्वयोर्युगपदोषतुल्यतया नाणुत्वमेवानेनाप्यनुमानेन स्वी-
करणीयम् । तस्मात्सुस्वाद्यापरोक्ष्यामिन्द्रियमात्रसाधनं, विद्युत्वाणुत्वे
पुनस्त्वस्य प्रमाणान्तराद्योने एव । तत्र विद्युत्वे प्रमाणं प्रागेवोपन्यस्तम् ।

१. नः कल्पनेन. २. ३. च हेतोः कादाचित्क. ४. ३- ६शो. ५. ६.
४. विविरोध स. ६. ५ नाश. ६. ६.

यत्तु मनः परमाणुपरिमाणं नित्यत्वे सति विभुसंयोगित्वात् पर-
विशेषगुणासमवापित्वे सति नित्यत्वाद्वा तैजसपरमाणुवदित्यादि ;
तदारम्भकत्वस्यानिन्द्रियत्वस्य भूतत्वस्य स्पर्शवच्चस्य चाणुत्वेन व्याप्ते-
रनेवंविधे मनस्पणुत्वं गृह्यद्विशेषविरुद्धमेव । अतः स्थितं मनसो
वैभवमिति ।

ननु यद्यपि सुखाद्यापरोक्ष्यसाधनत्वेनेन्द्रियमनुमितं तद्यान्त-
र्ध्वस्वत्वाद्यभुरादिविच्छिन्नताम्, इन्द्रियान्तरस्वात्म भूतारम्भं, करणत्वात्
कर्तृविच्छिन्नताञ्च तथापि दिक्काळयोरन्यतरदेव भवेत् कथं द्रव्यान्तरम् ?
इत्थं यदा हि मनः प्रमाणवशाद्विभुत्वेनेन्द्रियत्वेन ज्ञानमाप्रकरणत्वेन च
स्थितं तदेन्द्रिय, यत्र प्रत्यक्षज्ञाने करणं तत्र ग्राह्येण साक्षात्परम्परया वा
सम्बद्धमेव करणीभवतीति प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्ताववश्यमर्थेन मनस्सन्निकर्षोऽपि
वाच्यः । एवञ्च यस्य प्रत्यक्षत्वं तस्य मनस्सम्बन्धित्वमेव, यस्य मनस्स-
म्बन्धित्वन्तस्यैव प्रत्यक्षत्वमिति मनस्सम्बन्धिना एव ते, न मनः ।
तस्मान्मनो द्रव्यान्तरमिति सिद्धम् ।

इति मनोवैभववादी नाम दशमो वाक्य
परिधिमाप्तः ।

[आत्मसंयोगवादः ।]

ननु विभुत्वे मनसः कथमात्मना संयोगः ? कथं न संयोगः ?
विभुद्रव्यस्य विभुद्रव्येण संयोगादर्शनादिति चेत्, तर्हि विभुद्रव्यस्या-

१. विकारणाधारत्वे सति. क. घ. २. स्य वाणुत्वेन ख. द. ३. मेवाव-
स्थितं मनोवैभवमिति. घ. ४. तं तयोन्द्रिय. घ. ५. छमिति. ग. ६. त्वेन मनस
ख. द. ७. य विभुद्रव्यस्य. घ. ८. मुद्रव्येण संयोगो दृष्टः घ.

विभुद्रव्येण संयोगो दृष्टः येनाविभुत्वे मनस्संयोगो युज्येत । न च घटादेरा-
काशादिसंयोगो दृष्ट इति वाच्यम् ; प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसंयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् ।
आत्मनो मानसत्वपक्षेऽपि द्रव्यान्तरस्य मानसत्वाभावान्मानसामानससंयो-
गस्यामानसत्वं असमानेन्द्रियग्राह्यतरुमरुतसंयोगवत् । अतः कथमविभु-
द्रव्यसंयोगादिसध्येत् ? न च विभुद्रव्यस्याविभुद्रव्यसंयोगेन विना किञ्चि-
दनुपपन्नं ; येनार्थापत्त्या स कल्प्येत । अनुमानं तु संयोगस्य स्पर्शव-
द्द्रव्यैकाश्रितत्वनियमादिशेषविरुद्धमेव । अतः स्पर्शविधुरत्वादनारभ्यार-
म्भकद्रव्यत्वाद्य सामान्यादिवद्वटसंयोगं प्रत्याकाशादेरनर्हत्वमेवेति
सकलमूर्त्तिमद्रव्यसंयोगित्वकक्षणं विभुत्वमेव हीयेत । तस्मात् कलस-
क्रियेण घटादिना विभुद्रव्यस्य संयोगाभाव इति दूरे स्पर्शविधुरत्वादाना-
रभ्यारम्भकत्वाच्च विरुद्धक्रियेण क्वियाकल्पनापुरस्सरं मनसा संयोग-
सम्भव इति ।

नन्वेवमस्मत्पक्षे विभुद्रव्यस्य विभ्वन्तरसंयोगवदविभुद्रव्येणापि
मासूत् संयोगः । भवत्यक्षे वा कथं द्वयमुपपादनीयम् ? इत्थं—प्रागाकाश-
सुदगाकाशं प्राचीनो घटः प्रतीचीनो घट इति च तुल्यतया विगाकाश-
संयोगस्य दिग्घटसंयोगस्य च प्रत्यक्षत्वाद्विभुद्रव्यस्य विभ्वन्तर-
संयोगित्वमविभुद्रव्यसंयोगित्वञ्च दृष्टमित्यन्यत्रापि शक्यमनुमातुम् ।
तथा च विभुनी द्रव्ये परस्परसंयोगिनी अनारभ्यारम्भकद्रव्यस्ये सति

१. घः यदविभुत्वे. क. स. क. २. ना यत्किञ्चिदनुपपन्नं. घ. ३.
नारम्भकद्रव्यात्. ग. ४. मूर्त्तिद्रव्य. ख. क. ५. द्रव्यसंयोगा. क. द्रव्येण.
संयोगा. ग. ६. नत्रन्वाच. ग. ७. वा घटक्रियाकल्प. घ. ८. सत्रापि. घ
९. कत्वे सति. घ.

निरन्तरत्वात्, घटपटवन् । तथाकाशं कालसंयोगि^१ कालव्यतिरिक्तत्वे
 सति द्रव्यत्वाद् घटवदित्यादि द्रष्टव्यम् । न च संयोगस्यान्यतरकर्मज-
 त्वेषुभयकर्मजत्वं संयोगजत्वं वेति नियमाद्विशेषविरुद्धत्वं ; प्रागुक्तेन
 न्यायेन नियमासिद्धेः, स्पर्शत्वद्रव्यसंयोगत्वप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वाच्च ।
 चात्सिद्धमात्ममनस्संयोगस्य कारणाभावादजत्वं विश्वन्तरसंयोगिनोऽपि
 मनसो वैभवञ्चेत्पलमतिविस्तरेण । प्रकृतमनुसराय । सिद्धानि तानि
 मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि सिद्धञ्च तत्सन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति ॥

इत्यत्रसंयोगवाचो नामेकादशवाद्ः
 परिसमाप्तः ।

[पवनाकाशप्रत्यक्षतावाद्ः ।]

कः पुनरस्य विषयः ?

द्रव्यजातिर्गुणः कर्म विषयोऽस्य चतुर्विधः ।

तत्र पृथिव्यग्नेज्जलव्हात्मनां प्रत्यक्षत्वमविवादम् । दिक्काल-
 योस्तु प्रमाणपरीक्षावसरे समर्पितम् । पवनाकाशयोस्तु समर्प्यते—
 वायुः प्रत्यक्षः महत्त्वानिन्द्रियत्वे सति स्पर्शवत्त्वाद् भूतत्वाद्वा घटा-
 दिर्वदिति । किञ्च शीतोष्णानुष्णाशीतस्पर्शेषु स्पर्शनेनैकं वायुद्रव्यं

१. इ इत्यादि द्रष्टव्यम्. घ. २. एवं संयोगे. क. ३. द्रष्टुं. ग. घ.
 ४. सिद्धतापन्नमनःपृष्टा. क. ग. सिद्धानि तावन्नमनः. घ. द. ५. जं प्रत्यक्षं
 प्रमाणमिति. घ. द. ६. उदात्तं. घ. उदानामविवादम् । कालदिशोस्तु. क.
 ७. वातदिशोस्तु क. ग. घ. द. ८. प. १. दिक्. क. ख. घ. द.

प्रत्यभिज्ञायते । न च तत्र स्पर्शमात्रं प्रत्यभिज्ञाविषयः ; परस्परविलक्षण-
तया स्पर्शानुसन्धानसमय एव वायुद्रव्यस्यैकस्य प्रत्यभिज्ञानात् ।

यत्पुनरप्रत्यक्षो वायुः आत्मव्यतिरिक्तत्वे सति नीरूपद्रव्यत्वा-
न्मनोवदित्यादि, तदिकाळादीनां प्रत्यक्षस्यसमर्थनेनानैकान्तिकीकरणी-
यम् । ओकाशप्रत्यक्षत्वं पुनराकाशप्रमित्यन्ययानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्ति-
प्रमाणम् । न च शब्दस्य विशेषगुणत्वान् तदाशयत्वेन शब्दलिङ्गानु-
मानादेय तत्सिद्धिः ; शब्दस्य गुणत्वासिद्धेः । सिद्ध्यतु वा तथापि
कथं दिक्कालातिरिक्तसिद्धिः ? भवत्यतिरिक्तसिद्धिः, तयोर्विशेषगुण-
शून्यत्वेनाश्रयत्वायोगादिति चेत्, तदुक्तम् ; शब्दाश्रयत्वेनाकाशस्या-
न्यतोऽसिद्धेः, असिद्धद्रव्यकल्पनापूर्वकाश्रयत्वकल्पनात् सिद्धद्रव्यगोचरा-
श्रयत्वमाप्रकल्पनस्यैव लाघवादिक्कालयोरेव शब्दाश्रयत्वप्राप्तौ विशेष-
गुणशून्यत्वासिद्धेः । न च ध्यायेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणस्य भूताश्रयत्वनियमात्
भूतत्वेनाकाशसिद्धिः ; भूतत्वस्यापि पूर्वोक्तरूपेण दिक्कालावतिपत्तिरुपेवा-
शक्तेः । किञ्चाकाशं प्रत्यक्षं अमनस्त्वे सति विभुत्वादात्मवन् ।
न चेदमाकाशमप्रत्यक्षं अनात्मत्वे सत्यनवयवद्रव्यत्वात् मनोवदित्यादिना
सप्रतिसाधनं ; प्रागुक्तेन ध्यायेनाकाशप्रमित्यन्ययानुपपत्तिप्रसूतार्था-
पत्तिवाधितविषयत्वात् । तस्मिन् इन्द्रियाणीन्द्रियव्यतिरिक्तानि महान्ति
प्रत्यक्षाणीति । जातिगुणयोस्तु प्रत्यक्षत्वे न विवादः । तद्वान्तराशेष-
प्रत्यक्षत्वविवादं तु विस्तरभयादप्रयोजनत्वाच्च नाद्रियामहे ।

इति पञ्चमाकाशप्रत्यक्षतामादौ नाम द्वादशवादः

समाप्तः ।

[कर्मप्रत्यक्षतावादः ।]

एवं कर्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वमनन्ययासिद्धेन्द्रियान्वयन्यतिरेकानु-
विधानात् समर्थनीयम् । न च कर्मानुमानलिङ्गभूतयोस्संयोगविभागयो-
रेवान्यथासिद्धत्वादनन्ययासिद्धत्वमासिद्धमिति वाच्यम् ; तयोरसमवायि-
मात्रापेक्षयोः कर्मासमवायिन एवोपपत्तेः कर्मविलोपप्रसङ्गात् । नन्वस-
मवायित्वेन कर्मण्यभिमतस्संयोगस्तावद्योदनाभिधातादिरूपोऽन्यत्र निश्चितः
स्वभावो यत् स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा करोति नान्यत्रेति, यथा-
वयवसंयोगस्तावत्स्वाश्रयेऽवयविनं, प्रचयारूपावयवसंयोगः स्वाश्रयसम-
वेतेऽवयविनि महत्त्वं, तन्तुतुरीसंयोगो युगपत् स्वाश्रयतत्समवेतयोः पट-
तुरीसंयोगमिति । अतो दर्शनबलौत् संयोगस्यासमवायित्वमेतन्नियमा-
क्रमेणेति प्रयत्नवशेतनसंयोगस्य संयोगविभागौ प्रत्यतद्विधस्यासमवायि-
त्वानुपपत्तेः तत्त्वेन कर्म कल्पनीयम् । कर्मणि तु पूर्वं नियमो नावष्टतः ।
तस्य तदसमवायित्वं न प्रमाणविरुद्धम् । न चासमवायिकारणमात्रस्यायं
नियमः ; वैशुदलविभागजे खदलविभागे द्वित्वाद्युत्पत्तौ च व्यभि-
चारात् । तदयुक्तम् —

अनैकान्त्यात्तृतीयस्य प्रकारस्यापि सम्भवात् ।

विशेषतो विरुद्धत्वान् स्याणौ कर्मप्रसङ्गतः ॥

असमवायिकारणभूतो हि संयोगः स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा
कार्यमारभत इत्यनैकान्तिकम् ; अणुद्वयसंयोगस्यानेवंविधे तृतीयाणा-

१. सोरम्य. घ. २. कर्मसमवायिन. घ. ३. छादयंयोगित्वास्या-
गमवायित्वभेदनिश्चयार्थकमेणेति. घ. ड. ४. मानतिऽमेणेति. क.

वपि केमोत्यादकत्वदर्शनात् । न चाणुद्वयसंयोगः स्वाथयाश्रित-
 कार्यैकदेशद्वारा तद्वेतुरिति वाच्यम् ; कार्यस्यैकदेशान्तरामावात् । अवयवा
 एव हि कार्यस्यैकदेशाः, न च ते स्वयमेव स्वस्मिन् सम्भवन्ति । नापि
 स्वसंयोगारभ्याः ; अवयवव्यतिरिक्तांशान्तरस्वीकारे तु तत्संयोगानामपि
 तथैवारम्भकत्वेनानवस्थापातात् । अथैकस्मिन्नेव निरंशे प्रत्यभिज्ञाने
 ग्रहणस्वरणरूपांशधोरिन्द्रियसंस्कारावारम्भकाविति यथा तथैहापि कथञ्च
 भवेत् ? इत्थं न भवेत्—तत्र हि प्रत्यभिज्ञाने तदिदंरूपविसहसा-
 माकृत्यलक्षणकार्यद्वयदर्शनात्तदनुगुणं शक्तिद्वयं प्रत्यभिज्ञानमर्तं कल्प्यम् ।
 ते च शक्ती नेन्द्रियमात्रात् नापि संस्कारमात्रात्, अन्यत्रेन्द्रियमात्रज्ञे
 संस्कारमात्रज्ञे चावर्शनात् । अतः फलभेदाच्छक्तिद्वयं विविधास्यां
 संस्कारा कारणमस्यामिन्द्रियमिति व्यपदिश्यते । ज्ञानस्वरूपे तु निरंशे न
 कोऽपि कार्यविभागः, नापि कारणविभागः । प्रकृते तु अक्षरेणौ नैवं
 किञ्चिदिति स्थितमेव तत्रानैकान्तिकत्वम् । ननु स्वाथय इत्यत्र स्वगुणद्वय
 समानजातीयत्वमर्थः न स्वरूपमानम्, अतस्तृतीयानुसंयोगस्याप्येककार्य-
 हेतुत्वेनासमाश्रित्येनाणुद्वयसंयोगममानजातीयत्वात्तदाश्रयोऽपि स्वाथय
 एवेति । यद्येवन्तर्हि चेतनदेहसंयोगस्यैव चेतनदेशसंयोगस्यापि
 संयोगविभागौ प्रत्यसमवायित्वाद्दीकारेण समानजातीयत्वाच्चेतनदेह-
 संयोगस्य चेतनदेशसंयोगाश्रयोऽपि स्वाथय एवेति प्राप्तमेव तत्रारम्भ-
 कत्वम् । एतेनैकासमवायिविषयत्वाद्वाप्येवमसंयोगस्य संयोगविभागौ
 प्रत्यजनकत्वमित्यपास्तम् ; प्रकृतेऽप्यसमवायिद्वयस्योक्तत्वात् । यत्पुनरस-
 मवायिकारणमृतः संयोगः संयोगमारम्भमाणो युगपत्स्वाश्रयतत्समवेतयो-

१. कामोत्या. घ. २. शः. घ. ३. प्रज्ञे. ग. ४. प्रज्ञे. ग.

५. दुत्वात् घम. म. ग. ह. ६. तनसंयोगस्यापि. घ. छ. ७. स्वयमेव. ह.

रेवारभत इति व्याप्तेश्चेतनदेहसंयोगस्यानारम्भकत्वमिति; तदवयविसंयोगा-
 रम्भकावयवसंयोगस्वप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन व्याप्त्याभासतया नियमा-
 सिद्धेः पराकरणीयम् । यत्तु चेतनदेहसंयोगस्य चेतनदेहयोरन्धैवैवारम्भ-
 कत्वं चेतनदेहसंयोगत्वादान्तरत्वाद्वा इच्छावदात्मदेहसंयोगवदिति ; तत्
 प्रयत्नस्य बहिरारम्भसहकारित्वान् प्रयत्नविद्युरस्त्वप्रयुक्तं, न चेतनदेहसंयोग-
 त्वप्रयुक्तं, नाप्यान्तरत्त्वप्रयुक्तम् । अपि च चेतनदेहसंयोगत्वादान्तरत्वाद्धौ
 देहदेशसंयोगासमवायिव्यतिरेकारम्भकत्वानियमोऽपि तेनैव दृष्टान्तेन सुसाध
 इति यतिकश्चिदेतत् । अतोऽर्वाचीनमार्गाणां क्षुद्रत्वादसमवायिकारणभूतः
 संयोगः स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभते नान्यत्रेति महामार्ग-
 स्यैव विमर्शसहिष्णुत्वात्तत्रैव दोषानुदीर्यामः । तत्र व्यभिचारः प्रागेवोक्तः ।
 किञ्च तृतीयप्रकाशेऽपि सम्भवत्येव । तथा हि—अवयवसंयोगस्य स्वाश्रय
 एवारम्भकत्वं प्रचयाख्यस्य त्ववयवसंयोगस्य स्वाश्रयसमवेत इति यथै
 तथा चेतनदेहसंयोगस्य देहदेशसंयोगारम्भकत्वमपि भवेत्, न वा तदप्यु-
 भयं परस्परव्यभिचारात् । न चावयवसंयोगस्य प्रचयाख्यस्य वा वावय-
 विनि महत्ये चान्वयव्यतिरेकयोस्तुल्यत्वाद्बुभयमुभयत्रापि हेतुः, आत्मदेह-
 संयोगस्य तु व्यतिरेकादर्शनात्^{११} देहदेशसंयोगहेतुत्वन्नान्वयव्यतिरेकगम्य-
 मिति वाच्यम् ; आत्मदेहसंयोगस्य व्यतिरेकादर्शनेऽपि^{१२} इस्तदण्डसंयोगस्य
 दण्डदेशसंयोगं प्रत्यन्वयव्यतिरेकयोर्दृष्टत्वात् तत्रैव च संयोगस्य स्वाश्रय

१. प्रवृत्त ग. २ न्यतरत्रैव. क ३ दात्मसंयोगवदिति घ दात्मव-
 र्देहसंयोगवदिति ग ४ द्वा चेतनदेश घ ५ कत्वे नि ख ङ ६. गः
 संयोगः ग. ७ वि न ग ८. चाप्यव ख ङ ९. या चेतन ग
 १०. ॥ तावदुभय ख ङ ११ स्व व्यतिरेकादर्शनेऽपि इस्तदण्डसंयोगस्य घ.
 १२. नाद्रा दे ख ङ १३ गम्यति न. ङ

तत्समवेतव्यतिरिक्तदेशेऽपि जनकत्वस्थितेः । न च हस्तदण्डसंयोगस्य निमित्तत्वेन कारणकारणत्वेन वाप्युपपत्तेरसमवायित्वमनिर्दिष्टमिति वाच्यम् ; दण्डदेशसंयोगस्यासमवायिविशेषापेक्षान्नात्, कर्मणि सिद्धपूर्वदण्डहस्त-संयोगस्य तदसमवायित्वेनैव व्यवस्थानात् । अन्यथावयवसंयोगस्य प्रचयाख्ययोरैश्वर्यविनि महत्त्वे च निमित्तकारणत्वेन कारणकारणत्वेन वाप्युपपत्तेरसमवायित्वं न सिध्येत । अतस्सिद्धसमवायिसंयोगारम्भ-कत्वस्य तृतीयप्रकारोऽपि सम्भवतीति । किञ्च यदि संयोगस्य द्विप्रका-रत्वमेव भवेत्, एवन्तर्हि नोदनसंयोगश्शरज्यासंयोगविशेषः, तत्र किं शरावयवेन ज्यासंयोगः, उतावयविना, अथवाभयेन ? न तावत् प्रथमः ; अन्त्यावयवानां ज्यासंयोगाभावेन तेषु कर्माभावात् संयोगविभागौ न स्याताम् । अथैकेषुच्येत-यद्यप्यन्त्यावयवानां ज्यासंयोगो न सम्भवति तथाप्याद्यावयवानां तावद्भवत्येव, अतस्तेषु तदनन्तरञ्च कर्षवदाद्यावयव-संयोगोऽन्त्यावयवानां भवति, तत एवान्त्यावयवेष्वपि कर्षोत्पद्यते, तेनान्त्यावयवानां संयोगविभागौ नानुपपद्यन्विति । एवन्तर्ह्यन्त्यावयवान् पूर्वमेवाद्यावयवानां देशप्राप्तिर्भवेत् ; क्रियायाः क्षणिकत्वात् । फलञ्च कृत्वैव क्रिया न दद्यति, फलविनाशयं कर्मेति हि पठन्ति । न चैवं दृश्यते । न च द्वितीयः । यद्यपि शरावयवज्यासंयोगेऽवयविनः स्वाश्रयसमवेतत्वा-च्चस्मिन् कर्म भवेत् तदनन्तरञ्च संयोगविभागौ, अवयवविज्यासंयोगे तु

१. देहेऽपि. स. ६. २. खेन व्याप्युप. ख. ६. त्वेवाप्युप. ग. ५.
 ३. कर्मणि. ख. ६. ४. स्य निमित्तत्वेन कारणकारणत्वेन तदसम. ग. ५. रप्यद.
 ख. ६. ६. न कारणत्वेन वाप्युप. ख. न कारणत्वेनाव्युप. ग. ५. ७. सोच्येत.
 ८. ५ कर्मावयवते. ९. न संयो. ग.

स्वाश्रयतत्समवेतव्यतिरिक्तत्वादवयवानां कर्माभावात् संयोगविभागौ न स्याताम् । न तृतीयः ; अवयवावयविनोरुभयोरपि संयोगेऽन्त्यावयवानां ज्यासंयोगाभावात् कर्म न भवेत्, ततश्च संयोगविभागौ न स्याताम् । अथ कर्मवदाद्यावयवसंयुक्तत्वादन्यावयवानां तत एव संयोगविभागात् कर्म भवतीत्युच्यते, तत्रोक्त एव दोषः । किञ्च संयोगजनसंयोगे जन्यसंयोग-स्यानेकाधितैकासमवायिहेतुत्वं संयोगहेतुत्वं वेति ध्याप्तिदर्शनादनेवं-विधस्य कर्मणः-संयोगहेतुत्वेनानुमानं विशेषविरुद्धम् । नतु वेगस्य संस्कारत्वेन स्मृतिहेतुसंस्कारवत् स्वहेतुसमानजातीयफलजनकत्वव्याप्तेर्नोदनस्य तदजन्यत्वाभ्योदनातिरिक्तमेव जन्यं जनकश्चेति कर्मानुमातुं शक्यम् । नैवम् ; प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारे व्यभिचारात् । न हि तत्र प्रोक्षणादि-जन्यसंस्कारः प्रोक्षणान्तरमपि जनयति । अथ तत्र न वास्तवं सामान्यं, किन्तु समाप्तशब्दवाच्यत्वमेव, तर्हि वेगस्यापि न वास्तवं सामान्यं, अपि तु समानशब्दवाच्यत्वमेवेति न ततः कर्मानुमातुं शक्यम् । यत्पुनः प्रत्यक्षेऽपि कर्मणि कर्मफलयोः संयोगविभागयोः कर्मकारणजन्यत्वं कथं वारणीयमिति ; तत् कर्मणः प्रत्यक्षत्वेन कर्महेतोः कर्मण्येषोपक्षीणत्वात् तदन्यत्रानुपक्षीणस्य कर्मण एव संयोगविभागजनकत्वकल्पनान् । यत्तु यः संयोगविभागयोः क्रियान्वयव्यतिरेकौ न स्त इति वदति स कथं बोधनीय इति चोद्यं, तत् यः करतलकलितमालकं नास्तीति वदति स येनोत्तरेण बोधनीयः सोऽपि तेनैव बोधनीय इति परिहर्तव्यम् ।

१. ताम् । अथ कर्मवदाद्यावयव. ड. २. तुक्त. ग. ३. जन्य-
जनकत्वं चेति. ख. ड. ४. तुमश. ड. ५. भवेति य. ६. ति
वितर्केण प्रत्यक्षत्वेन. ख. ड. ७. त् अन्यत्र. क ख. घ. ड.

किञ्च यदि संयोगविभागाभ्यां कर्मानुमेयं, तर्हि तपस्य निपतिते श्येन इव
 स्थाणावपि चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गः । न च श्येनगतकर्मणैव स्थाणावपि
 संयोगविभागेत्पचेरुपपत्तेर्न स्थाणौ कर्मकल्पनमिति वाच्यम् ; स्थाणुश्येन-
 संयोगस्य प्रयत्नवच्छयेनदेहसंयोगेनाप्युपपत्तेः श्येनेऽपि कर्माभावप्रसङ्गात् ।
 अथ स्थाणुश्येनसंयोगस्य प्रयत्नवच्छयेनदेहसंयोगेनाप्युपपत्तौ सत्यामपि
 संयोगस्य स्थाश्रयत्वात्प्रयत्नसमवेतयोरन्वयैव जनकत्वमिति प्रमाणान्तरा-
 विरोधाच्छ्येने कर्मकल्पनम्, तर्हि संयोगजनसंयोगे जन्यसंयोगस्योभया-
 धितासमवायिकारणजन्यत्वव्याप्तिदर्शनाच्चट्टिरोधेन स्थाणावपि कर्म
 कल्पनीयम् । अथार्थान्तरविभागपूर्वार्थान्तरसंयोगाभावात् तत्र कर्म
 कल्प्यं, तर्हिकश्येनवियुक्ते श्येनान्तरसंयुक्ते स्थाणौ कर्म कल्प्यं स्यात् ।
 यत्पुनः कर्मणि लिङ्गाभावे सूर्यमत्यनुमानं निर्वीजं स्यादिति ; तन्मन्दम् ।
 कर्मणि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षत एव जन्यसंयोगस्यान्यतरकर्मजत्वमुपकर्मजत्वं
 संयोगजत्वं वेति नियमावधारणादाकाशसूर्यसंयोगस्य जन्यसंयोगत्वेन
 ध्याणामन्यतरहेतुत्वस्थितावाकाशसूर्ययोः परस्परं अवयवसंयोगजावय-
 विसंयोगादन्यत्वेन संयोगजनसंयोगासम्भवादाकाशनिष्क्रियत्वेनोभय-
 कर्मजस्याप्यसम्भवादन्यतरकर्मज एव तयोः संयोग इति प्राप्ते परिशोपात्
 सूर्य एव कर्मकल्पनम् । भवन्मते तु कर्मणो नित्यपरोक्षत्वाद्भैवंत्वं

१. ति प्रसङ्गः. २. न्यतरत्वेन. ३. पि कल्पनीयम् ।

ख. ग. ट. ४. पूर्वार्थान्तरसंयोगाभावात्. ५. ५. प्र कल्प्यं त. ख. इ.

६. नित्यपरोक्षत्वात्. ख. ट. ७. वं न्यासिपूर्वं परिशेषः. ख. ग. इ.

व्याप्तिमूलम् । अतः विशेषसिद्धं कर्मप्रमित्यन्वयानुपपत्त्या कर्मणः
प्रत्यक्षत्वम् ।

इति कर्मप्रत्यक्षतावादो नाम त्रयोदशवादः
परिसमाप्तः ।

[विशेषनिराकरणवादः ।]

ननु द्रव्यादिचतुष्टयस्यैव प्रत्यक्षत्वे विशेषसमवाययोः कथं सिद्धिः ?
नैक्यश्चित् ; तत्र प्रमाणाभावात् । नैक्यस्यैव विशेषसिद्धावनुमानं,
समानजातीयास्तमानगुणकार्याः परमाणवो मृक्कात्मानश्च परस्परव्या-
वर्तकसमवायिनः द्रव्यत्वाद् घटवदित्यादि । न च पृथक्त्वेन सिद्धसाध्य-
त्वम् ; यस्य व्यावर्तकसमवायित्वं तस्यैव पृथक्त्वमिति पृथक्त्वव्यतिरिक्त-
व्यावर्तकस्यैवानुमानादिति । तद्व्युक्तम् ; भावत्वे सति भावान्तर-
व्यावर्तकैरस्य सामान्यधत्तव्याप्तेर्निस्तसामान्यव्यावर्तकानुमानस्य विशेष-
विरुद्धत्वात् । तत्रापि सामान्याश्रयणे तद्विषयधनसन्देहनिवारणाय विशेष-
पान्तराश्रयणेनानवस्थाप्रसङ्ग इति चेद्, असदर्थनिर्बन्धनमात्मानमुपाक-
्रमस्य । किञ्च तानेव धर्मिहेतुदृष्टान्तानाश्रित्य विशेषसाधनानुमानानां
विहेद्व्यभिचारित्वमपि प्रदर्शनीयम् । यथा चैवं परिसिद्धसाधनेऽपि
नामसिद्धविशेषणत्वापातः तथैश्वरानुमाने वक्ष्यामः ।

इति विशेषनिराकरणवादो नाम चतुर्दशवादः
परिसमाप्तः ।

१. न तथापि तत्र य. २. न नाम्नेव. ग. ३. कर्मस. घ. ४. कत्व तस्य.
ख ह. ५. येच. छ. ६. लम्भ. घ. ७ धर्मं न ८. नाना वि. ख. ह.
९. कदाच्य. ख ह १०. रस्परप्रसिद्ध. घ.

[समवायनिरासव्युत्पत्तिः ।]

एवं समवायोऽपि न सेद्गुप्येति । तथा हि—तत्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणम् । न तावत् प्रत्यक्षम्; अप्रतिभासनात् । इह पटे शैबल्यं पदाश्रयं शौक्यमित्यादिप्रत्ययस्थेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, न; तस्य समवायविषयत्वासिद्धेः । सिद्धे हि तद्विषयत्वे इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् प्रत्यक्षत्वं समवायस्य । न च तदेवाद्यापि सिद्धम्; स्वरूपस्यैव विप्रतिपन्नत्वात् । कथं समवायेनेन्द्रियस्य सम्बन्धः ? विशेषणविशेष्यभाव इति चेन्न; तस्येन्द्रियसम्बन्धत्वासिद्धेः, भावयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरपूर्वकत्वाच्च ।

न चानुमानं प्रमाणं, तत्र खल्विह गवि गोत्वमिति प्रत्ययोऽधिकरणाधिकर्तव्यसम्बन्धनियन्धनः इहेति प्रत्ययत्वाद् इह कुण्डे वदरमिति प्रत्ययवदिति, विवादपदं विशेषणविशेष्यसम्बन्धनिबन्धनं विशिष्टज्ञानत्वाद् दण्डीति ज्ञानवदिति वा स्यात् । तत्र च यथासंख्यमिह भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययेन विनष्टो घट इति प्रत्ययेन च हेतुद्वयस्यापि व्यभिचारः । ननु शूलः पट इति विशेषणविशेष्यभावस्त्वयोः सम्बन्धनियतः सामान्यधन्मात्रविशेषणविशेष्यभावत्वात् सधर्मं भूतलमिति विशेषणविशेष्यभाववत् । कालादिविप्रकृष्टे तु देवदत्तादीं तस्युत्र इत्यादिरुपलक्ष्योपलक्षणभावः, न विशेषणविशेष्यभावः । उदयुक्तम्; सम्बन्धस्य पृथक्सिद्धगोचरत्वव्याप्तिरपृथक्सिद्धगोचरत्वेन सम्बन्धानुमानस्य विशेषविरुद्धत्वात् ।

किञ्च पृथक्सिद्धविशेषणविशेष्यभावत्वमेव सम्बन्धपूर्वकत्वे प्रयोजकं, न तु विशेषणविशेष्यभावत्वमात्रम् ; तस्य विशेषणयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वात् । ननु पूर्वं भावयोर्विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धपूर्वक इत्युक्तम्, इदानीं पृथक्सिद्धयोरेव विशेषणविशेष्यभावं सम्बन्धपूर्वक इति कथमुच्यते ? इत्थं पूर्वव्याप्तेः प्रसङ्गरूपत्वात् अस्यार्थं स्वदर्शनसिद्धत्वादिति ।

यत्पुनरागमसन्निधिहीनस्याप्युत्पन्नवस्तुपरतन्त्रतया भानादेव संयोगविलक्षणः समवायः कल्पित इति । तत्र किमागमसन्निधिहीनस्योत्पन्नवस्तुपरतन्त्रतया भानं समवायेन व्याप्तम्, एतत् तेन विनानुपपन्नम् ? न व्याप्तम् ; अन्यत्र सहादर्शनेन विशेषव्याप्त्यसम्भवात्, सामान्यव्याप्तेश्च पूर्ववद्विशेषविरुद्धत्वादमयोजकत्वाच्च । न चानुपपन्नम् ; अभेदस्य समर्थयिष्यमाणत्वात्तेन तदुपपत्तेः ।

एतेनाविस्मयादिपरस्परसाक्षात्सरूपरूपिणोर्नियमेन सहोपलम्भः समवायगमक इत्यपास्तम् ।

किञ्च समवायः समवायिभ्यामत्यन्तप्रियमानः सम्बद्धो वा स्याद-
^{१०} सम्बद्धो वा ? नायः, अनवस्थापातात् । न द्वितीयः ; असम्बद्धत्वा-
^{११} विशेषेण कपोधिदेवेति नियमानुपपत्तेः । अथ न कस्यचित्समवायः ; तस्य

१. वापमेव. ग. २. पूर्व व्याप्ते. क. ग. ड. ३. इत्वरूपत्वात्.
 म. ४. एव दर्श. ड. ५. म सान्नि. ख. ६. नस्य व्युत्पन्नरूपवस्तु. ख.
 नस्य व्युत्पन्नरूपवस्तु ड. ७. वायत्वेन. ग. ८. प्राधहादर्श. ख ड ९.
 मन्धो. ख ग ड. १०. मन्धो. ख. ग. ड. ११. मन्धत्वा. ख. ग. ड.
 १२. य कस्यचित्. ग.

स्वतन्त्रत्वात् । कथं तर्हि महिषमहिषत्वयोरिव नाश्वमहिषत्वयोरपि स्याद-
विशेषात्? अयं महिषमहिषत्वयोरभिव्यञ्जकत्वात् स तयोरेव । यद्येवं
किमश्वोऽनभिव्यञ्जक एव? ओमिति ब्रूते चेत् न; अश्वत्वजाति-
समवायं प्रत्यनभिव्यञ्जकत्वमसद्भात् । अथाश्वोऽप्यभिव्यञ्जकः, सोऽपि
महिषः स्यात् । अथाश्वोऽश्वत्वजातिसमवायस्यैव व्यञ्जकः, न महिषत्व-
जातिसमवायस्य । यद्येवं किमन्योऽश्वत्वजातिसमवायात् महिषत्व-
जातिसमवायः? ओमिति ब्रुवतः प्राभाकरस्य किमुत्तरमिति चेत्, स एवाति-
प्रसङ्गः । न ह्यल्पेणानभिव्यञ्जकविशेषे कौचिदेव सामान्यविशेषौ कस्यचिदेव
समवायस्याभिव्यञ्जकाविति नियमोऽवकल्पये । स्वभावाद्भवकल्पत इति
चेत्, इन्न तर्हि पिण्डस्वभावादेवे कस्यचिदेव सामान्यस्य तन्निरूप्यत्वं
विशेषणविशेष्यभावानुभवितृत्वं चेति किं समवायाभ्युपगमेन ?

परदुनः समवायस्य न प्रयोजनवशाद्द्वीकरणमपि तु प्रमाणवत्त्वा-
दिति, तन्मन्दुः प्रमाणवत्त्वस्य प्रागेवापास्तत्वान् ।

इति समवायभिरासौ नाम पञ्चदशवादः

उपमात् ।

[तादात्म्यवादः ।]

नन्वसंपुक्तयोर्जातिजातिमतोः समवायानभ्युपगमे कथं विशेषण-
विशेष्यभावः? तादात्म्यादिति दूमः । नन्वन्यन्तभेदमेव जातिजातिमतोः
प्रतीमो, न तादात्म्यम् । न,

१. श्वोऽभिव्यञ्जकः, स. श्वोऽपि व्यञ्जकः. घ. छ. २. तः प्रमातरः. क.

३. सान्त्वित्प्रत्या. घ. घ. ४. स्यान्मि. ग. ५. न सामान्यस्य. घ. छ.

६. स्य प्र. स. छ.

सर्वत्र वस्तुसन्देहे निर्णेत्री केवला मतिः ।
सात्यन्तभेदवैधर्म्याद्भेदमपि कर्षति ॥

यस्य हि वस्तुनो यद्रूपत्वे विवादः तस्य तद्रूपत्वं तद्रूपनिर्भासा मतिरेव व्यवस्थापयति । न च जातिजातिमतोरत्यन्तभेदनिर्भासा मतिः; अन्यत्रात्यन्तभेदनिर्भासस्थानेवंविधत्वात् । स हि पुनरिदं गोत्वे इति भवेन्न पुनरयं गौरिति । अतोऽत्यन्तभेदवैधर्म्यादयं गौरिति मतिरभेदमपि गोचरयति । न च समवायाद्वैधर्म्यं; तस्य निराकृतत्वात् । किञ्च—

इदंगयोरपर्यायसामानाधिकरण्यतः ।
मियस्तदर्थयोर्वाच्यो भेदाभेदसमुच्चयः ॥

इदंगोपदयोः सामानाधिकरण्यमेव हि तदर्थयोरभेदे प्रमाणम् । न चाग्निर्माणवक् इत्यत्राग्निमाणवक्पदार्थयोरभेदाभावाद्यभिचारः; तदर्थयोरप्यभेदात् । न हि तत्राग्निपदस्याग्निरर्थः, अपि तु वैङ्गल्यम् । अस्ति च तेन माणवकस्याभेदः । तस्मान्न सामानाधिकरण्यमयेदव्यभिचारि ।

किं पुनः सामानाधिकरण्यम् ? भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरिति चेत्, न; हस्तः कर इत्यादावैसामानाधिकरण्यप्रसङ्गान् । न च नास्त्येव तत्र सामानाधिकरण्यम्; अक्रियाकारकात्मनोरशेषशेषिणोरसामानाधिकरण्ये परस्परमनन्वयादेकवाक्यानुप्रवेशानुपपत्तेः । न च पर्याययोरेकेनैव कृत्र इतरस्य कृतकरत्वेन सह प्रयोगाभावादेकवाक्यानुप्रवेश एव नास्ति; व्युत्पन्नहस्तपदमव्युत्पन्नकरपदं कः कर इति पृष्टवन्तं

मति पदद्वयार्थतादात्म्यप्रतिपादनपरे हस्तः कर इति वाक्ये पर्यायपो-
रस्येकवाक्यान्तुप्रवेशसहमपोगपोः दर्शनात् । न चैकाध्वं सामानाधि-
करण्यम् ; शुक्लो गौरित्यादावसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । अतो दुर्निरूपं
सामानाधिकरण्यमिति । उच्यते—अपृथक्सिद्धार्थयोरैकत्र तात्पर्यं सामा-
नाधिकरण्यम् । न च पृथक्सिद्धेरनिरूपितत्वात्तद्वैधुर्यलक्षणाया अपृथक्-
सिद्धेशस्यै निरूपणमिति वाच्यम् ; तयोर्दुतसिद्धयुतसिद्धिपर्यायत्वात् ।
न च ते अपि दुर्निरूपे ; समवायौभ्रपनिरूपणाय भवद्विरेव तयोस्तुनि-
रूपितत्वात् । अतः पर्यायेष्विव सामानाधिकरण्यं इदंगोपदयो-
रभिन्नार्थत्वं गमयति । न च शुक्लो गौरित्यत्र शुक्लगोपदयोः सामानाधि-
करण्येऽपि परस्परमभिन्नार्थत्वाभावेन व्यभिचारः ; सर्वत्र सामानाधि-
करणशब्दानां स्वतात्पर्यविषयेणाभिन्नार्थत्वमिति निश्चयमात् तस्य च कचि-
द्व्यभिचारमावात् । ननु सामानाधिकरण्यस्याभेदव्याप्तिवदपर्यायत्वस्य
भेदव्याप्तिरप्यस्ति । सत्यमस्ति । अत एव येदाभेदसमुच्चयमाद्रियन्ते वृद्धाः ।
ननु कथं परस्परविरुद्धौ पयःपावकाविव भेदाभेदावेकत्र सम्भवेताम् ?
उच्यते—

स्वभावतः प्रतीतिर्वा विरोधो वस्तुनो भवेत् ।

न च स्वतो विरोधोऽस्ति नापि कश्चित् प्रतीतितः ।

अत्रेदं परः पृष्ठो व्याचष्टां—ययोर्भेदाभेदयोरेकत्रासम्भवेः
तां किं स्वतो विरुद्धौ किं वा प्रतीतिमुखेनेति । न प्रथमा ;
प्रमाणामावात् । अथान्यत्र सहादर्शनमेव प्रमाणम् ; तर्हि
द्रव्यान्तरोपादानत्वोपादेयत्वयोः परमाणुवन्त्यावयवेषु च सदादर्शनाद्
अणुकादिषु मध्यवर्तिषु तयोस्तमुच्चयो न स्यात् । अथ अणुकादौ यद्-

१. योरर्थयोरैकत्र. स. २. न चैते व्यभि. घ. ३. याथयथाय. क.

४. प्रतीति वा. क. ५. वन्तो. ख. घ.

पेक्ष्य द्रव्यान्तरोपादानत्वमवगतं न तदपेक्ष्योपादेयत्वमित्यपेक्षाभेदाद-
 विरोधः । तन्न ; सापेक्षत्वेनापि तयोः परमाणुष्वन्त्यावयविषु सहादर्शने
 विरोधस्य तादवस्थात् । किञ्चाङ्कुरस्य बीजजन्यस्य बीजव्यतिरिक्त-
 शिलाशकलजन्यत्वाददर्शनेन तज्जन्यत्वात्तज्जन्यत्वयोर्विरोधाद् बीजव्यति-
 रिक्तसित्यादिजन्यता न स्यात् । न हि तत्रापेक्षाभेदोऽपि ; तस्यैवाङ्कुरस्य
 तदेव बीजं प्रति तज्जन्यत्वेनातज्जन्यत्वेन च व्यवस्थानौ । अथ यथैव
 प्रमाणेन बीजजन्यत्वं दृष्टं तथैव तदितरज्जन्यत्वमपीति तज्जन्यत्वात्तज्जन्य-
 त्वयोरविरोधः । तर्हि यथैव प्रमाणेन भेदो दृष्टः तथैव तदभावोऽपीति
 द्वयोरपि न विरोधः स्यात् । तस्मात् सुव्यवस्थितमिदमन्यत्र विरुद्धावपि
 भेदाभेदौ प्रतीतिवलात्तज्जन्यत्वात्तज्जन्यत्वतज्जनकत्व तज्जनकत्ववदयुत-
 सिद्धेषु न स्वतो विरुद्धाविति ।

अत एव प्रतीतिमुखेनापि विरोधो नास्त्येव । एवं हि स उद्भा-
 व्यते—विलक्षणाकारवस्तुद्वयप्रतिभासो भेदप्रतिभासः । अभिन्नाकारैकव-
 स्तुमात्रप्रतिभासश्चाभेदप्रतिभासः । तत्र विलक्षणाकारवस्तुद्वयप्रतिभासः
 कथमभिन्नाकारैकवस्तुमात्रप्रतिभासः स्यात् ? विलक्षणाकारवस्तुद्वय-
 प्रतिभासतामङ्गमसङ्गान् ।

किञ्च भेदावभाससमये यज्जातिरूपं व्यक्तिरूपञ्च प्रतिपन्नं अभेद-
 प्रतिभासवेलायां तयोरेवान्यतरपरिहारेणैकतरत् प्रत्येतव्यम् । तत्रैकस्य
 द्विरवभासोऽयं न पुनरभेदावभास इति । तच्चेदमयुक्तम् । न हि वस्तुद्वय-
 प्रतिभासो भेदप्रतिभासः ; सुसदृशवस्तुद्वयस्य भिन्नदेशकालत्वेन प्रतिपन्नस्य

१. तज्जन्यव्यतिरिक्त. ख. ट. २. नान् उभयभेद प्रमाणेन. घ. ३. हि
 संबन्ध. ङ. ४. प्रपन्नं. छ. ५. सः, सदृश. ड. ६. एव अभिप्रदेश.
 ७. ८. न प्रतिपन्नत्वेन प्रति. ख. ट.

किं तदेवेदं बतान्पदिति सन्देहगोचरत्वानुपपत्तेः । एवमेकस्मिन्नेव वस्तुनि देशकालादिभेदेन सन्देहदर्शनाच्चैकमात्रप्रतिभासस्याभेदप्रतिभासत्वम् । अतो भेदाभेदयोर्वस्तुधर्मत्वाद्यर्थैकैव शक्यप्रतिभासस्य गोत्वप्रतिभासप्रत्ययत्वमाविरुद्धं तथैकत्र भेदप्रतिभासप्रत्ययस्याभेदप्रतिभासप्रत्ययत्वमाविरुद्धम् ; उभयोः समुचित्य प्रत्ययात् ।

यत्पुनर्विलक्षणकारवस्तुद्वयनिर्मासः कथमभेदेकवस्तुनिर्मास इति, तत् किं विलक्षणद्वयप्रतीतावगिर्भेकवस्तुप्रतीतिरेव नास्ति ? यद्येवमभेदेष्ववयवेष्वनेकास्तु व्यक्तियु चैकमभिन्नमायति तत्त्वं सामान्यञ्च नास्ती भूयेत ।

अथ ययोर्भेदस्वयोरेवाभेदो न प्रतीयत इत्युच्यते ; तदपुक्तम् । तथा हि—किमिदं स्वाभिन्नपितमात्रं, जत व्याप्तिः ? न प्रथमः ; तस्यानसुरोधयत्वात् । न च व्याप्तिः ; भिन्नयोरभेदप्रतिभासाभावस्य पृथक्-सिद्धविशेषणविशेष्यभावमयुक्तत्वात् । एतेन भेदाभेदानेकश्च न सम्भवतः एकाविधिमतिपेयत्वात् परस्परविरुद्धत्वाद्वा घटतद्भाववदिरपपास्तम् ; उक्तेन क्रमेण हेतुद्वयस्याप्यसिद्धत्वान् ।

यत्तु विवादाध्यासिते परस्परपक्षिणे न भवतः, अत्यन्तभिन्ने वा भवतः, यस्तुत्वान्निवत्त्वाद्वा घटवदित्यादि तादात्म्याभावरयात्यन्तभेदस्य चानुमानं ; अतः सर्वत्र तयोः परस्परपृथक्-सिद्धविशेषणविशेष्यत्ववैधुर्याद्याप्ते-रग्याहश्रेषु विशेषविरुद्धत्वाद्मपोजरुत्वाच्चाभासीकरणीयम् ।

१ कालभेदेन, ग. घ. २. कत्व ६. ३. सास्यत्वमाविरुद्धं क. घ. ४. घातु. ५. ५. भास्यत्व. क. ६. विप्रतिपे. ख. ६.

यत्पुनर्जातिव्यक्त्योरभेदे जातेरनित्यत्वं व्यक्तेः नित्यत्वं प्रस-
ज्यत इति । तन्मन्दम् ; उभयोरुभयरूपत्वेन तत्तद्धर्मयोगस्यापि तत्तद्रूपेणा-
ङ्गीकरणात् ।

एतेनैतन्निरस्तम् । यथाहुः—किमनुवृत्ताकारं यत् सामान्यं तदेव
व्यावृत्ताकारेण प्रतीयते, व्यावृत्ताकारेण या व्यक्तिः सानुवृत्ताकारेणापि ?
नाद्यः ; तथा सति सामान्यमेव न प्रतीतं स्यात्, व्यावृत्तरूपप्रतीतेः ।
प्रतीतौ वाच्यस्येन्याकारग्रहणं भ्रान्तिः स्यात् । तथा च भेदाभेदवाद्दो-
भ्रान्तः इत्यादिति उभयोरुभयरूपत्वादन्याकारत्वासिद्धेः । ननु किमनु-
वृत्तिरपि व्यक्तेर्धर्मः व्यावृत्तिरपि जातेः ? सत्यम् ; अन्योन्यात्मत्वाद्दुभयो-
रपि तत्तद्रूपेण तत्तद्धर्मयोगित्वमित्युक्तमसकृत् ।

यत्पुनः पताकायां पलाकाभ्ययस्य पताकाबुद्धिबाध्यत्वमिष
जातिव्यस्तयोर्भेदप्रत्ययस्य भेदप्रत्ययबाध्यत्वमाशङ्कितं, तन्मन्दम् । तत्र
प्रतीतबलाकोपमर्दनेन पताकाप्रत्ययस्योदयाद् वाचकत्वं, इह तु रूप-
रसवद्भेदयोस्तमुच्यित्य प्रत्ययान्न कश्चिद् वाचकः न कश्चिद्वाध्यथेति
विवेकात् ।

यत्तु फलरसयोस्तादात्म्ये फलपरिच्छेदे रसस्यापि परिच्छेदप्रसङ्ग
इति । तन्मन्दम् ; फलरसयोः समवायेऽपि फलपरिच्छेदे रसस्यापि
परिच्छेदप्रसङ्गात् । समवायसाम्येऽपि परस्परभेदादवगमसामग्रीभेद
इति चेत्, न ; तुल्यत्वात् तदात्मनोरवगमसामग्रीभेदो विरुद्ध्यत इति चेन्न ;
समवायिनोरपि विरुद्धत्वात् । तत्र दृष्टत्वादविरोध इति चेत् तदात्मनो-
रप्यवगमसामग्रीभेदस्य दृष्टत्वादविरोध इति सर्वं समानम् ।

१. श्याकारग्रहणं. घ.

२. का(ग्रहणं क

३. लभकरात्. ल. घ. क.

४. तपा. घ.

ननु सामानाधिकरण्यावपादनाय समवाय एव कल्प्यताम् ।
 मैवं ; प्रागुक्तन्यायेन तत्कल्पनस्य प्रमाणविरुद्धत्वात्, अविरोधेऽपि
 समवायस्य सामानाधिकरण्यावपादकत्वाददर्शनात् तादात्म्यस्य च इत्यः कर
 इत्यादौ तद्व्यवपादकत्वदर्शनात् ।

यस्य फलस्य एव इत्यादौ व्यभिचारादभेदस्य- सामानाधिकरण्या-
 वपादकत्वाभावात् इति । तन्मन्दम् ; व्यापकस्य व्याप्यनियमानावात् ।
 'अभेदो हि सामानाधिकरण्यव्यापका, न पुनरभेदव्यापकं सामानाधि-
 करण्यम् । न च सित्यादिगोचरकर्तृसद्भावायस्य कार्यलिङ्गकानुमानं व्यापक-
 मिति तद्व्यवपादेव योग्यानुपलम्भसम्भव इति वाच्यम् । अतो द्रव्यजाति-
 गुणरूपेणां स्वाश्रयैस्तादात्म्यमेव, न समवाय इति सिद्धम् ।

इति तादात्म्यवाच्ये नाम षोडशोऽक्षरः

समाप्तः ।

[अवयवविवादः ।]

ननु द्रव्यादिषड्भेदस्यापरमार्थत्वात् परमार्थसतः स्वच्छन्नस्य
 फलं तादात्म्यम् ? न हि रूपादिसहातातिरिक्तं द्रव्यं नाम किञ्चिन् ।
 अत्र एव तद्वाश्रितानां जातिगुणकर्मणामप्यभावः । नाद्यः पुनः हित्यादिव-
 स्त्वन्तरात्मना भानाऽसत्यत्वमिति । तद्व्युक्तम् ; अवयवविद्भ्यस्य यदानेको

घट इति प्रत्यक्षेण प्रतिभासनात् । नैतत् प्रत्यक्षं, तदाभासत्वादिति चेन्न;
बाधकाभावात् । तथा हि—बाधकं भवत् प्रत्यक्षमनुमानं वा भवेत्,
प्रमाणस्यं सतस्तयोरेवान्तर्भावार्त् । न तावत् प्रत्यक्षम्; अस्तीति प्रति-
भासनात् । नैाप्यनुमानम् । यतः—

विच्छिन्नतपद्वृत्तित्वाद्भूत्याने तदपेक्षणात् ।

अन्योन्याश्रयणाच्चात्र नानुमा लभते पदेषु ॥

यथा हि तावदेकं सहकारेफलमभिलषतोः द्वयोरेकेन नेदीयसा
सादिते तस्मिन्नितरस्य कुण्ठमनोरयस्यानुद्योग एव, तथैकमवयवितत्त्व-
मस्तित्वेन नास्तित्वेन च विषयीकर्तुं प्रवृत्तयोः प्रत्यक्षानुमानयोः आश्रयो-
पलम्बव्याप्त्याद्यनपेक्षत्वेन नेदीयसः प्रत्यक्षादनुमानस्य तदपेक्षत्वेन-
दधीयस्त्वात् न तदपहृते विषये प्रवृत्तिः ।

किञ्च यद्यदपेक्षोत्थानं न तत् तदाधितुमर्हति, अपेक्षते चात्रानुमानं
स्योत्थानाय प्रत्यक्षम्; आश्रयोपलम्बाभावे तन्मूलस्यानुमानस्यैवानुत्था-
नात् । अपि च अनुमानस्य प्रामाण्ये तद्वलात् प्रत्यक्षमाभासीभवति
तदाभासत्वे चावाधितविषयत्वाद्नुमानं प्रमाणमिति दुरुत्तरमितरेतरा-
श्रयम् । अतो वह्निवैत्यानुमानस्यौष्ण्यप्रत्यक्षेणैव परामिहितानां प्रसङ्ग-
१२ १३

१. या बाधकं. ख. ड. २. त. प्रत्यक्षम्. ड. ३. नास्याप्यनु. ख. ड.

४. दम् । तथा ड. ५. रमभि. ड. ६. तथितरस्य. ख. तथितरस्य. ड.

७. न विषयीकर्तुं. ड. ८. स्यैव वानुत्थानात्. घ. ९. तद्वलात्. क. तदा-

यनात्. घ. १०. त्वानुमानं. ड. ११. हि तदुत्तरोत्तरमितरेतराश्रयम्. घ.

११. मिमदानां. क. १२. प्रसाधनानामेकम् १३. ड.

साधनानामेकमहत्प्रत्यक्षेण वाधिनविषयत्वाद्भुत्यानमेव । प्रमद्वस्वरूपो-
पदर्शनन्तु विस्तरभयान्न कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

नन्वौष्ण्यप्रत्यक्षमन्यमानुपपन्नत्वाद् वाचकम् । एकमहत्प्रत्यक्षं
पुनरन्यथाप्युपपन्नं इति न वाचकम् । तन्न । न हि प्रत्यक्षं स्वोपपादनाय
विषयं कल्पयति, येनान्यथोपपत्त्या परिह्रियेत । किन्तुपजायमानमेव
तद्विषयमुपजायते । कथञ्च महत्प्रसमानाधिकरणैकप्रत्यक्षस्यान्यथोपपत्ति-
रपि ? परमाणुभ्य इति चेन्न; तेषामनेकत्वात्, अमहत्त्वाच्च । न चानेकेषा-
ममहतामेव पुञ्जीभूतानामेकमहत्प्रत्ययविषयत्वम्; तथा सत्येकमह-
त्प्रत्ययस्य सर्वत्र पुञ्जीभूतानेकारिषयत्वेन किमपी पुञ्जीभूता अनेके, किं
यैको महानिति सन्देहस्य निवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि वस्तुनस्तत्त्वं जानान-
स्यानुन्मिषितकोट्यन्तरस्य सन्देहो जायते; तथा सत्यतिप्रसङ्गात् ।
अनेकनिरन्तरात्मकमहद्द्रष्टृ एवान्यादृशैरुपहृत्वविक्रस्योऽयं शुक्तिग्रहे
रगतविकल्पवदिति चेन्न; विकल्पस्य निषयरूपत्वात् ग्रहणनिषययो-
रन्यादृशत्वेन परस्परमनुगमाभावेन विसंवादाद्प्रामाण्यप्रसङ्गे; । अपमाण-
मेवात्र ग्रहणमपीति चेन्न; वाचकाभावात् । -अवाधितश्च प्रागेव
समर्थितम् । न च वाचकान्तराभावेऽप्याशङ्कितदोषत्वेनाप्रामाण्यं,
निर्वीजशङ्काया अभावात् । भावे वा मर्यामाशङ्कितदोषत्वेनाप्रामाण्या-

१. इन्द्रा०. य २. शोखादनाय. प. ३. पय. ४० द. ४. फलप्र.,
ग. फलप्रशरवद. प. ५. स्व पुञ्जी०. प. ६. किमपुत्राभूता अनेके.
७. द. ८. त्वे परस्परव० य द. ९. य य सम० ग.

पत्तेः । कथन्तर्हि ज्वालैरूपत्यक्षप्रमाणमित्यवगन्तव्यमिति चेन्न ; तदप्रामाण्यावगमोपायस्तु शब्दनित्यत्वसमर्थनावसरे वक्ष्यते ।

इत्यवयवविवाहो नाम सप्तदशवाहः.

समाप्त ।

[परमाणुवादः ।]

एवञ्च मत्पक्षसिद्धेश्वयधिन्यायावयवी सावयधेनानवयवेन वा स्वल्पपरिमाणेनारभ्यत इति साधारणप्रमाणं गमयद्वक्ष्यमाणक्रमेण सावयवस्यारम्भकत्वनिषेधकप्रमाणेन प्रतिहन्त्यते । तदनयोर्विरोधादविरोधायानवयवस्यैवारम्भकत्वकल्पनात् परमाणवोऽपि सिद्धाः । न चारम्भकत्वस्य सावयवत्वैक्यात्तेरनवयवस्यारम्भकत्वं प्रमाणविरुद्धम् , तथा सति मातङ्गमशरुयोरनन्तावयवपरिप्रापितत्वाविशेषेणावयवसंख्याभूयस्त्वाल्यत्वनिवन्धनस्य महदणुमेदस्य शुक्लधुमेदस्य चानुपपत्तिः । अम्बरात्री परिमाणतरतमभावस्य विश्रान्तिव्याप्तिसंविरोधश्चेत्पात्रिवहुबाधैकबाधस्य लघुत्वात् तत्पक्षपातिन्यायापत्त्यैवान्यत्र सावयवस्यैवारम्भकत्वदर्शनेऽपि तद्वाधेनानवयवस्यैवारम्भकत्वकल्पनात् ।

एताभिरेव युक्तिभिरन्तर्भाषिताधावयविनां परमाणूनां सिद्धेः कल्पकाभावोऽपि परिहर्तव्यः ।

किन्तु वातायननिवरविनिर्गतटिनकरकरनिकरमध्याध्यवसीयमानपदार्थातिरोकेणो न परमाणूनाद्रियामहे । तेषां महत्त्वादवयववहुत्व-

१. चेत् तद० द.

२. यत्वारम्भकत्व० ग.

३. त्वप्राप्तेर० क.

४. मन्तरावयव० क

५. इमेदस्य चानु० क

६. स्थ चानुपपत्ति० ग.

७. घातदापत्य० ग.

८. वस्यारम्भ० घ.

मन्तरेण तदनुपपत्तेः तदतिरिक्तपरमाणुकल्पनमिति चेन्न; तेषां महत्त्वस्यासिद्धेः । द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वान् महत्त्वं साध्यमिति चेन्न; कार्यद्रव्यमहत्त्वस्य प्रत्यक्षावयवत्वप्रयुक्तत्वात् । अन्यथा साधर्म्यमात्रेण प्रत्ययस्याने यन् महदारभ्यं तन् महदारब्धमेवेति दर्शनाद् व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गात् । अप कथञ्चित् साधर्म्येण व्यणुकस्यापि महत्त्वासिद्धौ तदवयवानामपि तथैव महत्त्वासिद्धेरणुपरिमाणतरतमभावस्य न कश्चिदपि विश्रमा, तर्हस्यप्रथिमतानां परमाणूनापहस्यावयवगणानामपि कथञ्चिन् साधर्म्यमात्रेण साधयवत्वमहत्त्वयोरसिद्धौ तदवयवानामपि साधर्म्यन्तरेण तयोः सिद्धिः, एवं तदवयवानामपीति न कश्चिदणुपरिमाणतरतमभावस्य विश्रम इति समानम् ।

एतेन व्यणुकादिक्रमेण स्यूनारम्भोऽपि प्रमाणाभावाग्निरसो वेदितव्यः । यद्वा प्रमाणबलमाश्रित्य परमाणूनामतोन्द्रियत्वं व्यणुकादिक्रमेणारम्भकत्वमित्यादिसिद्धावपि नास्त्वाकं किञ्चिदनिष्टमिति किं वन्निरासप्रयासेन । सिद्धास्नावत् परमाणवः, सिद्धश्च तदारब्धश्चतुर्विधमयविद्रव्यम् ।

इति परमाणुवादी नामाश्रयतवाद्

समाप्तः ।

[समीवादः ।]

एवं प्रत्यक्षबलान् पृथिव्यादिवन् पञ्चममपि तपोऽव्यपेक्षित्वं सेटु-
मर्हति । ननु रूपवतः तमसा चाक्षुषत्वे तेनानेकद्रव्यारब्धेन भावितव्यम् ।

१. शाब्दपरि. ट. २. पुत्रममात्रय. प. ३. रभ्यं पत्रुविषय-
मवयवद्रव्यम् । ४. रभ्यं अवयवविद्रव्यम् । ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

न चास्यारम्भकद्रव्याणि सन्ति, सन्ति चेत् तेजोदेशेऽप्यारभेरन् । मैवम् ; स्पष्टदृष्टकार्यबलेन तदारम्भकाणां परमाणूनामपि सिद्धेः । न च तामस-परमाणूनामन्यत्रादर्शनेनानारम्भकत्वम् ; पृथिव्यादिपरमाणूनामप्यनारम्भ-कत्वप्रसङ्गात्, स्पष्टदृष्टकार्यानुपपत्तिकल्प्यतायाश्चोभयत्रापि समानत्वात् । न च सत्त्वे तेजोदेशेऽप्यारम्भः ; तस्य विरुद्धत्वात् ।

यत्पुनस्तेजोविरुद्धं जलं दृष्टं सालोके देशे कार्यारम्भकमिति । तन्मन्दम् ; जलस्यै साधिष्ठानतेजोविरोधेऽप्यालोकविरोधित्वाभावात्, तमसश्चोभयविरोधित्वात् । न च मन्दालोके मन्दस्य तमसोऽप्यनारम्भः ; तस्य निषिद्धावयवतमोमात्रविरोधित्वात् । न चैवमादिकल्पनाभयात्तम एवापकपनीयम् ; व्यणुकादिक्रमेणारम्भस्य भूयसः कल्पनामयेन पृथि-व्यादेरप्यपकाप्रसङ्गात् । न च नीलन्तम इति बुद्धिर्भ्रमः ; वाचकाभावात् । न च भ्रमोऽपि निर्बीजः सम्भवति । न चालोकादर्शनमेव बीजम् ; सुपुता-वपि प्रसङ्गात् । न चोन्मीलिताक्षस्यालोकादर्शने नीलद्रव्यं सामान्यतः-स्मरतः स्मृतिस्वमपृक्ततो नीलं तम इति व्यवहारः ; निराधिष्ठानंभ्रमा-नुपपत्तेः । न ह्यनवगतशुक्तिशकलं स्मरन्नपि रजतत्वं भ्राम्यति । न च वेत्तृतया प्रकाशमानमात्मस्वरूपमन्यद्वा किञ्चिदधिष्ठानम् ; तस्यैव तमस्त्वेन प्रतीतिप्रसङ्गात् । एतेन विशिष्टालोकविषयबानुपपत्तीति-

१. म्भकाणि सन्ति. ४. २. न कारणपर०. ग ५ ३ ५, तामस-पर. घ. ४. शेषेऽपि कार्या०. घ. ५. स्य सावि०. व ग. स्य साधिष्ठानं तेजोवयवविरो०. ॥ ६. ६. देरपकाप. ग. ७. त। नचोन्मीलिताक्षस्य, ६. ८. लोकादर्शन. घ. ९. स्मृतिमपृ. ४. १०. न विग्रहा० घ. ११. कल-स्मरणेऽपि, घ.

प्रतियोगिकात्मस्वरूपोपलम्भाच्चमोव्यवहार इत्यपास्तम् ; आत्पोपलम्भस्य
 नैल्यस्मृत्या भेदाग्रहेऽहं नीलमिति व्यवहारप्रसङ्गात् । अत एव नालोका-
 भावोऽपि तमः ; नैल्यस्य भावरूपस्याभावे समारोपानुपपत्तेः
 प्रतियोगिस्मृत्यनपेक्षावगमस्याभावरूपत्वायोगाच्च । यत्पुनस्तमसि भावरूपे
 ग्राहकानुपपत्तिरित्युक्तं, तद्युक्तम् ; चक्षुष एव ग्राहकत्वात् । न चान्यत्रा-
 लोकसहकृतस्यैव चक्षुषा प्रवृत्तैरसहकृतस्य न प्रवृत्तिरिति बाध्यम् ;
 आलोकविषयहानेऽस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र विषयत्वेनापेक्षत
 एवेति वाच्यम् ; विषयत्वेनापेक्षणेऽपि तदितरसहकारित्वेनानपेक्षणाद-
 चाक्षुषत्वस्य तादवस्थात् ।

अयान्यत्र चक्षुष आलोकसहकृतस्यैव कारणत्वेऽप्यालोकविषय-
 साक्षात्कारे इन्द्रियान्तरकल्पनं गौरवायेति रूपरूपिणोर्दृष्टशक्तित्वेनालोका-
 सहकारानपेक्षस्य चक्षुष एव कारणत्वं कल्प्यम्, तर्हि तमस्यप्यन्यत्र
 दृष्टशक्त्यनुसारेण लाघवसाम्यादालोकसहकारानपेक्षं चक्षुरेव ग्राहकं
 कल्प्यम् । तथा च चक्षुष आलोकापेक्षत्वमालोकतमसोरन्यत्रैवेति व्याप्तेः
 सङ्कोचमात्रं, न पुनैरतिविषयत्वं स्यात् । एवञ्च पटलपिहितलोचनस्य
 पिहितलोचनस्य च तत्सदावरणद्रव्यच्छायाश्चक्षुर्दृष्टव्येतीति न नीलपुद्गेरनव-
 कल्पितः । तस्य चात्यन्तासन्नस्य ग्रहणान्महत्त्वभ्रमोऽप्युपपन्नः । चक्षुषः

१. राघ. ८. २. ५ प्रारंभे. ५. ३. सेतेत्य. ०. ८. ८. ४. नरप
 चाक्षु. ४. १. ८. ५. रेन्द्रियान्तर. ०. ८. रे क्रियान्तर. ०. ८. ६. कापेक्षित. ०. ८.
 ७. नरपि. ०. ८. ५. ८. स्य च तत्त. ४. स्य तत्त. ८. ९. हाउ न नील-
 पुद्गेरनं पल. ४. हातीति नील. ५. हाति न नीलपुद्गेरनकल्पिते. ८.

प्रसङ्गमिदमेव ग्राहकत्वमिति नियमस्तु गोलक्ष्वादिष्वस्तुग्रह एवेति तदभावे तन्नियमोऽपि नास्ति । पद्मणोरग्रहणन्तु पिधानवेलायामालोकाभावादेन्यदाजवस्थित्यमाधान् । अन्धानां पुनर्नीलबुद्धिरेवासिद्धा । 'तमसीय प्रविष्टोऽह'मित्यादिवाक्यमर्हणानामपि यथा वाक्यान्तरप्रवेगपूर्वकममृतमित्र पायः पीत'मित्यादि तथेति मन्तव्यम् ।

एवञ्चान्यत्र रूपवतामेवारम्भकैस्पर्शकत्वनियमेऽपि यथा स्पष्टदृष्टकार्यानुरोधाद्वार्योरूपस्यैव तदुभययोगित्वम्, तथैव स्पष्टदृष्टकार्यानुरोधादस्पर्शस्यापि तमसो रूपवत्त्वेन तदुभययोगित्वम् । तथा च रूपस्पर्शयोरन्यतरदुभयं वा यस्य तस्यैवारम्भकत्वस्पर्शो नान्यस्येति व्याप्तिरपि शिक्षिता भवेत् । तद्विषयं रूपसंख्यादिगुणानामुत्पत्तेरर्थादिकर्मणां चाश्रयस्तमो द्रव्यान्तरमिति ।

यदा पृथिव्या एव तत्रै तत्र सूक्ष्मरूपेणावस्थिताया विशिष्टालोकावगमोद्भूतकृष्णरूपं तमः । न च पृथिवीगुणस्य गन्वसहकृतत्वात्तदभावे तद्रुणत्वहानिः ; पृथिवीगन्वस्य रूपेणापि सहकृतत्वान् तदभावे पृथिवीगन्वस्यापि पृथिवीगुणत्वहानिः स्यात् । गुणपक्षेऽपि ग्राहकानुपपत्तिर्द्रव्यपक्षोक्तभुक्तिभिरेव परिहर्तव्या । तदयं तात्पर्यार्थः—तमो द्रव्यगुणयोरेवैर्ना विधामनुभवति, न पुनर्विधान्तरमिति ।

इति तमोवादे भर्तृशोभितो वाद

समाप्त ।

१. प्रहण एव. क. ख. घ. २. दन्याजवभिलसाव नू. ट. ३. गममृत-
निव. प. ४. वंमृतमिव. ख. घ. ट. ५. क. व. श. द. न. घ. ६. र्ना अन्व-
स्येति. क. ७. अ. गू. म. न. य. व. ट.

[जातिनिर्णयवादः ।]

प्रकृतपदसुरापः सिद्धन्तावद्द्रव्यरूपनायाः परमार्थत्वम् ।
जातिरूपनापि परमार्थैव । ननु कथं परमार्था जातिः ? सा हि भवन्ती
व्यक्तेरभिन्ना भिन्ना वा भवेत् । न प्रथमः ; जातेरुपलक्षणप्रसङ्गात्, न
द्वितीयः ; यद्यतो भिन्नं न तत् तत्सामान्यम्, यथा मोरश्वः, भिन्नञ्च
पराभिमतं सामान्यं स्वलक्षणैभ्य इति । तदयुक्तम् ; जातिव्यक्तयो-
र्भेदाभेदसमुच्चयाश्रयणेनासमुच्चिर्भेदकनिवन्धनदोषस्यानवकाशात् । न च
विषद्वत्त्वादेवासमुच्चयाः ; ताद्विरोधस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । अत एव
भेदाभेदाभ्यामनभिधेयत्वादवस्तुत्वमित्यपास्तम् ; समुच्चिताभ्यामुच्युभाभ्या-
मप्यभिधेयत्वात् ।

स्यादेतत्, सामान्यं सर्वगतं व्यक्तिगतं वा ? न सर्वगतम् ; सर्वत्रो-
पलब्धिप्रसङ्गात् । न व्यक्तिगतम् ; व्यक्तेः पूर्वं तत्रासृतः सामान्यस्य
तत्कालोत्पन्नया व्यक्त्या नित्यत्वेन तत्रानुत्पन्नस्य सम्बन्धानुपपत्तेः ।
व्यक्त्यन्तरादागत्य सम्बन्ध इति चेत् न ; निरूपितत्वाद्यवत्यन्तरेऽनुप-
लब्धिप्रसङ्गाच्च । नचाग्निनागत्य सम्बन्धः ; निरर्थत्वात् । एवं व्यक्तिनाशे न
तत्रैव तिष्ठति ; अनुपलब्ध्यात् । न नश्यति, नित्यत्वात् । न गच्छति,
अमूर्तत्वात् । यथाहुः—

न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।

नहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्नातिः ॥

१. नापि द्वि. घ. २. त्वदस. स. ड. ३. सिलान्या. ड. ४. सुमयाभ्या. घ.
५. उपपत्तस्य. स. घ. ड. ६. लम्भ. ख. ग. ङ. ७. त्वादेव व्य. ख. ग. ड.
८. त्। तथा वाहुः क. ख. ड.

इति । तदयुक्तम् ; पसद्द्वयेऽपि विरोधाभावात् । न च सर्वगतत्वे सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः ; व्यक्तेरभिव्यञ्जकत्वाच्चद्वयेनोपलम्भनियमोपपत्तेः । एवं व्यक्तिगतत्वेऽपि व्यक्त्युत्पादापायहेतुभिरेव जात्यन्वयोत्पादापाययोरुपपत्तिर्द्रष्टव्या । अन्यत्र स्थितस्यान्यत्रान्नयो गतिपूर्वक एवेति नियमाद् गतिनिवृत्तावन्यत्रान्वयस्याऽपि निवृत्तिः । एवमनष्टस्योऽपलम्भसामग्र्यां सत्यामनुपलभ्यमानस्त्वप्यत्र गतिव्याप्तमिति तन्निवृत्तावनष्टस्यानुपलभ्यमानत्वमपि निवर्तत इति जानेर्नाशप्रसङ्ग इति चेत्, न; तयोर्व्याप्तयोः पृथक्सिद्धवस्तुविषयत्वात् । अन्यथैकत्र व्याप्तिदर्शने सति तदितरत्रापि कथञ्चित् साधर्म्येण तदुपपत्तौ चिन्वस्य सङ्कल्पप्रसङ्गात् । अत एवात्पन्त-
धिन्नेषु कात्स्न्यव्यासङ्गयोर्वृत्तिं प्रति व्यापकत्वेऽपि व्यक्तिगदात्मसु जातिषु तयोरभावेऽपि वृत्तेरभिवृत्तिः ; तादात्म्यस्यैव तत्र वृत्तित्वात्, तदात्मसु च कात्स्न्यव्यासङ्गयोरनुपपत्तेः । यथोक्तम् —

न हि भेदविनिर्मुक्ते कात्स्न्यभागाविकल्पनम् ।

इति । कपञ्च महिषादिभ्यो व्यावृत्तस्य शाबलेपादिष्वनुत्प्लुतस्य गौरित्येकाकारस्यावभासो देशकालनरीवस्थान्तरेष्वपि पर्यस्तः सामान्यं नाङ्गीकारयेत् ? न च विचित्रस्वभावाः स्वलक्षणा ध्वानुवृत्तैकावभासं जनयन्ति ; तेषां व्यावृत्तैकरसत्वात् । न च व्यावृत्तैकरसा अपि स्वभावादेव तादृशवभासं जनयन्ति ; तथा सति परस्परव्यावृत्तानेकाकाराव-

..

१. पि न वर्तते इति. ४. पि निवर्तक इति. ४. २ त्वे व्यक्ति. ६.
२. पि प्रवृत्तेः. ५. पि वृत्तेरपि निवृत्तिः. ४. ६. ४. व वृत्तित्वात्. ५.
५. योऽप. ५. ६. सन्तरेष्वभि. ५. ७. वृत्तैक. ६. ४. ६. ६. वृत्तैक. ५.

भासजनकत्वस्वभावानुपपत्तेः । उपपत्तौ विरुद्धधर्माध्यासेन स्वलक्षणेभ्यो भेदप्रसङ्गात् । न चैकार्थक्रियाकारित्वोपाधिकोऽयमनुवृत्तैकावभासः ; विश्वं व्यावृत्तैकरसं द्रुवाणस्वार्थक्रियास्वाप्येकाकाराभावात् । भावे वा सामान्याश्रयणापत्तेः एतेनैकदर्शनहेतुत्वादेकत्वैवप्यपास्तम् ; दर्शनानामपि प्रतिस्वच्छक्षणं भेदात् । न चैकप्रत्यक्षमर्शहेतुत्वेन दर्शनानामैक्यम् ; प्रत्यक्षमर्शस्यापि प्रतिदर्शनं भेदात् । न चैकविषयत्वान् प्रत्यक्षमर्शानामैक्यम् ; प्रत्यक्षमर्शा हि विकल्पाः ते च स्वाकारमात्रमध्यवस्थन्ति । स्वाकाराश्च प्रत्येकविलक्षणम् इति ।

न चानादिवासनावशात् चाद्यत्वेन स्वाकारमध्यवस्थन्तस्तन्मात्रनिष्ठत्वात् तद्भेदभेदमध्यवस्थन्तो विकल्पा एव तत्रैकत्वमारोप्यैकविषयं मनन्त इति वाच्यम् ; विकल्पानां स्वाकारमात्रनिष्ठत्वेन भेदानध्यवसायादेकत्वारोपे गोविकल्पस्य गोविकल्पान्तरेणेव तुरगविकल्पेनापि भेदानध्यवसायसाध्यादेकत्वारोपेण तुरगस्य गोत्वप्रसङ्गात् । कथं भेदानध्यवसायादेकत्वमारोपयेत् ? न तावद्विकल्पा एव ; तेषां स्वाकारमात्रनिष्ठत्वात् । अतः प्रतीतिगोचरतया प्रत्येकव्यगोचरतया वा सामान्यान्वयनिष्ठत्वात् न कथञ्चिदनुवृत्तैकाकारप्रतिभासोपपत्तिः ।

किञ्च यन्मात्रासु व्याक्तिषु सङ्घतिग्रहणामावाहाचनिकस्यवहारानुपपत्तेः सांगतस्य मूकत्वमेव प्राप्तम् । एवञ्च सर्वथा सामान्याभावादव्यावृत्तैकरसेषु विशेषेषु व्याप्तिसंवेदनस्यैवानुपपत्तेः सामान्यापहवै

१. भावेन स्व. २. कल्पे स्व. ३. वापत्तेः. ४. ३. त्वमपास्तम्, स्व. ग. ५. ५. रसातमप्य. ६. मध्यव. घ. ७. ६. भेदेनाप्य. ८. ७. रे वा रूप. स. रे वा न कथ. ८. ८. वृत्त्येक, ९. ९. वे तासमेव. १०.

स्वासामेवापह्वेन तदपह्ववायोत्यातुं^१ न व्याप्तयः प्रभवन्तीति व्याप्ति
मूलानां प्रसङ्गसाधनानामप्यनु गानमेव ।

न चातद्यादृत्तेरेकत्वात् तद्वन्नेन व्याप्त्युत्थान, अगोरगोनिवृत्ते
श्रोत्रयोरपि परस्परनिषेधरूपत्वे परस्परप्रतियोगित्वेन परस्परव्यगम
सव्यपेक्षयोरन्योन्याश्रयापत्तेरगोनिवृत्तिपदेनापि विधिरूपस्य गोत्ववस्तुन
एवोपादानात् । यथोक्तम् —

अगोनिवृत्तिस्तामान्यं वाच्यं यैः पश्चिक्तमितम् ।

गोत्वं वस्त्वेव तैरक्तमगोऽप्योदगिरा स्फुटम् ॥

इति । अयञ्च वादः प्राचीनैरेव प्रपञ्चित इति नास्मानिः
प्रपस्यते ।

इति जाति नष्टमवादो नाम विश्ववादः ।

परममाप्त ।

[महासामान्यवादः ।]

तदेवं सिद्धेऽपि सामान्यस्य परमार्थत्वे तदङ्गीकारस्य पूर्वाकाराव
मर्शनिवन्धनत्वान् तदभावेन सत्त्वगुणद्वयत्वप्राधान्यत्वादीनामभाव इति
केचिदाहुः । तदयुक्तम्, पूर्वाकारावमर्शस्याग्रापि मारात् । कः खलु पूर्वा
कारावमर्शः, किं पूर्वानुभूतेष्वकारेषु कृतिर्पयानाममर्शः, किं वा सर्वेषाम् ?

१ तु व्याप्तयः स तु व्याप्तयः भवन्तीति च २ अथयवाद इ

न सर्वेषाम् ; गोत्वादेरप्यपलापप्रसङ्गान् । न हि तत्रापि श्वालेयमुप-
लभ्य बाहुलेयमुपलभमानस्य सर्वैरेव पूर्वाकारैरवमर्शोऽस्ति ; तथा
सति तयोरेकत्वप्रसङ्गात् । अथ कनिष(येषां ? यानां) तर्हि सत्त्व-
शब्दत्वादेरप्यनपहव षट् ; तत्रापि सर्पपमहीधरयोर्मन्थरसयोश्च सत्
सदिति पूर्वाकारावमर्शस्य विद्यमानत्वात् । न च पाषकादिषुदेको-
पाधिनिबन्धनेयमेकशब्दप्रवृत्तिः ; उपाधेरनिरूपणात् । न च प्रमाण-
सम्बन्धयोग्यता उपाधिः ; अनवगतोपाधेशपहितप्रत्ययामावेन प्रमाणस्य
स्यमप्यगृहणः स्वसम्बन्धयोग्यताया ग्रहणस्य दूरापांस्तत्वात् प्रथमत
एव पदार्थे सत् सदिति विकल्पोत्पत्तेरनुपपत्तिप्रसङ्गान् ।

क्रियेपं प्रमाणसम्बन्धयोग्यता प्रतिसं भिन्ना अभिन्ना वा ? न
भिन्ना ; सच्छब्दस्यैकनिमित्ताभावप्रसङ्गात् । नाभिन्ना ; नामान्तरेण
सत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्गान् । अपि च प्रमाणसम्बन्धयोग्यताया उपाधित्वेना-
स्त्यर्थस्याप्यस्तीत्येव व्यवहारमसङ्गेन भावाभावविभागमङ्गप्रसङ्गः स्यात् ।

ननु सामसम्बन्धस्तयोग्यता च न द्रव्यादिपदार्थस्वरूपातिरिक्ते ।
न च स्वरूपाणामानन्त्यात् सङ्घतिग्रहणाभावोऽपि ; पदिधे हि द्रव्यगुणादौ
मित्युपपत्तिस्तत्सत्यमित्युपलक्षणोपाधेरेकत्वात् । तदप्रुक्तम् । यदि तदस्यथा

१. प्रवृत्ति-क. २. सर्व-ग. ३. हो न यानां-ख, द. ४. यत्रसङ्ग
स्यात्-ह ५. सा नाम सम्बन्धस्तयोग्यता वा न द्रव्यादिपदार्थः स्वकपाति-
रिक्ते न च. ग. सामसम्बन्धस्तयोग्यता च न च न द्रव्यादिस्वरूपातिरिक्ते न च. घ. सा
नाम सम्बन्धस्तयोग्यता च न द्रव्यादिपदार्थस्वरूपातिरिक्ते न च. ख. ड. ६. तिस्रो.
६. ७. दी मित्युपपत्ति. ड.

मानसंबन्धयोग्यतयोपलक्षितं स्वरूपेषु^३ सत्त्वं तर्हि^१ द्रव्यादिस्वरूपा-
 वगत्तावस्तित्वनास्तित्वसन्देहो न जायेत । नहि घट इति जानानस्य
 कुम्भो न वेति सन्देहो जायते । तथा सच्छब्दस्य द्रव्यादिशब्दानाञ्च
 परस्परं घटकुम्भशब्दवत् पर्यायत्वापत्तिश्च । न च वर्तमानकालसम्बन्धि-
 त्वमेव तत्रास्तित्वम् । अस्तित्वस्यैव त्रैकाल्यान्वयदर्शनात् । न च सदस्ति-
 पदवाच्यस्य सामान्यरूपत्वे तस्य नित्यत्वान् त्रैकाल्यान्वयामावः ;
 तत्संबन्धस्यानित्यत्वान् । तस्यैव च त्रैकाल्यान्वयदर्शनान् । अतो द्रव्य-
 गुणकर्मसामान्येष्ववाधितायाः सत्सदिति शब्दप्रवृत्तरेकस्योपलक्षणरूपस्य
 विशेषणरूपस्य चोपाधेरभावात् तन्निबन्धनत्वेन सत्त्वं सिद्धम् ।

काश्यपीयाः पुनः सामान्ये सामान्याश्रयणेऽनवस्यापत्तेर्द्रव्यगुण-
 कर्मस्येव सत्त्वमित्याहुः । तदयुक्तम् ; सत्त्वस्य सामान्यान्तरसमवायित्वेऽपि
 स्वसमवायिसामान्याभावपरिकल्पनेनैव प्रागुक्तदोषनिवृत्तेः ।

यत्पुनरवान्तरसामान्यवतामेव सत्त्वान्वयदर्शनाच्चद्रहितानामनन्वय
 इति । तदयुक्तम् ; द्रव्यस्वयोगिनामेव सत्त्वान्वयदर्शनाद्द्रव्ययोर्गुण-
 कर्मणोस्तदनन्वयप्रसङ्गान् । अथ द्रव्यवद्गुणकर्मणोरपि सत् सदिति
 प्रतीतिप्रयोगयोर्दर्शनाद्द्रव्यस्वयोगिन एव सत्त्वसम्बन्ध इति व्याप्ते-
 रप्यनुत्पानम्, तर्हि द्रव्यादिष्विव सामान्येष्वपि तादृशप्रतीतिप्रयोगयो-
 र्दर्शनेनावान्तरसामान्ययोगिन एव सत्त्वासम्बन्ध इति व्याप्तेरप्यनुत्पानम् ।

१. द्रव्यापघट. ड. २. दिग्गत्स्वरूपाव. म. ३. त। न घट. ड.
 ४. न वर्तमान. ड. ५. न तत्रैवा. ख ग. ६. यमान्तर. च. ७. त।
 अतो द्रव्य. ग. ८. त्वे तत्र नि. ड. ९. द्रव्यव. ख. ड.

न चोपचारतस्तत्र सञ्चलप्रवृत्तिः ; गुणकर्मणोरपि तथाभाव-
 प्रसङ्गात् । एतेन सामान्येषु सत्त्वाश्रयणे तद्व्यापकं सामान्यत्वमवान्तर-
 सामान्यमपि स्यात्, ततश्च तस्यापि तदन्वयाय सामान्यान्तराश्रयणादनव-
 स्यात्प्रसङ्ग इत्यपास्तम् ; उक्तेन न्यायेन तादृशव्याप्तेरनुत्थानान्, तन्मूलत्वा-
 ध्यानवस्थाप्रसङ्गस्य । तत्सिद्धं द्रव्यादिचतुष्टयवर्षि सत्त्वं महासामान्यम् ।

इति महासामान्यवाचो नामैकविंशोऽध्यायः ।

उमासः ।

[अवान्तरजातिवादः ।]

एवमपूर्वञ्च श्रवणे श्रोत्रग्राह्यत्वमनुमन्दवानस्यैव क्षदित्यपूर्वोऽयं शब्दः
 न श्रुतपूर्व इति प्रतीतिप्रसंगोद्दर्शनेन शब्दप्रवृत्ताद्युपलक्षणत्वेन विशेषणत्वेन
 वा श्रोत्रग्राह्यत्वस्योपाधिभावानुपपत्तेः शब्दत्वमपि सिद्धम् । न च तदैव
 श्रोत्रग्राह्यत्वमवगम्य प्रतीतिप्रयोगयोरुपपत्तिः ; अप्रतिबन्धेन्द्रियान्तरमन्त्रिणी
 श्रोत्रैरुनिबन्धनत्वस्य दुरवगमत्वात् । एवं रूपरसगन्धस्पर्शेषु रूपादिशब्दानां
 प्रवृत्तौ नयनाद्येकैकग्राह्यत्वमुपाधिरित्यपास्तम् ; परमाणुरूपादिषु नयना-
 द्येकैकग्राह्यत्वानुपपत्तेस्तेषामरूपादित्यप्रमद्धान् । न च रूपादित्वान्
 तेषामपि प्रत्यक्षरूपादिनयनाद्येकैकग्राह्ययोग्यत्वमस्तीति वाच्यम् ;

१. रोऽपि त. ग. २. न्यवत्त्व. घ. ३. वर्त्त महासामान्यमिति. घ.

४. मनुम. द. ५. गवोद्दर्शनेन शब्दप्रवृत्ताद्युपलक्षणत्वेन वा श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधि. घ.

६. तास्योपा. ख. द. ७. नन्वेन्द्रिया. घ. ङ. ८. प्राप्नु. घ. प्रदु. ङ.

९. दिमत्त्व. क. रा. ङ. च.

रूपादित्वाक्षयनायेकैकग्रहणयोग्यतावगतौ तस्यैव तत्त्वेनात्माश्रयापत्तेः ।
 कथञ्च नित्यपरोक्षस्य कथञ्चित् साम्येन नयनाद्यर्हत्वमनुमेयम् ?
 एवं सति वस्तुत्वेन सर्वस्य तदर्हत्वापत्तौ किञ्चित्तर्ह किञ्चित्
 तदनर्हमिति विभागानुपपत्तेः । तथा ब्राह्मणशब्दानुवृत्तेर्ब्राह्मणत्वं
 सेद्धमर्हति ।

न च सन्ततिविशेषजस्त्रीपुंसव्यतिकरजन्मक्रियोपलक्षणतस्तदनु-
 वृत्तिः; सन्ततिविशेषाणामानन्त्यात्तद्वृद्धबस्त्रीपुंसव्यतिकरजन्मक्रियाणा-
 मप्यानन्त्येनैकशब्दप्रवृत्तानुपलक्षणत्वेनाप्युपाधित्वानुपपत्तेः । न च तेषां
 लोकप्रसिद्धितो गुणत्वेनैकवर्गीकरणादुपाधित्वम्; लोकप्रसिद्धितोऽप्येकं
 सामान्यमुपाधिं चानुपदिश्य भूयसामेकवर्गीकरणानुपपत्तेः । न ह्यैक-
 वेदपदैरुक्ताल्पमैककार्षमित्यादि किञ्चिदेकमननुबलतां भूयसामेकीभाषः
 सम्भवी । न च ब्राह्मणभूतमातापितृजातत्वं ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं,
 उपलक्ष्यस्योपलक्षणत्वेनात्माश्रयसहात् ।

एतेन मातापितृगतौ ब्राह्मणवदप्रयोगः पुत्रगामी तत्पदप्रवृत्तौ
 निमित्तमित्यपास्तम्; एकत्र प्रयोगस्यान्यत्र प्रयोगनिमित्तत्वानुपपत्तेः ।
 एकशब्दस्य ^{१०} सर्वा^{११}निमित्तनिमित्तभावेन नानार्थत्वानुपपत्तेश्च । न चोम्भी-

१. जक्रियोप. ग. २. तत्तदनु. ग. तदनु. घ. ३. सजन्म. ख. ड.
 ४. न होरुदेश्यमेककाल्यमैककार्ष. ख न लोकदेश्यमेककाल्यमेकार्ष. ट. ५. कं पुन-
 रनुब्रवीत् ६. ६. तुजन्मुखं मा. ख. तुजन्तत्त मा. ग. तुजन्तत्वं मा. ड. ७. यत्प्र-
 ख. ग. ट. ८. जगणपद. ख. ड. ९. मि. क. ख. घ. ड. १०. सर्व-
 गतानुगर्हक. ग. ११. मिते भावेन. घ

ल्लितास्य श्रुति नरान्तरन्यावृत्तया श्रावण्यमप्रतिपासयानं कथमस्ति-
 गोचर इति वाच्यम् ; आविष्टनत्राह्वणमातापितृजत्वोपदेशसहकृतेन चक्षुषा
 सद्वगमान् । एवमेव साधन्यान्वराण्यापि श्रद्धिततत्तदुपाधिनिरासेन
 समर्पनीयानीत्यलपनेन । सिद्धन्तावजातेरपि परमार्थत्वं ; जातिव-
 देव गुणकर्षणोरप्यवाधितप्रत्यक्षविषयत्वान्, तद्वलेन परमार्थत्वमेपि-
 तव्यम् ।

यत्पुनर्नालो द्विषादिबस्त्वन्तररूपेण भातादपरमार्थत्वमिति,
 तदप्युक्तम् ; बस्त्वन्तररूपेण भानासिद्धेः । न हि द्वित्यादिनामरूपं वस्तु
 चकास्ति, किन्तु द्विषादिवाचकस्मारित्वात्पररूपम् ; तत्र वस्तुनः स्वरूप-
 मेवेति मातृद्वारावः । तस्मात् कल्पनाकाराणामपि परमार्थत्वात्
 स्वलक्षणस्य तद्योजनमपि परमार्थरूपमेवेति सिद्धम् ।

इत्यवाम्भरजातिवादो नाम द्वाविधवादः

वनमः ।

[भेदवादः ।]

औपनिषदास्तु प्रत्यक्षादेः प्रमाणजालस्य भेदप्रपञ्चविषयत्वनिरा-
 करणद्वारेण तदधिकृदाविषयतया वेदान्तराज्यानां सद्देशनिष्ठत्वं प्रति-
 पादयन्तो भेदप्रपञ्चमेवापलपन्ति । तथा हि—न तावत् प्रत्यक्षं भेदविषयं

१. व्यासत्रया म. ग. क. २. अपूर्णमात्रा. ग. जगन्मात्राविगुणन्तत्त्वात्.
 ग. घ. ३. पदपदास्तु. म. ६.

तद्धि भेदं गोचरयद्भेदमात्रं गोचरयेद्वस्त्वपि वा ? न तावद्भेदमात्रम् ; अन-
 वधृतव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदावधेर्व्यवच्छेदवुच्यन्तुत्पत्तेः । अयं वस्त्वपि ; तर्हि
 वस्तुपूर्वको भेदग्रहः, किं वा भेदपूर्वको वस्तुग्रहः, यदा पृथग्येणोभयग्रहः ? न
 तावद्भेदपूर्वको वस्तु ग्रहः ; व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदावधिग्रहाधीनजन्मनो व्यव-
 छेदग्रहस्यतदनुत्पत्तावन्तुत्पत्तेः । अत्र एव नापर्यायेणोभयग्रहोऽपि ; सम-
 समयवर्तिनोः कार्यकारणभावानुपपत्तेः । न च वस्तुपूर्वको भेदग्रहः ; बुद्धे-
 र्विन्म्यस्यापारानुपपत्तेः । न च विध्यन्तरेण व्यवच्छेद्यस्यवच्छेद्यावधिसिद्धौ
 तयोरेकस्मादेकस्य क्रयक्षेण व्यवच्छेदसिद्धिरिति वाच्यम् ; परस्परवार्ता-
 नभिन्नत्वात् पूर्वोत्तरविध्योः । किञ्चेतरेतराभावो भेदः, न च तस्य
 प्रत्यक्षत्वं सम्भवति ; अभावस्येन्द्रियसम्बन्धानुपपत्तेः । न च पदार्थानां
 स्वरूपं भेदः ; तथा सत्यभेदैकार्यसमवाय्येकताया भेदविरोधेन 'किञ्चनैकं
 स्यादिति तदभावे सत्येकसमाहारात्मकस्यानेकस्याप्यभावे विश्वस्य
 शून्यत्वप्रसङ्गात् । न च नीलं सापेक्षया निरूप्यमाणमेकम्, इतरापेक्षया
 तज्जैद इति वाच्यम् ; उत्पत्तौ प्रतिपत्तौ वा किञ्चिद् सापेक्षं किञ्चिद्
 नेति सापेक्षत्वलक्षणविरुद्धधर्माऽयासेन स्वरूपभेदयोः परस्परात्मकत्व-
 प्रसङ्गात् । किञ्च स्वरूपभेदयोरेक्ये नीलं भिन्नं नीलस्य भेद इति वा
 विज्ञेयत्वेन सम्बन्धित्वेन च भेदस्यावभासो नीलभेदपदयोरपर्यायत्वाव-
 भासश्च विरुध्ययाताम् ।

ननु माभूत् स्वरूपं भेदः । भिन्नमेव त्वमुं भेदं भेदिनोऽभ्युप-
 गच्छामः । न च भेदस्यापि भेदान्तरापत्तेरनवस्था ; मूलज्ञायामावेन
 भेदानवस्थितेरदोषत्वात् । यथाहुः—

१. यदुच्यन्तुत्पत्तेः. ४. २. पि किं वस्तुपूर्वको भेदग्रहः. ५. १. रविरचोः
 १. २. ४. या तु भेदः ५.

‘मूलस्यकरां प्राहुरनवस्याञ्च दूषणीम्’ ।

इति । तदप्युक्तम् ; स्तम्भात् कुम्भो भिन्न इति वा कुम्भस्य भेद इति वा विशेषणभावेन विशेष्यभावेन वा भेदस्य प्रतिपत्तेर्दण्डकण्डलादिवत् भेदेनाप्रतिपत्तस्य च विशेषणविशेष्यभावानुभवित्रत्वाभावान् भेदस्यापि भेदप्रतिपत्ताववस्थाभ्युपगमनीयायां तद्वेदस्यापि तथैव प्रतिभासाभावे प्रथमभेदस्यैवाप्रतिपत्तेर्भवत्येव यतोऽनवस्थितिर्मूलस्यकरा ।

किञ्च भेदेनाप्रतिपत्तस्य प्रतियोगित्वे स्वस्यापि स्वं प्रति प्रतियोगित्वापत्तेर्भेदेन प्रतिपत्तस्यैव प्रतियोगित्वम् । तथा च स्तम्भस्य भेदसिद्धौ तत्प्रतियोगित्वेन कुम्भस्य भेदसिद्धिः, कुम्भस्य भेदसिद्धौ च तत्प्रतियोगित्वेन स्तम्भस्य भेदसिद्धिरिति दुरुत्तरामितरेतराश्रयम् ।

न च विशेषणभावेन विशेष्यभावेन वा सप्रतियोगिकस्यैव भेदस्य प्रतिभास इति नियमस्य सविकल्पकगोचरतयाहीकरणात् निर्विकल्पिकायां संविदि स्तम्भकुम्भभेदानां विशकलितानामेव युगपदवभासे सति स्तम्भात् कुम्भो भिन्न इति सप्रतियोगिकत्वेन विशेषणत्वेन च सविकल्पकेन भेदस्य प्रतिभासोपपत्तेर्नानवस्था परस्पराश्रयोऽपीति वाक्यम् ; निर्विकल्पिकापि संविन्न प्राथमिकप्रतियोग्याद्यवभासमन्तरेण भेदाध्यवसायिनी प्रत्यक्षान् सविकल्पकवदिति निर्विकल्पकेऽपि तत्पूर्वकत्वनिपमासिद्धेः । तद्विषयं न प्रत्यक्षं भेदावलम्बनमिति । तथा च लिङ्गाभिधानानुपपद्यमानानां भेदेन प्रतिपन्नानामेव प्रपत्तिसाधनत्वा-

दुक्तेन क्रमेण भेदेन प्रतिपत्तेरनुत्पत्तेस्तन्मूल्यानामनुमानागपार्थापत्तीनां भेदविषयत्वं परारूपणीयम् । उपमानं तु सादृश्यमानविषयं भेदविषयतया नाशङ्कनीयमेव । अभावोऽपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदावधिविभागावगमाधीनतया पूर्ववदेव परस्पराश्रयापत्तेर्न भावभेदावभासीति सिद्धं भेदस्य न प्रमाणात्तत्त्वोच्यते । तर्था च स्तम्भादिभेदप्रतिभासानां भेदप्रतिभासत्वादनिरूपितप्रमाणत्वाद्वा चन्द्रभेदप्रतिभासवदेव भ्रान्तस्वमपि न प्रयाससाध्यम् । अतः श्रुत्यादिभिर्घविरुद्धविषयाद् “अद्वितीयं ब्रह्मात्मे” त्यादिवाक्यात् सिद्धमद्वितीयं ब्रह्मेति । अत्रोच्यते—

प्रतीतो वा न वा भेदो न चेत् कीदृदिषिष्यताम् ।

प्रतीतभेदवाध्यस्य कुतस्सत्त्वमपोद्यताम् ॥

अत्रेदमद्वैतवादी प्रष्टव्यः—“किं स्तम्भकुम्भौ वादिप्रतिवादिनौ साध्यसाधने दूषणभूषणे चेत्यादीनां विधो भेदः परमार्थरूपो विद्यते न वे”ति । यदि विद्यते, तर्हि जित्तमस्मन्मनोरथेन । अयं न विद्यते तर्हि तत्रापि प्रष्टव्यः—“किमविद्यमानो भेदः क्वचित् कदाचित् कस्यचिद् भासते नवे”ति । यदि न प्रतिभासते न तर्हि न विद्यते इति वक्तुं शक्यम् ; अप्रतिभासमानस्य निषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तेः । अथ प्रतिभासते तर्हि प्रतिभासमानस्य बाधामात्रे परमार्थतत्त्वमनपोदितमिति कथं सदद्वैतसिद्धिः ? न च बाधाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् ; बाधो हि भवन् प्रमाणेनाप्रमाणेन वा भवेत् । न तावदप्रमाणेन ; तस्य बाधकत्वा-

नुपपत्तेः । उपपत्तौ वा द्वैतप्रतिभासेनाद्वैतश्रुतेरपि बाधप्रसङ्गात्, नापि प्रमाणेन; प्रमाणस्य सतः प्रत्यक्षादिष्वेवान्तर्भावात्, अनन्तर्भावे वा प्रमाणत्वानुपपत्तेः ।

न च प्रत्यक्षं बाधकम्; तद्धि बाधकं भवद् भेदाभावं गृह्णा भवेद् अमेदं वा गृह्णत् ? न तावद्भेदाभावं गृह्णाति; प्रत्यक्षस्य विधिमात्र-
निवृत्तेन भेदनिषेधकत्वानुपपत्तेः । यथाहुः—

“आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेद् विपरिचितः ।”

इति । नापि विरुद्धमेदं गृह्णद् बाधकम्; अमतिभासात् । न हि कश्चिदपि स्तम्भकुम्भादीनां परस्परभेदमध्यक्षेणाकलयामीत्याचक्षणाणो दृश्यते ।

न चानुमानं बाधकम्; पक्षसपक्षान्निभेदानवभासे^१ पक्षधर्मतया सपक्षे सत्तया विवक्षाद्यावृत्ततया चानुसन्धानविधुरस्य साधनधर्मस्य साध्यधर्मविषययुद्धिजनकत्वानुपपत्तेः । अयानुपोत्पत्तौ पक्षादीनां भेदोऽप्यभासते, तर्हि तद्विरुद्धत्वात् न भेदाभावममेदं वा विपरीकृत्यानु-
मानमेवेदितुमुत्सहते । न च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधेऽप्यनुमानो-
त्पानमिति वाच्यम्; अनुमानोत्पाने सति तद्वाघाद्भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वं,
सद्भ्रान्तत्वे सति तद्विरोधेऽप्यनुमानोत्पानमिति परस्परश्रयचक्रकयोः
प्रसङ्गान् ।

१. (वे मे ग. घ. २. द्वात्पकम्, अश्रुतिभासनात्. घ. ३. पक्षे. ग
४. येन. रा. ङ. ५. स्व बाधनधर्मस्य. घ. ६. मानमिति. ग. घ.

एतेनार्यापत्तेरपि परस्परविभिन्नप्रमाणद्वयविरोधप्रतिभासमूल्या-
स्तद्विरोधेन भेदाभावभेदं वा विषयीकृत्योत्थानमपाकरणीयम् । उपमानं
तु सादृश्यमात्रविषयैकत्वात्तद्विषयतया शङ्कितुमप्यशक्यम् ।

न च योग्यानुपलब्धिर्भेदाभावसाधनी ; स्तम्भकुम्भादीनां परस्पर-
भेदस्योपलब्धयोऽप्यत्र सति कदाचिदप्यनुपलब्धेरभावान् ।

न चाद्वैतश्रुतिः उक्ताधनी ; तस्या अपि परस्परविच्छिन्नत्वेन .
क्रियाकारकादिपदार्थस्वरूपावगमतात्पर्यभेदनिर्धारणाद्यनेकभेदप्रतिभासस-
व्यपेक्षाभिधायिन्यास्तद्विरोधे शङ्कस्यनुपपत्तेः । तत्प्रतिभासभ्रान्त्या
प्रवृत्तिस्तु पूर्ववदितरेतराश्रयापत्तेरयुक्ता । यत्पुनर्भेदप्रतिभासस्यानिरूपित-
प्रमाणकत्वाद् भ्रान्तत्वमिति, तदतिमृदम् ; भेदप्रतिभासस्याबाध्यत्वे
स्थिते तस्यानिरूपितस्य प्रमाणस्य सिद्धप्रमाणेष्वेवान्तर्भावः, अनन्तर्भावे वा
सप्तमप्रमाणत्वमेवेति प्राप्तत्वात् । अन्यथा रूपवित्तेर्दर्शनेऽपि प्रथमतश्चक्षुरूपस्य
प्रमाणस्यानिरूपणादितरस्य च निरूपितस्य प्रामाण्ये बाधसम्भवादनिरू-
पितप्रमाणत्वेन तस्या अवाधिताया अपि भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । किञ्च
भेदप्रतिभासस्यानिरूपितप्रमाणत्वमप्यसिद्धम् ; प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य
तद्गोचरत्वाङ्गीकरणत्वे । यत्तु किं वस्तुपूर्वको भेदग्रह इत्यादि, तत्र युगपद्-
भयग्रह इति द्रुमः । कथन्तर्हि भेदभेदावधिज्ञानजन्यस्य भेदज्ञानस्य
समसमयत्वमिति चेन्मैवम् ; भेदविषयस्य निर्विकल्पकस्य भेदभेदावधिज्ञान-

१. त्वान पराकरणीयम् . घ.

२. यतया तद्वि. ग

३. नभेदावभासत्वानि.

क. स. नभेदावभासस्य निरूपित- घ.

४. स्या अवाधिताया अपि घ.

५. द।

किं घ.

६. शभेदावधिप्रहाचीनपन्थनी भेदज्ञानस्य क

जन्यत्वनिपमासिद्धेः । निर्विकल्पकमपि तन्निगमयोगि प्रत्यक्षत्वात् सवि-
कल्पकवदिति चेन्न; तस्य सविकल्परकत्वप्रयुक्तेत्वात् । अन्यथा कथञ्चित्
साधर्म्येण निर्विकल्पकेऽपि तन्निगमोपपत्तौ सविकल्पकस्य निर्विकल्पक-
पूर्वकत्वदर्शनान्निर्विकल्पकस्यापि प्रत्यक्षत्वेन सविकल्पकवदेव निर्विकल्पा-
न्तरपूर्वकत्वमनिवार्यं प्रसज्येत । न चैतद्युक्तमिष्टं वा । अत एवात्रस्या-
परस्पराश्रययोरप्यभावः । विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा सप्रतियोगिकस्यैव
भेदस्य प्रतिभास इति नियमस्य सविकल्पकत्वप्रयुक्तत्वेन तदेकगोचरत्वेन
व्यवस्थानात् । अतो निर्विकल्पकेनाविशकलितप्रतिभासितानां भेदभेद-
भेदावधीनां समप्रतियोगितया विशेषणविशेष्यभावेन च सविकल्पकेन
प्रतिभास इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । ननुक्तेन क्रमेण घटस्वादत्वादि-
व्यावर्तकधर्मरूपस्य भेदस्याध्यक्षगोचरत्वेऽपि नेतरेतराभावस्याध्यक्ष-
गोचरत्वसु; नयनेन्द्रियसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तम् । सत्पटुत्तम् । अत एव
तस्याभावप्रमाणविषयत्वम् ।

यत्तु व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदावधिविभौगाधीनज्ञानजन्यमनोऽभावप्रमाणस्य
परस्पराध्यापत्तेर्नेतरेतराभासविषयत्वमिति । तन्न; व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदा-
वधिभूतयोः स्तम्भकुम्भयोः स्तम्भेकुम्भत्वलक्षणभेदयोगित्वेनाध्यक्षेणैव
प्रतिभासस्योक्तत्वात् । तथा च स्तम्भतया कुम्भतया च प्रतिपक्षयोः

१. कर्मकप्र. क. ख. घ. २. का व्याप्युपपत्तिवत्त्वात् । अन्यथा. घ. ३. कवददर्शनात्.
ख. क. कपूर्वत्वदर्शनात्. घ. ४. कस्य प्रयुक्तत्वेन तदेव. ख. कप्रयुक्तेन तदेव. घ.
५. नां भेदभेदावधीनां. घ. ६. यस्य सम्बन्ध. घ. ७. भागज्ञानाधीनजन्यमनोऽभाव. क.
८. विषयत्वमिति चेत् न. घ. ९. मत्वकुम्भत्वलक्षणयोऽप्येतेन. घ.

स्तम्भकुम्भयोस्तादात्म्यस्योपलम्भयोग्यत्वे सत्यनुपलम्भादितरेतराभावो-
ऽपि स्वल्पवसाय एव ।

यत्पुनर्यस्यैकस्वभावं विश्वं तस्य कथं न स्तम्भकुम्भादीनां तादा-
म्येनोपलम्भ इत्युक्तम्, तद्विज्ञाहसम्; न ह्यद्वैतवादिनोऽपि स्तम्भकुम्भा-
दीनां तादात्म्यमध्यसंगैवेत्सामह इत्याचक्षते, किन्त्वद्वैतध्रुतेरिति । तथा च
प्रत्यक्षानुपलम्भिस्तिद्वैव । तस्मात् प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां प्रपञ्चगोचरतया
भेदस्येतेतराभावस्य च प्रतीयमाणत्वात् वन्मूलानामनुमानागमार्था-
पत्तीनामपि तत्र तत्र भेदविषयत्वानुपपन्नम् । एवञ्च प्रत्यक्षादिसन्ध-
पेक्षोत्थानत्वेन षट्पदार्थसम्बन्धस्मरणादिमुखेन विलम्बितप्रवृत्तित्वेन च
दुर्बलस्याद्वैतागमवाक्यस्य पूर्वानपेक्षत्वेन शीघ्रप्रवृत्तित्वेन च प्रवृद्धबलैः
प्रत्यक्षादिमिरपहनविषयस्य “भादित्यो यूप” इत्यादिवाक्यस्यैव न
यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमङ्गीकर्तुं शक्यम् ।

यत्पुनः पराचीनेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन प्रसक्तप्रतिषेधाय पूर्वा-
पेक्षोत्थानेनापि भाचीनस्येदं रजतमिति ज्ञानस्य बाधदर्शनादद्वैतवाक्यस्य
स्वतः प्रमाणभूतस्य स्वरूपसिद्धौ प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वेऽपि स्वविषयनिधा-
यकत्वे तदनपेक्षत्वान् प्रत्यक्षादिवापकत्वमेवेत्यभाणि, तदुक्तम्;
प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां बाधिने पदानामन्विताभिधानस्यैवासाध्यात् ।
अन्यथादित्यो यूप इत्यादीनामपि यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमसद्भात् । अत

१ स्योपालम्भ घ. २ साव एव । क घ. ३ प्रतीयमाणत्वात्. ख.
प्रतीयमानत्वात्. ग. ४ तत्र भेद. ग. ५ दुर्लभस्य घ. ६ प्रवृत्तित्वेन.
क घ क. ७ भेदेद. ख. ग घ ८ ते प्रा० ग तेऽपि प्रा ख.

एव पराचीनत्वाद्वाधकत्वमप्यपास्तम् ; पराचीनस्यापि बहिर्ज्ञानानुमानस्य प्राचीनेन बाधदर्शनात् ।

यत्पुनर्नेदं रजतामिति ज्ञानस्य पूर्वापेक्षस्यैव बाधकत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तम् ; नहि तत्र पराचीनेन स्वोत्पत्तये पूर्वमपेक्ष्यते, किन्तु स्वबाधकत्वाय बाध्यत्वेन । स्वरूपसिद्धिरस्तु चक्षुरादिकया सापथ्यैव । प्रकृते तु प्रत्यक्षादिभिरभिप्रेयाभिधानतत्सम्बन्धानां भेदसिद्धौ पदानामन्विताभिधानात् स्वरूपसिद्धावेव तदपेक्षत्वमिति विशेषात् ।

एतेन प्रत्यक्षादिविषयस्य तात्त्विकांशे बाधात् सांख्यवहारिकमेव तेषां प्रामाण्यम्, अद्वैतश्रुतेस्तु सर्वथा बाधवैधुर्यात् तात्त्विकमेव प्रामाण्यमिति विभागो निरस्तः ; श्रौतज्ञानस्य प्रत्यक्षादिविरोधेऽनुस्थानमेवेत्युक्तत्वात् ।

इतो भेदवाचो नाम प्रवेष्टव्यवादः

प्रमाणः ।

[अद्वैतवादः ।]

किञ्च अद्वितीये ग्रहाणि प्रमाणमस्ति वा न वा? यद्यस्ति तर्ह्यद्वितीयं ब्रह्म तत्र प्रमाणञ्चास्तीति द्वैतापत्तिः । अयं नास्ति प्रमाणम्, तर्हि रूपमद्वितीयस्य ग्रहणोऽपि सिद्धिः? प्रमाणाभावात् । अयं प्रमाणस्य माया मयत्वेऽपि सदद्वितीयविषयत्वात् प्रामाण्यम् । तत्र ; प्रमाणगोचरतया सदद्वितीयविषयत्वस्याप्यपरमार्थरूपत्वात् । परमार्थत्वे वा द्वैतापत्तेः । एतेनैतन्निरस्तम् ।

१. रवमित्यपास्तम् ; क. प. सिद्धिः. घ. ४. यस्वापरमार्थ. ग.

२. वेदपेक्षत्वमिति. ख. क. ३. दायः

यदाहुः—समारोपितदीर्घत्वादिघर्मभाजो वर्णात् पारमार्थिकार्थसिद्धेरली-
यान् प्रतिबिम्बात् सत्यबिम्बानुमानसिद्धेश्च दर्शनाद्द्वैतविषयस्य प्रमाणस्य
स्वरूपेण सद्वृत्त्वाभावेऽपि प्रामाण्यमविहतमिति । यतस्तत्रापि तत्तदली-
कार्थगोचरस्य सत्यरूपज्ञानस्यैव प्रामाण्यम् । न च ज्ञानमात्रस्य दर्शना-
दलीकरूपस्य विषयस्यापि तदवच्छेदकत्वेन प्रमाणशरीरान्तःप्रवेश इति
वाच्यम् ; तस्योपलक्षणावच्छेदकत्वात् । न चोपलक्षणावच्छेदकस्याप्युप-
लक्ष्यशरीरान्तःपातित्वम् ; न हि काकस्य गृहोपलक्षणस्य गृहशरीर-
निवेशित्वम् ।

इत्यद्वैतवाद. अत्रविश.

समाप्तम् ।

[अनिर्वचनीयवाद.]

अथोच्येत—न प्रमाणादेः प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वं श्रुतम् ; येन न
प्रामाण्यं स्यात्, किन्त्वनिर्वचनीयत्वम् ।

न चानिर्वचनीयं नामाप्रामाणिकम् ; असतो नृशृङ्गादेरिव
ख्यानानुपपत्तेः—सतः चिदात्मन इव बाधानुपपत्तेः ख्यातिबाधान्य-
यानुपपत्त्या शुक्तिकारजनादेस्तदसद्गुणनिर्वाच्यत्वसिद्धेरिति । तदप्युक्तम् ;
सद्विज्ञानस्य नृशृङ्गादेरिव ख्यानानुपपत्तेः असद्विलक्षणस्य चिदात्मन
इव बाधानुपपत्तेः सदसद्विलक्षणत्वेऽपि शुक्तिकारजनादौ ख्याति-
बाधयोरनुपपत्तेः ।

असतस्सदधीननिरूपणत्वात् तद्वैलक्षण्यस्य बाधाभावप्रयोजकत्वे
'गौरवात् सत्त्वस्यैव तदप्रयोजकत्वमिति चेन्मैवम्; असतः सदधीन-
निरूपणत्वेन रूपानाभावप्रयोजकत्वेऽपि गौरवापत्तेः सत्त्वस्यैव तत्रापि
प्रयोजकत्वप्रसङ्गात् ।

अथ लाघवे सत्यपि सत्त्वस्य रूपानाभावप्रयोजकत्वे विदात्मनोऽपि
रूपानाभावाप्रसङ्गरूपात् बाधकाल सत् एव रूपानाभावप्रयोजकत्वं,
तर्हि सत्यपि लाघवे सत्त्वासत्त्वयोः बाधाभावरूपानाभावौ 'प्रति
प्रयोजकत्वे श्रुतिकारजतादौ सत्त्वासत्त्वव्यापकभूतबाधाभावरूपाना-
भावविरुद्धयोर्बाधरूपानावोर्दशनेन सत्त्वासत्त्वयोर्निवृत्तिप्राप्तौ, यैस्तद्विलक्षणं
'तदसदेव यथा नरविषाणम्, यथासद्विलक्षणं तदसदेव यथा चिदात्मेति
सत्त्वासत्त्वयोरन्तर्गोन्वविधिनिषेधरूपैस्त्वमितिभङ्गप्रसङ्गं रूपं बाधकमस्तीत्य-
सद्वैलक्षण्यसद्वैलक्षण्ययोरेव बाधाभावरूपानाभावौ प्रति प्रयोजकत्वं प्राप्तम् ।
एवञ्च सदसद्वैलक्षण्ये रूपानाभावरूपयोरनुपपत्तेः श्रुतिकारजतादेः सदसद्रूप-
त्वमेव इयात् । न चैवं यत्सैत् तन्न बाध्येतेति व्याप्तिर्भङ्ग्येतेति वाच्यम्;
इदमंशस्य रजतमित्यंशस्य च सद्वैलक्षण्यं बाधानभ्युपगमात् । कस्य तर्हि
बाधः? श्रुतिकारजतादात्म्यस्यासद्रूपस्येति श्वा । कथमसतः रूपाना-
भावाद्वैलक्षण्यस्य बाध इति चेन्मैवम्; असतोऽपि रूपानाभ्युपगमात् ।
यदसत् तन्न रूपायते यथा नरविषाणमित्यसतः रूपानं प्रमाणविरुद्ध-
मिति चेन्न; साध्यविरुद्धत्वाद् दृष्टान्तस्य । रूपायत एव हि नरविषाण-
शब्दान्नरविषाणमपि । न चापरोक्षज्ञानस्य रूपानाभिमतत्वादसद्रूपत्व-

१. ले विदात्मगौरवात्. ग. २. रूपत्वात्. क. ख. ३. यत्सत्त्व-
विलक्षणं. घ. ४. यत्प्रकृति प. ५. यत्सत्त्व तन्न बाध्येत इति. घ.
६. स्य च. ग.

मनुष्यपन्नमिति वाच्यम्; अपरोक्षज्ञानगोचरभावाभावयोः सामग्रीसद-
सद्भावप्रयुक्तत्वेन सत्त्वासत्त्वयोरप्रयोजकत्वात्। न हि सदपि सर्वमपरोक्षं,
किन्तु सामग्रीसन्निधानात् किञ्चिदेव। यथा चैवमपि नासत्ख्यात्यभ्यु-
पगमः तथान्यथाख्यातिसमर्थन एव समर्थितम्। एवञ्च ख्यातिबाधयोः
सदसद्रूपत्वेनोपपत्तेरुपपादितत्वादर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिर्दूषणमापन्नम्। किञ्च
पदीदं रजतमित्यस्य सदसद्विलक्षणमलौकिकं रजतं विषयः तर्हि नेदं
रजतमित्यस्य को विषय इति वाच्यम्। न तावत् प्रतिपन्नस्यासत्त्वं
सदसद्रूपविलक्षणस्यासद्रूपवेदनेन बाध्यबाधकमाधवैपरीत्यप्रसङ्गात्। नापि
तस्यैव सदसद्विलक्षणत्वम्; उभयोरेकगोचरत्वेन बाध्यबाधकमादानुप-
पत्तेः। न च लौकिकपरमार्थरजतस्यात्रासत्त्वं विषयः; तथा सति सद-
सद्विलक्षणमलौकिकं रजतं पूर्वमत्ययेन प्रसञ्जितमुत्तरेण च लौकिक-
स्यान्यस्यैव रजतस्यासत्त्वमावेदितमिति घटवेदनस्य पटाभावेदनेनेव न
परस्परं बाध्यबाधकभावः स्यात्। कथञ्चाप्रसक्तस्य लौकिकरजतस्या-
सत्त्वं बाधबोधो गोचरयेत्? अयमेव तस्य प्रसङ्गो यदलौकिकस्य रजतस्य
प्रतिभास इति चेन्मैवम्; अन्येप्रसङ्गस्यान्यनिषेधबाध्यत्वानुपपत्तेः, उप-
पत्तौ वा घटप्रसङ्गस्यापि पदनिषेधबाध्यत्वापत्तेः। तस्माच्छुक्तिरजत-
तादात्म्यस्य पूर्वज्ञानप्रसञ्जितस्यासत्त्वावेदनादुत्तरस्य बाधकत्वम्। न चैवं
पूर्वज्ञानस्योनालम्बनत्नम्; संसर्गमात्रस्यैवास्त्यत्वेन सर्वयानालम्बनत्वा-
भावात्, तस्यैव चानिष्टत्वात्।

१. रजतयोपपत्तिदूषण. स. ग. रजतयोप. घ. २. ये प्रस. घ. ३.
नेनेव पर. स. ग. नेन पर. घ. ४. न्यत्र प्र., स. क. ५. स्यात्तन्व. घ. ६.
स्यैव सत्त्वत्वेन. क. ७. त्वे सर्व. स. क.

एतेनैकगोचरयोर्बाध्यवाचकत्वे धाराबाहिकयोरपि स्यात् । भिन्न-
गोचरयोस्तु तच्चे घटपटवेदनयोरपि तच्चप्रसङ्ग इत्यपास्तम् ; एकत्रैव
सत्त्वासत्त्वगोचरयोर्बाध्यवाचकभाव इति विशेषस्योक्तत्वात् ।

इत्यनिर्वचनीयपादो नाम पञ्चविंशत्पादः

समाप्तः ।

[मिथ्यावादः ।]

अपि च श्रुक्तिरजतादेः सदसद्विद्वत्सणत्वे कादाचित्कत्वं अकादाचित्कत्वं
वा स्यात् । अकादाचित्कत्वे नित्यत्वप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तश्च । कादाचित्कत्वे
संपादानकारणं वाच्यम् ; प्राकृत्यव्यतिरेकस्य भावस्योपादानमन्तरेणानुप-
पत्तेः । न चाविद्यैकोपादानम् । अविद्यां हि विद्यायानो मिथ्याभूतं वा ज्ञानम्,
न चोभयं कस्यचिदुपादानं अद्रव्यत्वात् । न च मावरूपानादिरविद्यो-
पादानम् ; तत्र प्रमाणाभावात् । न च “इन्द्रो मायामिः पुरुषरूप ईयत”
इति वैदिकं वचः प्रमाणम् ; तस्य पूर्वापरपरामर्शं स्पष्टगोचरतया
पायापयत्वप्रतिपादनपरत्वेनाप्रतिभासात् । प्रतिभासेऽपि वा मायापदस्य
सदसद्विद्वत्सणपरत्वेनाव्युत्पत्तेः, अपदार्थस्य च नान्यार्थानुप्रवेशा-
भावात् ।

१. योर्न वाच्य०. अ. ६. २. त्वयकादाचित्कं वा. घ. ३. यापि वि. अ. ६.

४. न सामान्य. अ. घ. ६. ५. से वा माया. घ. ६. सामयस्य. अ. घ. ६.

७. एतेनाश्रु०. घ. ८. एव वाक्यार्थो०. घ.

स्यादेतत्—शुक्तिरजतादेः कादाचित् कस्य दर्शनात्तस्योपादान-
 पन्तरेणासम्पवात् सदुपादानत्वे च कुम्भादिवत्सत्यत्वमसद्भादसतश्च
 नरमृद्गादेरिवोपादानत्वानुपपत्तेः परिशेषात् सदसद्विलक्षणस्यैवोपादान-
 त्वम्, तस्य च सादित्वे तथाविधोपादानान्तरकल्पना गौरवाद्येत्यनादि-
 त्वमपि, सैव चानादिरित्युच्यत इति । तदपुक्तम्; शुक्तिरजतादेः
 सत्योपादानत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्योपादानस्य सत्यत्वदर्शनाच्छुक्तिकारज-
 तादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गात् सत्योपादानत्वं प्रमाणविरुद्धमिति चेत्, यद्येवं
 कुत एतदवगम्यते सत्योपादानस्य सत्यत्वमेवेति? कुम्भादौ तथा दर्श-
 नादिति चेत्, किं कुम्भादयस्सदुपादानास्सत्याश्च भवताम्? भोमिति चेत्,
 सदद्वैतहानिः । अतश्शुक्तिरजतादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्राप्तिरिति
 यद् बाधकमुक्तं तदसिद्धमेव । तथापि यत् सत् तदसत्योपादानं न भवति,
 यथा ब्रह्मेति सत्योपादानत्वं प्रमाणविरुद्धमिति चेत्तर्हि यत् सद्विलक्षणं
 सदुपादानमेव न भवति यथा नरविषाणमिति सदसद्विलक्षणस्यापि
 सद्विलक्षणत्वादुपादानत्वं प्रमाणविरुद्धं भवेत् । एवञ्चार्थापात्तिरन्यथाप्युप-
 पन्ना । तथा पूर्वोक्तयुक्तिभिः शुक्तिरजतादेः कादाचित्कस्य सदसद्वि-
 लक्षणस्यासिद्धेः कल्पकाभावो द्रष्टव्यः ।

१. क्तिकारज०. क. २. स्य दर्शनात्तदुपादा०. घ. ३. शिमत्वमपि.
 ख. ट ४. सत्वप्र०. ड. ५. वगत. छ. म. ६. त्वमिति. घ. ७.
 तामिति चेत्. ख. ग. ८. दद्वैत. ग. ट ९. यदसदि. घ. १०.
 तस्य सिद्धेः. ख.

किञ्च यदि शुक्तिरजतादेः सदसद्विलक्षणा अनादिरविद्या उपादानं
 तर्हि तन्नित्यत्तिः कियसती सती वा सदसद्विलक्षणा वा? न तावद-
 दृष्यो असत्त्वम्; अनिर्बोसप्रसङ्गात् । नापि सत्त्वं; सदद्वैतभङ्गप्रस-
 ङ्गात् । नापि च सदसद्विलक्षणत्वम्; सदसद्वैलक्षण्यलक्षणत्वादविद्या-
 यास्तस्मिन्नेरपि तल्लक्षणत्वेनाविद्यात्वापत्तेः । अस्तु साध्यविद्येति चेन्मैवम्;
 अविद्यात्वाव्यापकभूतयोर्बाध्यत्वनिवर्त्यत्वयोर्निवृत्तावविद्यात्स्यैव निवृत्तेः ।
 न चाविद्यानिवृत्तिर्निवर्त्या बाध्या चेति वाच्यम्; निवृत्तिनिवृत्तौ निवृत्ति-
 बाधे वा निवर्त्यस्यानिवृत्तिप्रसङ्गेनानिर्बोसत्वापत्तेः । एतेन निवृत्ति-
 रूपविद्याव्यपवस्थानेऽपि निवर्त्याविद्याया मूलोच्छेदोक्त्यानिर्बोस इत्यभास्तम्;
 बाध्यत्वनिवर्त्यत्वयोर्निवृत्तावविद्यात्वनिवृत्तेरेवोक्तत्वात् । न चाविद्या-
 निवृत्तिस्तदसद्विलक्षणविलक्षणापि भवति; सदसद्विलक्षणवैलक्षण्ये
 सदसद्रूपत्वापत्तेः । नहि यद्यद्विरिक्तं वक्ष्यतिरिक्तं न भवतीति
 सम्भवति; निषेधनिषेधस्य विधिरूपत्वात् । अस्तु सदसद्रूपत्वमदृष्या
 इति चेन्मैवम्; परस्परप्रतिषेधरूपयोरेकत्र समुच्चयानुपपत्तेः, उपपत्तौ
 वा ह्यातिबाधयोः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपत्वेनाप्युपपत्तेः सदसद्भयाननि-
 र्बाध्यत्वस्यैवासिद्धेः ।

१. दस्या. लक्षणम्, घ. २. विच्छद. घ. ३. बुत्तिरपि. छ. ग. ङ.
 ४. स्थापि निवृत्ति घ. ५. दानिर्बोस. घ. ६. ध्यानि. घ. ङ. ७. लक्षणापि
 भवति. ग ८. तद्विरिक्त. ङ. ९. विच्छदत्वम्. ग. १०. सद्विलक्षणत्व-
 मद्रुष्या. ङ. ११. ययोरेकत्र ङ. घ.

एतेनाविद्यानिवृत्तेः प्रसिद्धप्रकारत्रयानन्तर्गतौ चतुर्थप्रकारत्वमेव परिशेषादित्यथास्तम् । किञ्चाविद्यानिवृत्तिः किमुत्पाद्यानुत्पाद्या वा ? न तावदनुत्पाद्या ; नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । उत्पाद्या चेत् किमुत्पादकम् ? अद्वैतसाक्षात्कार इति चेत् स किमनिवर्त्यो^१ निवर्त्यो^२ वा ? न तावदनिवर्त्यः ; तस्याविद्यान्तर्गतस्यानिवृत्तावनिर्मोक्षत्वापत्तेः । नापि निवर्त्यः, कारणाभावात् । न च स्वयमेव कारणम् ; स्वस्य निवृत्तिविरोधित्वेन कारणत्वानुपपत्तेः ।

यत्पुनर्यथा सल्लिखितं कतकरजो रजोन्तराणि शमयति, स्वयञ्च शाम्यति तथाद्वैतसाक्षात्कार इत्युपाणि । तत्र कोऽयं शमः, किं स ध्वंसः अधःपातो वा ? न तावद्ध्वंसः, असिद्धत्वात् । अयाधःपातः, तथापि रजोन्तराणां कतकरजोऽधःपातहेतुः, कतकरजसः पुनस्तद्गतं गुरुत्वं कर्म वा पतनहेतुरिति कथं स्वस्यैव स्वप्नहेतुत्वमिति अलमतिद्वर्गमनेन । सिद्धं तावदेतत् —

शुक्तिरर्थान्तरीभूतरजतात्मावभासते ।

न तन्निर्वचनीयस्य रूपस्यान्यस्य धीरिति ॥

एवञ्च सत्यनिर्वाच्यः प्रपञ्च इति साधनम् ।

तद्दृष्टान्तेन साध्यस्य विकलत्वात् सुदुर्बलम् ॥

इत्यविद्यावादो नाम पण्डितवाद

समाप्तः ।

१. र्यो वा नि०, य. ह

२. निर्यो च निर्मो० ह

३. निर्मोक्षपत्तेः.

४. किं पृष्ठं क ग घ.

[मिथ्यावादः ।]

न च प्रपञ्चो मिथ्येति जाह्यदृश्यत्वहेतुतः ।

स्वप्नप्रपञ्चवत्साध्यं मिथ्यात्वस्यानिवृणोति ॥

यदि हि प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् मासमानत्वाद्वा स्वप्नप्रपञ्च-
दिति साध्यम्, तर्हि कोऽयं मिथ्यापदार्थः किमसत्त्वं उत सदसद्दि-
च्छक्षणत्वं उत बाध्यत्वम् ? न तावदसत्त्वम् ; अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न हि
भवन्तोऽपि प्रपञ्चस्यासत्त्वमाचक्षते, किन्तु सदसद्द्विच्छक्षणत्वम् ।

अपि च धर्मो दृष्टान्तः साध्यधर्मः साधनश्चेत्यादयः प्रपञ्चान्तर्गताः
प्रमाणसिद्धा न वा ? यदि प्रमाणसिद्धाः तर्हि तद्वाहकैः प्रमाणैर्वाधित-
पिपयत्वाद्नुमानस्य न स्यादेवोक्त्यानम् । अथ न प्रमाणसिद्धाः तर्हि
धर्म्यसिद्धेराध्यासिद्धत्वं, साध्यासिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वं, साधनासिद्धेः
स्वरूपासिद्धत्वं, साधनस्य सपक्षग्रहित्वासिद्धेरसाधारणानैकान्तिकत्वं,
विपक्षग्रहित्वातिरेकासिद्धेः सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं, साध्यसाधनयोर्दृष्टान्त-
वर्तित्वेनासिद्धेर्दृष्टान्तस्पोभयविकूलत्वमित्यादिदूषणशताकुलत्वात् सुतरा-
मनुत्थानम् । न च सत्प्रतिभासस्य प्रमाणतस्तिच्छर्षोवाद् युद्ध्या-
रूढैर्धर्मादिभिरनुमानोत्थानम् ; अप्रामाणिकस्य प्रमितिसाधनत्वानुपपत्तेः,
उपपत्तौ ॥ वाष्पेश्यापि धूमबुद्ध्यारूढस्य धूमध्वजप्रमितिसाधनत्व-
प्रसङ्गात् । यदि युद्धिमात्रारूढैर्धर्म्यादिभिः सिध्यतः साध्यस्य प्रामाणिकत्वं
तर्हि युद्धिमात्रारूढैर्विपक्षग्रहित्वादिभिः सिध्यतो दूषणशतस्यापि प्रामाणि-
कत्वमनिर्वार्यम् । न च विपक्षाध्यतिरेकादयो युद्धावप्पनारूढाः ; त्वदीय-

१. एवं. स. क.

२. हेः दृष्टान्तस्पोभव०. घ.

३. कल्पमित्यादि. ग.

४. भावेऽपि बुद्ध्या०. घ.

५. नस्य धूम०. घ.

हेतुर्विपक्षादव्यावृत्त इत्यादिमीमांसकरूपणीतवाक्यजनन्यार्यां ध्रुदावारूढ-
त्वात् । अतो न तावदसत्त्वमिच्छ्यापदार्थः । न च सदसद्विलक्षणत्वम् ;
तस्यान्यत्राप्रसिद्धेः पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्व-
मित्यादिपक्षेः । नापि बाध्यत्वम् ; बाध्यकाभावस्य योग्यानुपलम्भ-
सिद्धत्वात् । न चेदमेवानुमानं बाध्यकम् ; अस्य प्रपञ्चप्रतिभासबाध्य
त्वेनानुत्पानात् । न च तत्प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वादुत्पानम् ; अनुपानो-
त्पाने सति तद्भ्रान्तत्वं तद्भ्रान्तत्वे सति तदेवाघादनुमानोत्पानमित्य-
न्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतस्सिद्धमवाधितप्रत्यक्षादेः सिद्धस्य प्रपञ्चस्य
सत्यत्वम् ।

इति मिथ्यावादो नाम सप्तविंशत्वादः

धमात् ।

[विज्ञानवादः ।

अत्र पुनराभिरेव युक्तिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमाचक्षणाः सुगत-
मतानुसारिणः प्रत्यवतिष्ठन्ते वदन्ति च—यत् प्रकाशने तत् प्रकाशाद्-
भिन्नं यद्योमपसिद्धः प्रदीपः, प्रकाशते च नीलादिः तस्मात् प्रकाशादभिन्नः ।
न च विपक्षे बाध्यकाभावाद् व्याप्त्यसिद्धिः ; नीलादेः प्रकाशाद् भेदे प्रकाश-
मानत्वस्यैवानुपपत्तेः । तथा हि—नीलादेः प्रकाशमानत्वं स्वाभाविकं परा-
यत्तं वा ? पश्यत्तत्वे यस्य न स्वाभाविकं न तत्तस्य परोणापि कर्तुं
शक्यं यथा नरस्य तुरगत्वमिति नित्याप्रकाशमानत्वपक्षेर्नीलादेः स्वरूप-

१. च सद्विलक्षणत्वम्. ग. २. स्यात्प्र०. क. स्य प्रसिद्ध. ख ३. बाधा-
मावाय, स. ग. ४. अनुमानात्. ग ५. दसविंशत्वादु०. ख.

मेवापह्नियते । अथ स्वामाविक्रं, न तस्य परापेक्षा यथा नीलस्य नीलत्वमिति सिद्धं नीलादेः स्वर्णप्रकाशत्वम् । सिद्धञ्च तत एव प्रकाशा-
दभिसत्त्वमपि, तस्य तल्लक्षणत्वात् ।

किञ्च यदि ज्ञानाद् मित्रोऽर्थः तर्हि क्लिप्तक्षणमस्य ग्राह्यत्वम् ?
न तावदर्धस्वल्क्षणम्; घटज्ञाने विश्वस्य विषयत्वप्रसङ्गात् । न च
प्राक्तव्याध्यायत्वं व्यवहारावयत्वं वा विषयत्वम्; भूतमविध्यतोस्तदसम्भ-
वेनाविषयत्वप्रसङ्गात् । न ह्यप्रत्युत्पन्नो घर्मा घर्मश्च तदाधयः प्रत्युत्पन्न इति
सम्भवति । न च हेतुत्वं विषयत्वम् ; इन्द्रियादेरपि तस्यप्रसङ्गात् ।
ज्ञानेन सदृशो विषयः । न चेन्द्रियादिज्ञानेन सदृश इति चेन्न ; समनन्तर-
प्रत्ययस्य विषयत्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि तस्य ज्ञानत्वेन सादृश्यं हेतुत्वञ्च ।
न चात्यन्तसदृशो हेतुर्विषयः । समनन्तरप्रत्ययश्च नीलादिज्ञानेन नात्यन्त-
सदृशः, तस्य पीतादिरूपत्वादिति वाच्यम् ; धारावाहिकेपूत्तरं प्रति पूर्वस्य
विषयत्वप्रसङ्गात् । न च यत्सम्बद्धमिन्द्रियादिज्ञानं जनयति स विषय
इति वाच्यम् ; रूपेणैव रसेनापि चक्षुषस्संयुक्तसमवायसम्बन्धोऽस्तीति
रूपवेदने रसस्यापि विषयत्वप्रसङ्गात् । भवतु तर्हि वैभाषिकमतं ज्ञाने-
नैकसामग्रीप्रभवत्वमेवार्थस्य विषयत्वमिति । न चार्थस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वं,
येन ज्ञानस्य वर्तमानावमासत्त्वादर्थस्य तत्कालस्थितौ क्षणमह्वानिः
स्यात् । न च कारणभूतप्राचीनार्थेन्द्रियालोकमनस्कारात्मैकपुञ्जाज्जाय-
मानकार्यभूतार्वाचीनतादृशपुञ्जगतस्येन्द्रियादेरपि ज्ञानेनैकसामग्रीप्रभवत्वा-

१. अतः, घ. २. एव प्रकाशामिप्रभवमपि. स. एव रसमावादिमिप्रभवमपि. ग.
३. मन्वया०. घ. ४. मेनातदन्त०. घ. ग. ह. ५. ज्ञानात्०. क. ख. ह.
६. क्लृप्त०. स. ह. ७. तेषुज्ञा०. क. घ. ८. प्रकृतस्य. ग. ह.

दर्पवद्देष्टव्यप्रसङ्गः । यतो यथा सम्बन्धतुल्यत्वेऽपि चक्षुषो रूपमेव प्रकाश्यं न रस इति स्वभावः, तथैकसामग्रीप्रभवत्वेऽप्यर्थस्यैव विषयत्वं नेन्द्रियादेः; स्वभावस्यापर्थन्युपोज्यत्वात् । तद्युक्तम्; भूतभविष्यतोरवेद्यत्वप्रसङ्गान् । न च ते अवेद्ये एव परमध्यवसेये इति वाच्यम्; अध्यवसेयस्यापि वेद्यत्वानपायात् ।

किञ्चास्मिन्मते चक्षु रूपमेव प्रकाशयतीत्यापि दुर्निरूपम्; चाक्षुषज्ञाने रूपस्यैव रसस्यापि वेद्यत्वानतिपानात् । न हि चाक्षुषज्ञानेनैकसामग्रीप्रभवत्वादितरन् चक्षुःप्रकाश्यत्वं, तच्च पार्थिवारूपेष्वर्थेषु रूपेणेव रसेनापि समानमेव । तस्माद्ग्राह्यलक्षणायोगाद्ब्रह्मासमानो नीलपीतादिराकारो ज्ञानस्यैवेति भाषे सौत्रान्तिकाः प्राहुः—अस्तु ज्ञानं साकारं तथापि न ग्राह्यमपहोतुं शक्यम्; ज्ञानस्याकारममर्षकहेतुत्वेन ग्राह्यस्यापि ग्राह्यत्वव्यवस्थानात् । ज्ञानाकारसमर्पणक्षमं हेतुत्वमेव हि ग्राह्यत्वम् । न च ज्ञानं स्वमेव हि नीलादिमाकारं गृह्णाति न च गृह्यत्यर्थम्; अतोऽर्थस्य साकारसमर्पणक्षमं हेतुत्वमिन्यादि निष्प्रमाणरूपमिति वाच्यम्; वादानित्कस्य विचित्ररूपस्य नीलादेशानाकारस्य कारणवैचित्र्यमन्तरेणानुपपत्तेः । न हि समनन्तःप्रत्ययमात्रान् तदुत्पत्तिः; तेषामेकरूपत्वेनैकस्मिन् सन्नाने नीलपुञ्जानन्तरं नीलशुद्धिरेव न पीतादिशुद्धिरिति

१. वाच्यम्. २. त्वेऽर्थस्यैव ग. ३. लक्षणयोगा. ४. ५. मर्षणं हेतुत्वमेव. ग. मर्षणक्षमं. ख. ६. ७. तदुत्पत्तिः ग. ८. न गृह्यतीत्यर्थं ग. ९. वादानित्कस्य. १०. विचित्ररूपस्य. ११. नीलादिशुद्धिरिति.

प्रसङ्गान् । न हि वित्तिः स्वसत्त्वमात्रेण नीलपीतादिवित्तितां, भजते ;
 तस्याः सत्त्वाविशेषादविशेषप्रसङ्गात् । अतो विचित्राकारसंवेदनदर्शनादि-
 चित्राकारसमर्पणसमहेतुत्वेन विचित्राकारसिद्धेर्यद्विचित्रं कारणं सोऽर्थ
 इत्यर्थस्यापि सिद्धिः । न च सर्वत्रार्थस्यानुमेयपक्षनिज्ञेयात् किञ्चिद्
 प्रत्यक्षं किञ्चिदनुमेयमिति विभागभावः ; यस्य साक्षादेव साकारसमर्पक-
 त्वेन हेतुत्वं तस्य प्रत्यक्षत्वम्, यस्य तु परम्परया तस्यानुमेयत्वमिति
 विभागात् । तस्यान् ज्ञानस्य साकारत्वेऽपि बाह्यप्राप्तत्वमविदितमित्य-
 सिद्धौ ग्राह्यलक्षणायोग इति । तदिदमनुपपन्नम् । विचित्रशक्तिभ्यः सम-
 नन्तरप्रत्ययेभ्य एव विचित्रकार्योत्पत्तेः । न च शक्तिवैविध्यं पर्यनुयोगार्हं ;
 तस्य कार्यवैचित्र्यमात्रकल्प्यत्वान् । किञ्च स्वभावस्वार्थात्मत्यप्यर्थ-
 सन्निधौ ज्ञानवैचित्र्यदर्शनात् तस्य समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमवस्थाङ्गी-
 करणीयम् । ज्ञानादिवामपि तथैव प्राप्तेर्नार्थसिद्धिः । अनस्तिद्वंद्वं ज्ञाना-
 द्ब्रह्मस्य ग्राह्यलक्षणायोगाङ्गीकारात् तस्य ज्ञानात्मकत्वमेवेति ।

अपि च यद्येन नित्यसहोपलम्भं तत्ततो न विद्यते एयैकस्मा-
 द्बन्दाद्विनीयश्चन्द्रः, नियतसहोपलम्भश्च ज्ञानेन नीलं, अतो ज्ञानादभिन्नम्,
 तथा यद्यतो विद्यते तत्तेन नियतसहोपलम्भं न भवति यथा नीलं पीतेन,
 नियतसहोपलम्भश्च ज्ञानेन नीलं, अतो ज्ञानादभिन्नमेव । किञ्च योऽपि बाह्यं

१. सन्तानमात्रेण. घ. २. दयस्पर्यनादौ. घ. ३. सास्यापि. घ. ४. छविदे
 विशेषात् कियिन्. ख. छ. ५. यमिति. ख. छ. ६. सापदि. घ. ७. कल्पनात्. घ.
 ८. शं गलहयार्थं. घ. ९. इयाव्यपीयम्. घ. १०. प्राहृकन. घ. ११.
 निश्चयेन शहो. घ.

ग्राह्यमाह तेनापि ज्ञानासिद्धिरवश्याभ्युपगमनीया । न चाप्रत्यक्षस्य तस्य सिद्धिः सम्भवति; लिङ्गाभावात् । न चार्थो लिङ्गम्; विनापि ज्ञानं सुपुत्रावर्धसम्पवाभ्युपगमात् । नाप्यर्थार्थो ज्ञानजन्मा लिङ्गं, तदभ्युपगतौ प्रमाणाभावात्, अतीतादिषु तदसम्भवेन ज्ञानविलोपप्रसङ्गाच्च । ननु व्यवहारो लिङ्गम् । मैवम्; प्रागपि व्यवहारात् पश्यतो घटं जानेऽर्हं घटमिति. ज्ञानानुसन्धानदर्शनात् । तस्मादप्रत्यक्षत्वे ज्ञानस्वरूपमेव न सिध्येत् । न च निराकारस्य प्रत्यक्षत्वम् । न च द्वावाकारावनुभूयेते इत्यनुभूयमानस्य नीलाकारस्य बलात् ज्ञानात्मकत्वं स्वयंप्रकाशकत्वञ्च प्राप्तम् । ननु स्वप्रकाशकत्वे स्वात्मनि क्रियाविरोधः । मैवम्; नहि ज्ञानं प्रकाशनरूपयात्मानं क्रियया कर्म करोति, किन्तु स्वहेतुभ्यः प्रकाशरूपमेवोत्पन्नम् । अतः सर्वरूपमेव ज्ञानं स्वप्रकाशमनादिवासनावशात् स्वाकारमेव बाह्यमप्यवस्यन्मिध्येति सिद्धम् ॥

अत्राभिधीयते—

धियामबाह्यग्राह्यत्वं सर्वात्तामेव गृह्यते ।

स्वांशपर्यवसानं वा मिथ्यात्वं वा यया धिया ॥

सा किमन्यादृशी यद्वा तादृशी यदि तादृशी ।

नेष्टसिद्धिस्तादृक्त्वे व्यभिचारः स्फुटो भवेत् ॥

निरालम्बनवादिनां हि सर्वज्ञानानां बाह्यग्राह्यवैधुर्यं स्वांशालम्बनत्वं वा मिथ्यात्वं वा साध्यम् । तत्र यया धिया तत्साध्यं गोचरीकर्तव्यं सापि

१. दिर्मवति. क. घ.

२. इय मिध्येति. ख. ड.

३. त्वं मिथ्यात्वं

किं तत्साध्ययोगित्वेन सर्वज्ञानसदृशी, न वा तत्सदृशी? पूर्वत्र न साध्य-
सिद्धिः; नहि सर्वज्ञानवत् स्वयमपि सर्वग्राहविधुरया सर्वज्ञानगतं
वाह्यग्राहवैधुर्यं स्वबहिर्भूतं शक्यग्रहम् । न च स्वांशपर्ययसापिन्या
सर्वज्ञानगतं सादृशत्वमस्वांशभूतं गृहीतुं शक्यम् । नापि स्वयं मिथ्या-
भूतया ज्ञानान्तरगतं मिथ्यात्वं शक्यावगमम्; मिथ्यात्वग्राहकस्य
मिथ्यात्वे ग्राह्यभूतमिथ्यात्वाभावेन सर्वज्ञानानां अयार्थत्वमसङ्गात् ।
अथ न वाह्यग्राहविधुरा न च स्वांशालम्बना नापि मिथ्येत्यन्यादृशी,
तर्हि तत्रैव विविधमाध्यमप्रतिबद्धानामपि हेतूनां व्यभिचारः स्फुट इति
सुतरां न साध्यसिद्धिः ।

किञ्च सर्वज्ञानानामनालम्बनत्वात् स्वांशालम्बनत्वाद्वा धर्मिस्वरूपं
छिद्मस्वरूपञ्च नावगन्तुं शक्यमिति प्रकाशमानत्वाद्देहेतुजालस्य स्वरूपा-
सिद्धत्वमाश्रयासिद्धत्वञ्च स्यात् । तथा छिद्मस्य सप्तसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यो-
रपि तत् एव दुरत्वमत्वात्साधारणानैकान्तिकत्वं सन्दिग्धानैकान्तिकत्वञ्च
भवेत् । ननु पक्षसप्तविपक्षाः साध्यधर्मः साधनधर्मश्चेत्यादीनां ज्ञानान्तर-
कर्मत्वेन प्रकाशमानत्वाभावेऽपि स्वप्रकाशत्वादेव प्रागुक्तदोषानवकाश
इति । भवम् ; हेतोर्विपक्षव्यावृत्तिसिद्ध्यर्थं विपक्षमकाशोऽङ्गीक्रिय-
माणे विपक्षज्ञानस्य स्वाकारभूताद्विपक्षादभिन्नत्वेन विपक्षज्ञानत्वेन

१. न सर्वज्ञानवत्. य. २. शी? न तावत् सदृशी । पूर्वत्र. ए. इ.
३. गमयितुं. य. ४. धर्म. इ. ५. स्वयं भवेत् सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम भवेत्. इ. स्वयं
सन्दिग्. य. ६. त. पञ्च. य. इ. ७. विपक्षज्ञान. य.

स्वयं प्रकाशत्वाच्च तत्रैव प्रकाशमानत्वहेतोर्विपक्षवृत्तिच्छरणो व्यभिचारः,
 अनङ्गीक्रियमाणे तु विपक्षव्यावृत्तेरेवासिद्धेः सान्दिग्धानैकान्तिकत्व-
 मित्युभयतः स्वाशरज्जुमसद्भात् । तथा नीलादिगोचरत्वेन जडत्वज्ञानान्तर-
 ग्राह्यत्वज्ञानव्यतिरेकादेरवश्यं प्रतिषेध्यतया प्रकाशस्य ज्ञानाकारत्वेन
 ज्ञानादभिन्नत्वाद् ज्ञानमेव जडं ज्ञानान्तरग्राह्यं ज्ञानव्यतिरिक्तञ्च प्रसज्येत ।

किञ्च यत्किञ्चिदस्मत्सिद्धान्तसिद्धं बौद्धेन प्रतिषेध्यतया प्रकाशं
 तत्सर्वं ज्ञानाकारत्वेन ज्ञानादभिन्नमिति परमार्थरूपमेव स्यात् । न च
 यथार्थज्ञानाकारस्य परमार्थत्वमयथार्थज्ञानाकारस्य चापरमार्थत्वमिति
 भेदादस्मत्सिद्धान्तसिद्धगोचरज्ञानस्य यथार्थत्वात् तदाकारभूतमस्मत्-
 सिद्धान्तसिद्धं परमार्थमिति वाच्यम् ; ज्ञानगोचरस्य यथार्थत्वस्य विषय-
 सत्यत्वनिबन्धनत्वानभ्युपगमे स्वरूपसत्यत्वनिबन्धनमेव ज्ञानस्य यथार्थत्व-
 मित्यस्मत्सिद्धान्तगोचरज्ञानस्यापि स्वरूपसत्यत्वेन यथार्थत्वप्राप्तेस्तदा-
 कारभूतस्यास्मत्सिद्धान्तसिद्धस्यापि परमार्थत्वानपायात् । तथा धर्मि-
 दृष्टान्तयोः साध्यसाधनधर्मयोश्च प्रयोगवाक्यगततत्तदाचकपदमकाशयत्वात्
 तत्तत्पदजन्यज्ञानाकारत्वेन तत्तज्ज्ञानादभिन्नत्वात् ज्ञानस्य च ज्ञानान्तर-
 धर्मत्वानुपपत्तेः हेतोरपक्षधर्मत्वं, दृष्टान्तस्य च साधनविकलत्वं साध्यवि-

१. ज्ञानत्वाच्च. ख. क. २. नहेतो. ग. नत्वे हेतोः. घ.
 ३. स्वाशरज्जु. क. ख. घ. छ. ४. त्वे जड. घ. ५. इयज्ञानाकारत्वेन. क.
 ६. नाभिन्न. घ. ७. नाभिन्न. घ. ८. धं ज्ञानत्वम्. ख. ९. मेऽपि स्व. क.
 १०. चरारमज्जान. ख. क. चरज्ञानेऽपि न चरस्यापि स्वरूप. घ.
 ११. ज्ञानभिन्न. ग.

कलत्वमित्यादि^१ प्राप्तम् । एवं त्वदीयानुमानमुद्दिश्य मीमांसकेन सर्वेषामेव^२
दूषणानां तच्चदानकैः प्रकाशितानां तच्चदानकपदजन्यज्ञानादभिन्नत्वात्^३
ज्ञानस्य च सर्वत्र स्वरूपेण परमार्थरूपत्वात् तदभिन्नानि तानि सर्वाणि^४
दूषणान्यपि परमार्थरूपाणि स्युः । अत्यल्पशब्दं चरारूप सौगतस्य
विप्रतिपद्यमानेन^५ मीमांसकेन सौगतस्य शिरः छिन्नमिति वाक्योच्चारणे
सद्वाक्यजन्यज्ञानविषयस्य सद्वाक्यजन्यज्ञानाकारत्वेन तदभिन्नत्वात् मीमां-
सककर्तृकसौगतशिरश्छेदोऽपि सम्पन्नः स्यात् ।^६

एतेन मन्ययत्वादिहेतवोऽपि पूर्ववत् साध्यं विरुल्य तत्तरोपम-
यिधाय निरस्ता वेदितव्याः । यत्तु ज्ञानादन्यविरिक्तस्य ग्राह्यलक्षणा-
योग इत्युक्तम्, तदप्यैव प्राकट्याधयत्वमेव ग्राह्यत्वमिति समर्पयद्विरुप-
रिष्टात् परिहरिष्यते । सहोपलम्भनियमस्तु^७ ज्ञेयप्रकाशसमये ज्ञान-
प्रकाशस्यानभ्युपगमात्सिद्ध एव । तथा एकस्य नीलस्य युगपद्द्विमि-
रूप्यस्यमाणस्यैकेनैवान्येनापि ज्ञानेन सहोपलम्भनिषमासिद्धेरप्य-
सिद्धत्वम् । भिन्नान्येव तत्र प्रतिज्ञानं नीलादीनीति चेत् मैवम् ; यदेव^८
त्वया दृष्टं तदेव मया दृष्टमिति सम्प्रतिपत्तेर्दर्शनात् । तथा सहमावस्य
भेदव्याप्तत्वाच्चत एव नीलतद्वियोरभेदसाधने हेनोर्विरुद्धत्वञ्च स्यात् ।^९

१. नां दूषणानां. ग. घ. २. नावस्य. घ. ३. यंत्वरूप. ख. ह. यंत्वस्य-
त्वात्. ग. ४. सत्तज्ज्ञानादितिप्रत्वात्. ग. ५. सर्वत्र स्यात्. ग. ६. सर्वत्र
स्यात्. ग. ७. तु जानाम्यतिरिक्तस्य. ह. ८. नातिरिक्तस्य. घ. ९. इत्
प्रकार. घ. १०. व्याप्तमागस्वेकेनेव. ग. ह. ११. शिष्टोऽप्यसिद्धत्वम्. ह.
११. नापि. घ. घ.

ननु चन्द्रेण द्वितीयचन्द्रस्येव ज्ञानेन नीलस्य भेदसहभावौ प्रतिभासमाना-
वपि भ्रान्तावेव । यथाहुः—

अविभागो हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंपिचिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तदयुक्तम् ; प्रतिभासमानयोर्भेदसहभावयोर्ज्ञानाकारत्वेन,
ज्ञानादभिन्नत्वात् तस्य च सत्यत्वात् तदभिन्नौ नीलतद्विद्योर्भेदसह-
भाववपि सत्याविति प्रसङ्गात् वाधाभावे भ्रान्तत्वमप्यनुपपन्नम् । न
चेदमेवानुमानं बाधकम् ; भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे सत्यबाधिताविषय-
त्वादनुमानोत्थानं, अनुमानोत्थाने च सति तत्प्रतिभासस्य भ्रान्तत्व-
मित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

यदपि यत् स्वयं न प्रकाशते तत् परेणापि प्रकाशयितुमशक्य-
मित्युक्तं, तन्मन्दम् ; एतेनैव वाक्येनास्यैवार्थस्य पूर्वमस्मान् प्रत्यप्रकाश-
मानस्य प्रकाशितत्वादश्रैवानैकान्तिकत्वात्, यावज्जीवमहं मौनीतिवत्
स्ववचनविरुद्धत्वाच्च ।

यत् पुनर्ज्ञानस्य नीलाद्याकारविधुरत्वे निराकारस्य न प्रत्यक्षत्वं अप्र-
त्यक्षस्य स्वरूपमेव न सिध्यतीत्युक्तं, तदतिस्थवीयः ; ज्ञानस्य नीला-
द्याकारवैधुर्येऽपि स्वाकारेण प्रत्यक्षत्वाविरोधात्, अप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्सिद्धे-
रुपपादयिष्यमाणत्वाच्च ।

इति विज्ञानवादे नामाष्टाविंशवाद् :

समाप्तः ।

[स्वयंप्रकाशवादः ।]

किञ्च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं स्वप्रकाशत्वात् मानसत्वाद् न तावत् स्वप्रकाशत्वं सम्भवति, यथा पाकः पाक्यस्यादहनस्यैव नात्मनः, छेदो वा छेद्यस्य घृणस्यैव नात्मनः तथा प्रकाशोऽपि प्रकाश्यस्य घटादेरेव नात्मनः; स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ।

अथ यथा घटादिभिः स्वज्ञानावापेक्षितस्यापि दीपस्य स्वज्ञाने दीपान्तरानपेक्षणेऽपि न स्वात्मनि श्रुतिविरोधः नथा घटादिभिः स्वप्रति-
बद्धव्यवहारावापेक्षितस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रतिबद्धव्यवहारे ज्ञानान्तरान-
पेक्षणेऽपि न स्वात्मनि वृत्तिविरोधः। तथा च प्रयोगः—ज्ञानं स्वगतव्यव-
हाररूपे कार्ये सज्जानीयपरानपेक्षं तथाभूतपरगतकार्यकारित्वात्, यद्यथा-
भूतं परगतं कार्यं करोति तत् स्वगततथाभूतकार्यजननार्थं सज्जानीय-
परानपेक्षं यथा दीपो दीपान्तरानपेक्षं इति । तदिदमसारम्; अर्थान्तराहु-
मापकानुमित्तान्निष्ठे व्यभिचारात् । सिद्धत्वेन सज्जानीयत्वेऽपि तयोरेगान्त-
विधेयादन्त्यन्तसज्जानीयत्वं अत्यन्तसज्जानीयानपेक्षत्वं साध्यमिति
चेत्, तर्ह्यर्थविषयज्ञानस्य न ज्ञानविषयेण ज्ञानेनात्यन्तसज्जानीयत्वं किन्त्वर्थ-
विषयेणैव, तद्वनपेक्षत्वं ज्ञानस्य स्वव्यवहारे सिद्धमिति सिद्धसाध्यत्वम् ।
एतेनेव तत्साध्यप्रतिबद्धा वस्तुत्वादिहेतवो निरस्ताः ।

१. स्यादेनस्येन. ल. ग. ड. २. कथ. ग. ड. ३. रापेक्षितस्यापि. घ.
४. एव विज्ञानस्य. ख. ड. ५. कथ. ग. ड. ६. स्वजानीय. घ. ७. उदित-
तिरे. ग. ड. सुभेते सिद्धत्वमित्यत्रात्. घ. ८. एव. घ. ड. ९. एव ज्ञानविष-
येण. ग. १०. नेन वासन्त. घ. ११. एवं विचार्य. घ. १२. नेनसाध्य. घ.
१३. कथा. ग. कथनस्तु. घ.

किञ्च यावन्तः स्वप्रकाशत्वसाधनाय हेतवस्तेषां सर्वेषामेव ज्ञानान्तरकर्मतयैव व्यवहार्यत्वेन व्याप्तत्वादिघटाव्यभिचारित्वं सुप्रतिपादम् । यत्तु ज्ञानस्य स्रोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसन्देहाभावात् स्वयंप्रकाशत्वसमर्थनं, तदयुक्तम् ; असन्दिग्धस्य प्रकाशमानस्वनियमाभावात् । न हि स्वरूपत एवाज्ञातेषु विषयेषु सन्देहस्याभावात् प्रकाशमानत्वमस्ति । घटज्ञानसन्देहे घटव्यवहारोऽपि भवतीति लोकविरुद्धमित्यप्यत एव दुशोधम् ; अनवगतस्वरूपघटज्ञानगोचरत्वेन सन्देहस्यैवानभ्युपगमात् । न च घटज्ञानानवगतौ न घटव्यवहारः ; तस्यानवगतस्यापि स्रोत्पत्तिमात्रेण घटव्यवहारहेतुत्वान् । योऽपि कश्चित् ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं स्रष्टिति तद्विषयो व्यवहारः सोऽपि स्रष्टिति प्रमाणान्तरेण तदवगमनिबन्धन इति न ततोऽपि स्वप्रकाशत्वसिद्धिः ।

परपुनर्धीकर्मत्वस्य अदृष्टव्याप्तिः व्यापकभूतजडत्वनिवृत्तौ धीकर्मत्वस्यापि निवृत्तिरिति, तन्मन्दम् ; ज्ञानस्यापि धीकर्मत्वदर्शनात् । परज्ञानं ज्ञानुमेयतया धीकर्मैव । न चैतावता जडाजडविभागाभावः ; यद्धीनं ज्ञानस्यार्थस्य वा व्यवहारानुगुणत्वं तदजडं, यद्धीनं तु न कस्यचिदपि तज्जडमिति विप्रगमात् । ननु कार्यं कारणं कल्पयत्येन विनानुपपन्नं तदेव कल्पयति, ज्ञानगतश्च व्यवहारः स्वेनैवोपपन्न इति न ज्ञानान्तरमपेक्षते ।

१. एव ज्ञातेषु विषयेषु. ग. ड. २. त्वसमर्थनत्वमस्ति. ग. ३. ज्ञानानवगतौ न घटव्यवहारः तस्यानवगतस्यापि. क. ४. तौ घटव्यवहारः. ग. ५. ति ततोऽपि. ग. ६. ज्ञानाना ज्ञानुमेयतया. क. ७. हारगुणत्वं. ड.

मैरम्; नहि कार्यं येन^१ फेनाप्युपपन्नम्, तथा सति सर्वस्मिन् कार्ये^२
सर्वस्यैवोपपादकत्वप्रसङ्गात् ।

प्रमाणविरुद्धमेवोपपादकं, सर्वञ्च सर्वत्र कार्ये प्रमाणविरुद्धमिति^३
नोपपादकत्वमिति चेत्, तर्ह्यत्रापि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरानपेक्षस्य व्यवहार्यत्वं^४
प्रमाणविरुद्धम् । प्रमाणञ्च ज्ञानं स्वप्रतिबद्धव्यवहारे ज्ञानान्तरापेक्षं^५ व्यव-
ह्रियमाणत्वान् घटवत्, संवेदनं स्वप्रकाशं न भवति वस्तुत्वात् यदुक्त-
त्वापनं तदुक्तमाध्यं यथा घटः, विप्रतिपन्नो व्यवहारः स्वविषयसंवेदना-
पेक्षः व्यवहारस्वात् यो यो व्यवहारः सै स्वविषयसंवेदनापेक्षः य-
सम्प्रतिपन्नो व्यवहारः, संवेदनव्यवहारः संवेदनसंवेदननिबन्धनः^६
संवेदनव्यवहारत्वान् परगतसंवेदनव्यवहारवत् इत्यादिः । न चेद्^७
जडत्वमयुक्तम् ; अजडस्यापि परगतज्ञानस्य स्वव्यवहारे^८ ज्ञानान्तरा-
पेक्षत्वात् ।

एतेन ज्ञानज्ञानोरप्रकाशमानयोः स्वपरवेद्ययोरनविशय इत्य-
पास्तम् ; अप्रकाशमानयोरपि तयोर्यत्रैव यद्विषयं ज्ञानं समवैति तत्रैव
तद्विषयो व्यवहारो नापरत्रेति विवेकान् । न चार्थव्यवहारस्य तयोपपत्तौ^९
सत्यामप्यहं जानामीति ज्ञातृज्ञानगोचरव्यवहारस्य तयोरप्रकाशमानयो-

१. न फेनाप्युपपन्नम्. ८. २. सर्वस्याप्युप. क. ३. कद्वोपपादकं. ग.
४. रन्ध्र. ग. ५. ६. संवेदयं स. ग. ६. ६. न न प्रकाशनं न भवति. घ. ६.
७. स स. घ. ८. ८. ८. विषयसंवेदन. क. ९. निबन्धनः. म. ग. ६. १०.
११. ११. न चेद्. ग. १२. ८ प्रवृत्तं. घ. १३. रस्य तयोरप्रकाश. ग.

रनुपपत्तेरन्यस्य च नियमस्य तत्प्रकाशहेतोरभावात् सर्वार्थवित्तिषु
वेचृतया वित्तिरथा च तयोरापि प्रकाशोऽध्युपगमनीय इति वाच्यम् ; सर्व
ग्रार्थवित्तिष्वहं जानामीति व्यवहारस्यासिद्धेः, यत्रापि क्वचित् सिद्धिः
तत्रापि प्रमाणान्तरेणैव तयोः प्रकाशनात् ।

नन्वात्मनो ज्ञानकर्मत्वं विरुद्धम् ; एकस्य कर्मकर्तृत्वानुपपत्तेः ।
न चास्मिन्मतेऽपि ज्ञानजन्यफलभागित्वेन कर्मत्वं परसमवेतक्रिया-
फलभागित्वात् कर्मत्वस्य । तद्युक्तम् । तथा हि—अनेन
वचनविन्यासेन किमात्मनो ज्ञानजन्यफलभागित्वं निषिध्यते न वा ?
यदि निषिध्यते तर्हि कथमस्य कर्तृत्वेनापि प्रागविद्यमानप्रकाश-
सम्बन्धित्वं स्यात् ? अथ ज्ञानस्यैव प्रकाशत्वान् न ज्ञानाधीनमात्मनः
प्रकाशफलसम्बन्धित्वं नाम किञ्चिन्, तर्ह्यर्थस्यापि तेनैव न्यायेन प्रकाश-
फलसम्बन्धाभावात् परसमवेतक्रियाफलभागितालक्षणं कर्मत्वं भज्येत ।
अथार्थस्य व्यवहारः तद्योग्यत्वं वा ज्ञानजन्यं फलं, तर्ह्यात्मन्यपि तदुभय-
मस्तीति कथं ज्ञानजन्यफलभागित्वं निषिध्यते ? न निषिध्यत इति चेत्तर्हि
सुरादिवन् मनःसन्निकर्षजज्ञानजन्यफलभागित्वान् तल्लक्षणं मानसत्वंपि
प्राप्तम् । तथा कर्मसंज्ञाकर्मविभक्ती विरुद्धे इति चेन्मैवं ; शब्दसाधुत्वस्य
प्रयोगगम्यत्वान्, प्रयोगस्य चा“त्मानं जानीहि” “आत्मा ज्ञातव्य”
इत्यादेर्लोकवेदयोर्दृष्टत्वान् । न चैवं मन्तुर्गन्तव्येन सह समानफल-

१. अनुपपत्तेरन्यस्य. ॥ ग. २. चास्मिन्मतेऽपि. घ. ३. न्य फल. ग.
४. लयोगित्वेन घ. ५. मन्यस्य. ड ६. चेन्मैवम् ; शब्द. क. ७. त्वमिति
प्राप्तम्. ग. ८. या सति कर्म घ. ९. नीहीति क.

प्राप्तावपि कर्मसंज्ञाकर्मविभक्ती दृष्टे इति न तत्र तयोः साधुत्वम् । किञ्च यदि सर्वकार्यवित्तिषु कर्तृनयैवात्मनः सिद्धिः तर्हि योऽहं प्राग्दुःखमन्व-
भूवं सोऽहमिदानीं सुखमनुभवामीति प्रत्यभिज्ञायां तत्कालविशिष्टस्य कर्तृत्वभासो भ्रान्तः स्यात्, तत्कालविशिष्टस्य सम्प्रतितने प्रत्यभिज्ञाने कर्तृत्वानुपपत्तेः । एतेनात्मनो ग्राहकत्वेन सिद्ध्यनुपपत्तेः मानसत्वे च स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् परिशेषसिद्धं स्वयंप्रकाशत्वमित्यपास्तम्; गन्तु-
रिव ज्ञातुरपि स्वसमवायिक्रियाफलभागित्वेऽप्यविरोधयोरुपपादितत्वात् । कथञ्च स्वप्रकाशत्वे सुपुष्पावपि प्रकाशो न स्यात् ? अस्यैव तत्रापि सुख-
रूपस्यात्मनः प्रकाशः; सुखमहमस्वाप्समिति प्रतिसन्धानादिति चेत् नै; प्रपुद्गस्य कामिनीसम्भोगादिविषयज्ञसुरलवलाभाभावेन निर्वेदस्य दर्श-
नात् । न हि निरतिशयं सुखानुभववेलायां स्वल्पसुखस्याननुभवः खेदकरः । सुपुष्पावनुभूतमपि तत्सुखं विस्मृतमिति चेत्तर्हि प्रतिसन्धानस्या-
भावात् सुपुष्पावनुभवस्य कल्पकमेव न स्यात् । तेन सर्वव्यपत्वे सत्य-
स्मरणेन सुपुष्पौ दुःखाभावमागतौऽभ्युपगच्छतः तत्रैव गुणवृत्त्या सुखित्व-
व्यवहार इति स्वीकरणीयम् । तदनुगुणत्वेन चाचेतयन्नेपन्तं कालमस्वा-
प्समिति सुपुष्पावबोधव्यवहारोऽपि दृष्टः । किञ्चात्मा ज्ञानान्तरापीन-
प्रकार्यैः व्यशदार्यत्वाद् घटयत् । न च व्ययहार्पत्वमसिद्धम्; आत्मा व्यव-
हार्यो न मयतीत्यस्यैव व्यवहारस्य तद्बोधरत्वेन स्वरचनविरुद्धत्वात् ।

१. प्राविह कर्मसंज्ञा क. घ. २. तम् । हि यदि छ. स्वम् । हि यदि
पूर्वप्रार्थ. द. ३. प्रतिज्ञायां. घ. छ. ४. अ. प्रकाशत्वे. छ. ५. न, पुद्गस्य. घ.
६. यदुःखानुभव. द. ७. मन्वत्त्वेन. घ. ८. अ. न व्यवहार्यत्वात्. छ.

“अत्रायं पुरुषः हरयं ज्योतिः” “आत्मैवास्य ज्योतिः” रित्यादिवेदत्रयान् स्वप्रकाशत्वमिति चेन्न, पूर्वोक्तप्रमाणविरुद्धार्थत्वात् “स मानसीन आत्मा जनानामि”ति श्रुत्यन्तरविरोधात् । तस्मादात्मा मानसप्रत्यक्षवेदनीय एव ॥

इति स्वयंप्रकाशवादो माम एकीनप्रकाशवादः

समाप्त ।

[ज्ञानप्रत्यक्षतावादः ।]

ननु तर्थात्मवत् ज्ञानमपि मानसमस्तु । मैवम्, तथा हि—आत्मगुणस्य सुखादेः स्वर्मेतुभ्रुत्सिनावश्यग्रहेण व्याप्त इष्ट, तद्विह व्यापकभूता बुभ्रुत्सितानुग्रहण निवर्तमान स्वव्याप्यभूत प्रत्यक्षात्मगुणसद्भावं निवतयति । यानि पुनर्ज्ञानं मत्स्यसं क्षणिकतात्मविशेषगुणत्वात् सुखादिवदि त्यादीनि प्रत्यक्षसाधनानि तानि स्वर्कृतपक्षानुगतानुभ्रुत्सितावश्यग्रहण क्लृप्तविशेषविरोधादाभासान्वेव । अन्यथा धर्माधर्मौ प्रत्यक्षौ आत्मविशेष गुणत्वात् सुखादिवदि यत्र का परिहारः १ न ह्यसिद्ध्यादिदूषणैर्मत्र क्रमते, किन्तु प्रागुक्त एव विशेषः सकलदृष्टान्तानुगतः पक्षे प्रमाणान्तरेण बाध्यमानो व्याप्तिं विवदयन्ननुमानोत्पत्तिं विहन्तीत्यभ्युपगमनीयम् ।

१ वेदान्तत्रयनाद ॥ २ इदत्वात्, ख ड० ३ वाप्याम ख ड
 ४ हि प्रत्यक्षत्वं च ५ मनुबुभ्रुत्सितावश्य ख ग मनुबुभ्रुत्सितावश्यग्रहण क ड
 ६ वश्यग्रहणलक्षणविशेषविरोधादाभासान्वेव । अन्यथा क ७ वश्यग्रहणनिवत
 मान ग ड ८ कपक्षानुगता० ख ड ९ न क्रमते ग,

तस्मात् ^१ ज्ञानस्या^२बुभुत्सितावश्यग्रहणनिवृत्तौ ^३ प्रत्यक्षत्वनिवृत्तिरेव । नन्वा-
त्मबहुबुत्सितं कदाचिदेव गृह्यतामबुभुत्सितमेव तु सुखादिबुभुत्सितं
गृह्यताम् । मैवम् ; अबुभुत्सितावश्यग्रहणे ज्ञानविषयज्ञानानुपरम-
प्रसङ्गात् । सर्वस्यैव ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणावश्यं गृहीत्वैवेत्यानात्, तस्मान्न
मानमप्रत्यक्षत्वमपि ज्ञानस्य प्रामाणिकम् ।

इति ज्ञानप्रत्यक्षताभिरासपादो नाम त्रितो वाद.

परिसमाप्तः ।

[प्राकृत्यवादः ।]

कथं तर्हि ज्ञानसिद्धिः ? शून्यताम् — यथा गन्तव्यगतायोः प्राप्ते-
र्गन्तारं प्रत्यक्षाधारण्यं तदेकसमवायिक्रियाजन्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानं
तथा घटादिगतस्य प्राकृत्यफलस्यापि कश्चिदेव प्रत्यक्षाधारण्यं तदेक-
समवायिक्रियाजन्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानं तदेकसमवायिनीं क्रियां कल्प-
यति, सैव च ज्ञानम् । न च प्राकृत्यस्य कश्चिदेव प्रत्यक्षाधारण्यं दुरत्वगमम् ;
प्राकृत्यमवगच्छतः तदनन्तरमस्त्येन तद्वैतुर्न व्यवहारं स्वास्मिन्नेव पश्यतः
इयं प्रत्यक्षाधारण्यस्य सूत्रानन्वात् । तत्रैवाविशेषेण तस्य सर्वत्रापि
सादृश्वभावत्वनियमात् । न चात्ममनस्सन्निरुर्पादेवोपपत्तेर्न ज्ञानसिद्धिः ;
तस्य तदेकसमवायित्वाभावेनोपपाद इत्यानुपपत्तेः ।

१. नन्वात्मबुभुत्सितावश्यग्रहण- ख. नस्य बुभुत्सितावश्यग्रहण- ग. २. सुत्सित-
प्रत्यक्षत्वनिवृत्तिरेव. घ. ३. शून्यताम्- क. ४. स्वग्रहणे. क. ५. या प्राप्ते. द.
६. हारपरिममेव. ग. ७. व्यापि विशेषण तस्य- ग. ८. बोधपत्तेर्न. द.

ननु कल्पकमेवासिद्धम्, अर्थगतस्य प्राकृत्यफलस्यानभ्युपगमात् । तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि— सन्ति तावद्धटः प्रकाशते घटो भाति घटप्रकाश इत्यादयो व्यवहारा लौकिकपरीक्षकाणाम् । न चैते भ्रान्तिमूलाः; वाघका-
भावान् । अवाधितानामपि तन्मूलत्वे सर्वस्यापि व्यवहारस्य तन्मूलत्व-
प्रसङ्गान् । अतो हटप्रतिपन्नतादृशव्यवहारमूलत्वेन प्रकाशविशिष्टोऽर्थः
कल्पनीयः, स च विशेषणभूतः प्रकाशपदार्थः प्राकृत्यम् । न च घटस्तद्वत्
वा दृश्यत्वसत्त्वादिरूपनामन्तुरुपागन्तुर्कं वापि प्रकाशपदार्थः; विरोधात्,
पर्यायत्वेन तत्तद्वाचकैस्सह प्रयोगानुपपत्तेश्च । ननु ज्ञानमेवागन्तुर्कं
प्रकाशशब्दार्थोऽस्तु । तन्न; ज्ञानं द्वाभिसमवेतमात्मसमानाधिकरणतयैव
भासते घटसमानाधिकरणश्च प्रकाशपदार्थः कथं ज्ञानमस्तु, अन्यसमवेत-
स्यान्यसमानाधिकरणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । किञ्च ज्ञानप्रकाशपदयोरैकार्थ्ये घटो
भातीतिवत् घटो जानातीति वा घटं जानातीतिवत् घटं मातीति
वा जानातिपर्यायाणां भातिपर्यायाणाञ्च परस्परसाङ्गर्षेण प्रयोगः
स्यात् । न चैवमस्ति । अतो न भानप्रकाशपदार्थो ज्ञानपदार्थः, अति-
रिक्त एव ।

ननु ययैकं स्पन्दमभिदधतोऽथलतिगच्छत्योऽथलतेरकर्मकृत्यं गच्छ-
तेश्च सकर्मकृत्यं, तथैकमेव ज्ञानमभिदधतोर्जानातिभास्योर्भातेरकर्मकृत्यं
जानातेश्च सकर्मकृत्यमित्यपि प्रयोगसाङ्गर्षाभावस्योपपत्तेः कथं जानाते-

१. टो भवति घटः प्रकाशः घ. २. टः प्रकाशते. घ. क. ३. अपि बाधिता-
नामपि ट. ४. शमूत. प्राकृत्यम्. घ. ५. यत्वं वाचि प्रकाश ग. ६.
वाचि. क. घ. ७. स्तु । न ज्ञानं. ग ८. णगतयैव. घ. ९. कार्षिके. घ.
१०. नामीनि. घ. ११. भावप्रकाश. घ.

भातिभास्त्यादिपदार्थोत्तीर्णार्थत्वम् ? इत्यम् — यातेरकर्मकत्वे जानात्येकार्थत्वे ज्ञातृसमानाधिकरणार्थत्वप्रसङ्गात् । न हि चलतिरकर्मकोऽपि गन्तृसमानाधिकरणत्वमुन्मुच्य तदितरगन्तव्यादिसमानाधिकरणतां भजते, तथा सरूपेकमपेतर्याभिधानिनस्तदन्यसमानाधिकरणत्वेनाभिधाने भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । अतो ज्ञातृसमानाधिकरणजानातिपदार्थाद् घटसमानाधिकरणमातिभास्त्यादिपदार्थो व्यतिरिक्त इति सिद्धम् । न च घटगतं किञ्चिदनागन्तुकं तदर्थ इति प्रागेवोक्तम् । अस्तु तर्थागन्तुको व्यवहारस्तदर्थ इति चेन्न; तस्य व्यवहर्तृनिष्ठत्वेन पूर्ववदसमानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । व्यवहारविषयत्वं प्रकाशपदार्थ इति चेन्मैवम्; अभीमांसकैरसदाशयस्य वर्मस्यानभ्युपगमे; भूतश्रविष्यतोर्व्यवहारविषयत्वं नास्तीति तयोरप्रकाशमानत्वप्रसङ्गात् । भवतु तर्हि मीमांसकानां तदेष प्रकाशमानत्वमिति चेन्न; निर्विकल्पकोपेक्षपोर्व्यवहारस्यैवाभावात् । न चोपेक्षायामर्थो न प्रकाशते; प्रकाशमान एवोपेक्ष्यते, घटो नोपात्त इत्युत्तरमनुसृत्य व्यवहारात् । न चोपेक्षैव तत्र व्यवहारः । सा हि ज्ञानादिप्रागभावो वस्तुर्ननुपयोगिताज्ञानं वा ? पूर्वस्मिन्ननादित्वात्तागन्तुकवाचिव्यवहारप्रकाशपदयोरर्थः । उत्तरस्मिन् ज्ञानस्वरूपत्वाच्चस्य किन्तद्विषयत्वमर्थगतं प्राकट्याहते भवेत् ? एतेन व्यवहारयोग्यत्वं प्रकाशपदार्थ इत्यपास्तम् ; तस्य यावद्भावमावित्त्वेनानागन्तुकत्वे तावदागन्तुकवाचिप्रकाशपदार्थत्वानुपपत्तो, आगन्तुकत्वे वा नामान्तरेण प्राकट्याह्वीकरणप्रसङ्गात् ।

१. त्वेन जानात्येकार्थत्वे. घ. २. गत्वप्रसङ्गात्. ग. घ. ३. द। अस्तु तर्हि. घ. ४. शक्यत्वमिति. ग. ५. शक्यस्य. ग. ६. नरूपत्वात्तस्य. ख. घ. छ. ७. तं किं प्राकट्याहते. ग.

नन्वेवं भातेर्यदसामानाधिकरण्येन घटगतार्थत्वे रोचतेरपि मोदक-
सामानाधिकरण्येन मोदकगतार्थत्वं भवेत् । सत्यं, किन्तु रुच्युत्पा-
दानुगुणो मोदकगतः प्राकृत्यभेद एव रोचतेः पदार्थः सम्भवतीति न
तदतिरिक्तमर्यान्नरं सिञ्चेत् । अतो यद्यगत ज्ञानं कल्पयति तत् किंपि
प्रकाशादिपदवेदनीयपर्यगतमर्थान्तरमभ्युपगमनीयम् । तद्य प्राकृत्य-
मित्युच्यते । विषयत्वपर्यस्य तदाश्रयत्वमेव । तदुत्पत्तिप्रतिपत्त्यनुयोगास्त्वेवं
समाधेयाः । प्रत्यक्षेषु तावत् पूर्वज्ञानजनितमुत्तरं ज्ञानं शृङ्गाति तत्र जनक
ज्ञानं प्राकृत्यं जनयित्वैव संस्कारं जनयति, प्रकटविषयत्वात् संस्कारस्य ।
प्राकृत्यञ्च संयुक्तदात्मतयेन्द्रियसम्बद्धमेव जायते इति प्राकृत्यविपर्यं
विज्ञानं संस्कारञ्च युगपदुभयं जायते, ततश्च जनकज्ञाननिवृत्तौ संख्याया
इव प्राकृत्यस्यापि निवृत्तिः ।

न च ज्ञानस्य द्वित्रिक्षणवास्थाने बुद्धेर्विरम्यव्यापारभावेन प्रथमं
वर्तमानक्षणसत्त्वमवभास्य पश्चाद् द्वितीयादिक्षणस्यार्थावभासस्यानुपपत्तेः
प्रथमक्षण एव द्वितीयादिक्षणसत्त्वप्रप्यवभास्यम् । तथा च तस्य वर्तमान-
त्वेनावभासे आग्नस्वापत्तेर्भविष्यत्त्वेनैवावभास इति प्रतिभासवैपर्यं
स्यादिति वाच्यम्, एरुस्मिन्ननवयवे काले भेदस्यौपाधिकृतेनोपा-
ध्यवभासमन्तरेणावभासानुपपत्तेरेऽत्र च ज्ञाने महासम्भ्रता तांशाना
मुपाचीनामप्रतिभासात् ।

किञ्च ज्ञानं स्वोत्पत्तिज्ञानान्तरक्षणे प्रतिभासापरपर्यायं प्राकट्यमुपजनय्य तदनन्तरक्षणे संस्कारमुपजनयन् प्रथमवृत्तीययोः क्षणयोः प्रतिभासान्तरं नोपजनयतीति कुतः प्रतिभासवैषम्यबोधम् ?

कथन्तर्हि भूतभविष्यतोः प्राकट्योत्पत्तिः ? सह्यचावदेवेति द्रूमः । न च सह्यपैव तत्र नास्ति ; तिस्र आहुतयो ह्युताः षडपूपा मक्षिता इत्यादिव्यवहारदर्शनान् । न चासौ भ्रान्तः ; बाधकामावात् । न च गौणः प्रयोगः ; तस्यापि साधारणगुणयोगमूलत्वात् । तदङ्गीकारे वा बरं संख्यायोगस्यैव स्वीकरणम् ।

नन्वप्रत्यक्षेषु कथं प्राकट्यावगमः ? उच्यते—प्रत्यक्षेषु शब्दप्रयोगादेर्व्यवहारस्य सुखदुःखयोरिच्छाद्वेषयोश्च तत्तद्विषयप्राकट्यानन्तरमेव दर्शनान् प्राकट्यहेतुत्वं निधीयते, ततोऽप्र यत्नेष्वपि तेषामन्यतमेन प्राकट्यमनुभेयम्, अनुमिताच्च ततो ज्ञानमिति । अतः सिद्धं ज्ञानस्यापत्यसत्त्वं अनाकारवच्च । तदेवं बाह्यार्थप्रसाधनेन योमाचारं निराकृर्वद्विर्ज्ञेयाभावात् ज्ञानाभावं चदन् माध्यमिकोऽपि परास्तो वेदितव्यः ।

ननु ज्ञानस्य कल्प्यत्वे द्रव्यादिचतुष्टयस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति प्रतिज्ञा विरुध्यते । मैत्रम्, ईदृशमतिज्ञाया अपावान् । इश्यामात्रव्युदसनेन द्रव्यादिचतुष्टयस्यैव प्रत्यक्षत्वमिन्येतावन्मात्रमतिज्ञानान् । कथन्तर्हि द्रव्यादिचतुष्टयानन्तर्भूतस्य प्राकट्यस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेन्न, ऊर्ध्वव्यति-

१. योः प्रति घ. २. म्य बोधम्? क. ३. कट्यापत्ति- घ. क.
४. एव तत्तद्वेषव- घ. ५. न्यतरेण- ए घ. क. ६. -तर्ध्वव्यति- क. घ.

रिक्तमवान्तरसामान्यवदनुपादानं गुण इति^१ लक्षणेन तस्यापि गुण-
त्वात् ॥

इति प्राकट्यवादे नामेकत्रिंश

समाप्तः ।

[योगिमत्यज्ञनिरासवादः ।]

नन्दिन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति लक्षणं भावनाप्रकर्ष-
पर्यन्तजे योगिप्रत्यक्षे च नास्तीत्यध्यापकम् । तदयुक्तम् ; भावनाप्रकर्ष-
पर्यन्तजस्य स्मृतित्वेनाप्रमाणत्वात्, प्रमाणविशेषत्वाद्य प्रत्यक्षस्य ।
योगिमत्यक्षं त्वप्रामाणिकमेव । कथमप्रामाणिकं ? भूतभविष्यती कस्यचित्
प्रत्यक्षे प्रमेयत्वाद् घटवदिति प्रमाणे जीवतीति चेन्न ; प्रत्यक्षस्यासूक्ष्मा-
व्यवहितविद्यमानार्थत्वध्याप्तेरनेवंविश्वविषयप्रत्यक्षतांनुमानस्य विशेष-
विरुद्धत्वान् । तयात्मत्वं भूतभविष्यत्प्रत्यक्षयित्रान्मव्यैक्तिसमवेतं न भवति
जातित्वाद् गोत्वादिवदित्यादिना सप्रतिसाधनत्वाच्चेति सर्वमनाविलम् ॥

इति चिदानन्दपण्डितहृतौ तत्त्वाविर्भावे

प्रमाणपरीक्षाया प्रत्यक्षपरीक्षा

समाप्ता ।

॥ अथानुमानम् ॥

[अनुमानपरीक्षायादः ।]

तत्र—

अनुमासन्निकृष्टैर्धै व्याप्यदर्शनजा मतिः ।

व्याप्तिसमावात्साध्येन नियतसाधनान्वयः ॥

व्याप्यदर्शनजन्मासन्निकृष्टार्थविषयं ज्ञानमनुमानम् । का पुनर्व्याप्तिः ? साध्येन साधनस्य निरुपाधिकोऽन्वयः । तच्च साधनस्य निरुपाधिकं साध्यान्वयं भूयोदर्शनजनितसंस्कारसमुपजातसाध्यान्वयस्मरणसहकृतमक्षमेवावधारयति । न केवलैर्भूयोभिर्दर्शनैस्तादृशमवधारणं सिध्यतीति प्रमाणोत्पत्त्यनुगुणस्तर्कोऽपि तत्र सहकारी । कथन्तर्हि देशान्तरकालान्तरपोष्यभिचारशङ्कानिरासः ? परिदृश्यमानशक्तितत्तदुपाधिनिरासेन निरुपाधिकत्वावधारणात् । नन्वेदृशोपाधिशङ्कया विद्यमानत्वात् कथन्निरुपाधिकत्वावधारणम् ? मैवम् ; शङ्कया दृष्टस्वल्पणविषयाया अदृशोपाधिविषयत्वेनानुत्थानात् । इत्यने वा सर्वत्र प्रसङ्गात् । किञ्चैषमनुमानप्रामाण्यमदृशोपाधिशङ्कयाप्येवदमानस्य चार्वाकस्यादृशोपापीनामनवगतावगतिमूलायाश्शङ्कया अभावादनुमानोदयः । अवगतौ वानुमानादन्यतस्तदनवगम इति सुतरामनुमानोदय इत्युच्यतेः स्याशा

१. न्नविशेषाधि, घ.

२. मे सर्वत्र. ग. घ.

३. इत्यापवद. घ. ट.

४. पदगमानस. घ.

रञ्जुः स्यात् । अतश्शङ्कितोपाध्यवगमे सति यस्य येन सह यादृशः सम्बन्धो
 दृष्टान्तघर्षिषु दृष्टः तस्य तेन सह तादृशं सम्बन्धं भूयोदर्शनजनित-
 संस्कारसहकृतमक्षमेव निरुपाधिकत्वेन निश्चिनोतीति सिद्धा व्याप्तिः ।
 एतेन सकृदर्शनगम्यत्वं व्याप्तेरपास्तम् ; प्रथमदर्शन एव शङ्कितोपाध्यव-
 गमेन निरुपाधिकान्वयस्यान्यगतेः, अवगतौ वा द्वितीयादिदर्शन एवानु-
 मानमसद्भात् । न च निरुपाधिकत्वादन्यत् स्वाभाविकत्वम्, येन
 निरुपाधिकत्वस्य भूयोदर्शनावगम्यत्वेऽपि सकृदर्शनादेव स्वाभाविक-
 त्वावगम इत्युच्येत । अतः प्रथमदर्शने धूमं प्रति बह्वचन्वयस्य
 सोपाधिकत्वानिश्चयेऽप्यनौपाधिकत्वमप्यनिश्चितमिति भूयोदर्शनगम्यैव
 व्याप्तिः ।

ये तु तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां व्याप्तिमाहुः तेषां शिंशपात्मना
 घृशेण शिंशपानुमानमपि स्यात् । तथा कार्यकारणभावस्य कार्यकारणोभय-
 निष्ठत्वात् कारणात् कार्यानुमानञ्च स्यात् । न च कार्यकारणभावस्यो-
 भयनिष्ठत्वेऽपि कार्यमेवानुमापकमिति वाच्यं^१ ; चरमसामग्रीनिवेशिनः
 कारणादपि कार्यानुमानस्य दृष्टत्वात् । न च तत् कार्यस्य कार्यमात्मा
 वा । किञ्च लिङ्गलिङ्गिनोर्भेदोपगतौ न तादात्म्यनिबन्धना व्याप्तिः ।
 अमेदोपगतौ वाऽभेदाधिष्ठाना व्याप्तिः । सिद्धसाध्यत्वं चिरुद्धघर्माध्यासश्च
 स्याताम् । भेदाभेदयोरन्यतरस्य कल्पनानिर्मितत्वाद्दुभयचिर्बहिष्यतीति
 चेन्मैवम् ; कल्पनामात्रनिर्मितस्य प्रमाणाद्भवानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा

१. विशदन्त्यत् स्वाभाविकम्. ४. २. लुच्यते. ग छ. ३. मन्यानिश्चित.
 ग. छ. ४. तमरि. ग घ. ५. मू., परम०. क घ. ६. भेदावगतौ. ग.
 ७. नादनिर्मि०. ग.

प्रमाणविदाभाससङ्करप्रसङ्गात् । न च तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामन्तरेण व्याप्तिरेव दुरवगमा इति वाच्यम् ; प्रागुक्तेन न्यायेन निरुपाधिकृत्वावगमादेव व्याप्तिसिद्धेः । एवञ्च व्याप्त्यसिद्धेस्तुल्यत्वान्निश्चितोपाधेरिव शङ्कितोपाधेरपि हेत्वाभासत्वमनुसन्धेयम् । उपाधिश्च सर्वत्र साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरेव ।

ननु न विशेषोऽनुमेयः ; तस्यानुगतत्वेनाव्याप्तत्वात् । न सामान्यम् ; तस्यान्यतः प्राप्तत्वेन सिद्धसाध्यत्वात् । तदयुक्तं ; सामान्ययोर्विशेषोपधानेनैव व्याप्तेः । अन्यथा धूमत्वस्य वह्नित्वे स्वतःसंबन्धे वह्नित्वप्रसङ्गात् । अतो विशेषस्य द्वारत्वात्तस्य च नियतस्य निरूपणानुपपत्तेरनियततज्जातीयविशेषोपहितयोरेव सामान्ययोर्व्याप्तिसिद्धौ पक्षघर्मतया प्राप्तं साधनसामान्यमुपहितानियतविशेषसाध्यसामान्यमनुमापयति । अत एव सकलविशेषविरोधे मुख्यविरोधात् सामान्यस्वपि निरोध इति विशेषविरोधोऽनुमानदूषणानामग्रणीर्गण्यते ।

स्यादेतत्—तथापि विशेषस्यानियतरूपेण व्याप्तिवैलापामेव प्राप्तत्वात् तदन्यस्य चानुमेयस्याभावात् सिद्धसाध्यत्वं तदवस्थमिति । तन्न । देशकालविशेषस्य प्रागप्राप्तत्वात् । यत्र धूमस्तत्राश्रितिरिति तयोरपि सामान्यरूपेण प्राप्तिरस्तीति चेन्न ; पर्वतादिविशेषरूपस्य प्रागप्राप्तत्वान् । तस्यापि वा प्राप्तावनाकलितधूमस्यैवान्यार्थिनः पर्वते प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतः पर्वत-

१. सर्वसाधनाभ्यापकत्वे- ड. २. पोषादावेनैव- ड. ३. संयते- ग. संयन्ते.
 प. ड. ४. प्राप्तसाधन- ड. ५. पति- ग. ६. स्थिति- ग. ड. ७. पति- ग.
 ग. ड. ८. वस्तितमिति- ड.

विशेषस्य प्रागप्राप्तत्वात् तत्सम्बन्धोऽपि प्रागप्राप्त एवेति कृतस्तदनुमाने सिद्धसाध्यत्वम् ।

ये पुनरनुमानस्य गृहीतग्राहित्वमाचक्षणा धूमवतो वह्निमत्त्वस्य प्रागेव प्राप्तत्वाद्भूमत्वमेव प्रमाणापेक्षमित्याहुः । तेषां सकलदेशकाल-
व्यापिनया धूमवत्त्वं प्रागप्राप्तं प्राप्तं वा ? प्राप्तञ्चेत् प्राप्तत्वादेव वह्निमत्त्व-
वत्तदपि न प्रमाणमपेक्षेत । अयं न प्राप्तं तर्हि धूमवत्त्वप्राप्तिनिवन्धना वह्नि-
मत्त्वप्राप्तिरपि नासीदिति कुतो गृहीतग्राहित्वम् ? कथञ्च यत्र यत्र धूमस्तत्र
तत्र वह्निरिति वत् यत्र यत्राग्नीन्धनसंयोगः तत्र तत्र धूमोऽपीति प्राप्तत्वात्
धूमोऽपि वा स्वावगमाद्यं प्रमाणान्तरमपेक्षेत ? किञ्चानुमानस्य गृहीत-
ग्राहित्वेन स्मृतिप्रमोपादुत्तारोऽपि न सिध्यति । यथा नोत्तरस्तथा-
न्यथाख्यातिसमर्थन एव समर्थितम् । अतः सिद्धमनुमानम-
गृहीतग्राहीति ।

तच्च द्विविधम् — दृष्टं सामान्यतो दृष्टञ्चेति । तत्र दृष्टैकविशेष
विपर्यं दृष्टम् । यथा स्वरेण पुत्रानुमानम् । अनियतविशेषत्वेन सामान्य-
मात्रविपर्यं सामान्यतो दृष्टम् । यथा धूमाद्भूमध्वजानुमानम् । स्वार्थानु-
मानसामग्र्येव च परार्थानुमानस्याप्यर्थः ; तस्य परं प्रति तत्प्रतिपाद-

१. प्राप्त एवेति. ग. २. धम्यापितया. घ. ड. ३. प्रमाणान्तरमपेक्षेत. घ.
४. विव यत्र. ड. ५. न्यनं तत्र दत्र. य. न्यनसम्बन्धः. घ. ड. ६. सो वा. ग.
७. य प्रमेयप्रमाणान्तर. ड. ८. द्वित्वे इमृति. घ. ९. मा न गृहीत. ग. ड.
१०. यत्र. ग. ड. ११. ध्येव च. य. ध्येव परा. घ.

नमात्रपरत्वात् । तत्र प्रतिज्ञाहेतुभ्यामेव निगमनोपनयनप्रयोजनसिद्धेर्न-
 पञ्चावयवम्, तयोदाहरणोपनयाभ्यामपरिपूर्णाभिधानात् न द्वयवयवमपीति
 व्यवयवमवयवविद्भिः कृतम् । अवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्ताः । तत्र
 प्रतिपिपादायिपयापस्रवचनं प्रतिज्ञा । सावनत्वावेदकं लिङ्गवचनं हेतुः ।
 सम्यगुदाहरणाभिधानं दृष्टान्तः । तत्र जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः ।
 तद्रूपपरिच्छेदात् तद्विरीतपरिच्छेदाद्वादन्यत्राप्रसिद्धत्वाद्वा यो न जिज्ञासितो
 धर्मः तद्विशिष्टस्य न पक्षत्वमिति सिद्धविशेषणो वाधितविशेषणोऽप्रसिद्ध-
 विशेषणश्च पक्षामास एवेति तदावेदकं वचनमपि प्रतिज्ञामास एव । तद्यथा-
 वह्निरुष्ण इति सिद्धविशेषणः । वह्निरनुष्ण इति वाधितविशेषणः । सर्व
 कार्यं सर्वशक्तृकमित्यप्रसिद्धविशेषणः । वापकप्रमाणभेदेन वाधित-
 विशेषणत्वादान्तरभेदो द्रष्टव्यः । ज्याप्तः साधनधर्मो हेतुः । असिद्धो वाचकः
 साधारणश्च चत्वारदशमासाः । तत्रासिद्धभेदो यथा—बुद्धो रागद्वेष
 विधुरः सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धः । गगनकमुर्म गुरभि कुसुमत्वादि-
 त्याश्रयासिद्धः । अनित्यं गगनं ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात्
 इति सम्वन्धासिद्धः । गगनत्वादिति व्यतिरेकासिद्धः । वेदाः पौरुषेयाः
 उपाख्यानान्तरकत्वादिति भागासिद्धः । एवमन्यतरासिद्धादयश्च तद-
 वान्तरविशेषा ऊहनीयाः । वाधको द्विविधः साध्यस्वरूपवाचकस्तद्विशेष-
 वाचकश्चेति । तत्र साध्यविरुद्धव्याप्तः साध्यस्वरूपवाचकः । यथा—शब्दो
 गुणः श्रावणत्वादिति । साध्यव्यापकविशेषस्यान्यतो वाधे सति तदितर-

१. पतयावेष्ट. क. ख. ग. २. ससाधन. घ. ३. ज्ञानसम. ङ. ४. वाचकात्. ग. ६.
 ५. व्यापक. ङ. ६. साध्यस्वरूपवाचकस्तद्विशेषवाचकश्चेति. ग. ६. ७. व्यरूप. ६.
 ८. ति वीदत. ग.

विशेषवाधमुखेन साध्यसामान्यस्यापि बाधकस्साध्यविशेषबाधकः । यथा-
 सित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादिति । स चायं साध्यविशेषवाधकापरनामा
 विशेषविरोध ईश्वरवाद एव प्रस्तोष्यते इति नेह तदनुबन्धिना चोद्य-
 परिहारानुच्येते । सव्यभिचारः साधारणो यथा—नित्यशब्दः प्रमेयत्वा-
 दिति । पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः यथा—नित्या भूर्गन्वत्त्वादिति ।
 केचित्पुनस्ताधारणासाधारणविप्रतिपत्तिमूलस्संशय इति साधारणधर्म
 स्यापि सन्देहहेतुत्वमाचक्षणा असाधारणमपि सव्यभिचारकोटौ निवे-
 दयन्ति । ननु कथं चत्वारो हेतुदोषाः, काष्ठात्पयापदिष्टप्रकरण-
 समयोरपि तदोपत्वात् । मैवम्; काष्ठात्पयापदिष्टस्य बाधितविशेषण-
 पर्यायत्वेनै पक्षदूषणत्वात् । यैः पुनर्बाधितविशेषणस्य पक्षत्वानुपपत्तेः
 पक्षधर्मतया हेतोरिसिद्धमावादसिद्धावन्तर्भावमाह तस्यै हेतुदोषव्यति-
 रेकेण पक्षदोषो नाम न स्यात् । एतेन सिद्धविशेषणत्वपर्यायं सिद्ध-
 साध्यत्वं व्याख्यातम् । प्रकरणसमत्वन्तु दूषणान्तरं न सम्भवति,
 प्रबलदुर्बलयोर्विरोधे दुर्बलस्य प्रबलापहतधिपयत्वाद् बाधितविशेषणत्वस्य
 पक्षदोषस्यैव प्राप्तेः । तुल्यदलयोस्तु विरोधस्यैवानुपपत्तेः उपपत्तौ वा
 वस्तुनो द्विरूपत्वप्रसङ्गान् । व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वेन प्रमितिसिद्धिरिति
 शक्तितोपाधित्वेन व्याप्त्यसिद्धेरप्रयोजकोऽप्यसिद्धयेद एव ।

व्याप्तिवेदनास्थानमुदाहरणम् । तद्विधेयं साधर्म्यवैधर्म्यभेदान् ।
 तत्र साधनस्य साध्देनान्नयोपदर्शनं साधर्म्यम् । यथा—यो घूमवान्

१. यथा अनित्या. घ. यथा नित्या भूत शब्दत्वादिति. ग २ न सव्य ग
 ३. यत्पुनर्बाधित. क व. ग ४. पक्षधर्मत्वा घ ५. स्य हेतुधर्मव्यतिरेकेण.
 ६ स्य दोषहेतुत्वव्यतिरेकेण. ग ६ नस्य धर्म ग ह. ७. तुल्यो घ ८. नो
 विरूप. घ ९. त्वे व्याप्त्यसिद्धेर. ट १०. नास्थानमुदाहरणम्. घ. नावस्थान घ

सोऽग्निमान् यथा महानस इति । साध्याभावस्य साधनाभावेनान्वयोप-
दर्शनं वैधर्म्यम् । यथा-योऽग्निमान् भवति नासौ धूमवान् यथा पाप इति ।
साध्यहीनः साधनहीन उभयहीन आश्रयहीन इति साधर्म्योदाहरणा-
भासाश्चत्वारः । तद्यथा—नित्यो ध्वनिरकारणत्वात् यदकारणं तन्नित्य-
मित्यत्र प्रागभाववदिति साध्यहीनः । प्रध्वंसवदिति साधनहीनः । घट-
वदित्युभयहीनः । नरशृङ्खलित्याश्रयहीनः । नित्यत्वमत्राविनाशित्वमेव
विवक्षितं न कोटिद्वयराहित्यम् । वैधर्म्योदाहरणाभासा अपि साध्या-
व्यावृत्तादयश्चत्वारः । यथा यन्नित्यं न भवति न तदकारणमित्यत्र
प्रध्वंसवदिति साध्याव्यावृत्तः । प्रागभाववदिति साधनाव्यावृत्तः ।
गगनवदित्युभयाव्यावृत्तः । नरशृङ्खलित्याश्रयहीनः । सर्वे पुनः पक्षेत्-
दाहरणाभासानामवान्तरभेदा विस्तरभयादेव नोदाहृता इत्यनुसन्धेयम् ।
तूष्णं यवयवं परार्यानुमानवाक्यमुदाहरणपर्यन्तम्, यदोदाहरणादिक-
मिच्छानुसारेण श्रयोक्तव्यम् । तत्रोदाहरणपर्यन्तं यथा-वह्निमान् पर्वता
धूमवत्त्वात् यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानस इति । उदाहरणादिकं
यथा-यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसः अयञ्च धूमवान् तस्माद्बुद्धि-
मानिति । श्लेषमनुक्तं वार्तिक एव द्रष्टव्यम् ।

इत्यनुमानपरीक्षावाचो नाम श्रयोक्षिणावाह-

समाप्त ।

१. यो योऽग्निमान्. ग. २. यत् कारण. क. ३. साध्यव्यावृत्तादयः. ग.
४. साध्यव्यावृत्तः. घ. साध्याव्यावृत्तः. ङ. ५. भयव्यावृत्तः. घ. ६. ननु १२. क.
७. नाभासादेकं ग. घ.

॥ अथ शाब्दम् ॥

[शाब्दपरीक्षावाद ।]

तत्र विज्ञातेभ्यः पदेभ्यः पदार्थस्मृतिमुखेनासन्निकृष्टेऽर्थे यत्
ज्ञानं तच्छाब्दम् । तत्पुनर्द्विविधं पौरुषेयमपौरुषेयञ्च । तत्रापुत्रवचः
पौरुषेयम् । वेदवचोऽपौरुषेयम् । ननु कथं पौरुषेयं शाब्दम् ? पुरुष
वचसां वक्रभिप्रायानुमापकत्वात् । न हि तान्यर्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति;
शङ्काकुण्ठितशक्तित्वात् । तदयुक्तम् ; यत् इन्द्रियादेरिव शङ्कितव्यभिचारो-
दपि वाक्याद्वाक्यार्थप्रत्ययः प्रथममुपजनित एव पश्चादन्यतः शङ्कितव्यभि-
चारोऽपि व्यभिचारनिदानभूतभ्रमादिचतुष्टयाभावनिश्चयात् प्रमाणमिति
निर्धायते । यत्पुनर्यत् ज्ञातमर्थप्रतिपत्तिं जनयति न तस्य शङ्कितव्यभिचारस्य
तज्जनकत्वमित्युक्तम्, तदयुक्तं, तादृशव्याप्तेरव्यभिचारस्मृत्येवप्रमिति
साधनलिङ्गत्वप्रयुक्तत्वात् । अन्यथा कथञ्चित् साधर्म्येण शब्देऽपि तदा-
पत्तौ यदर्थप्रतिपत्तिजनयति तज्ज्ञानमशङ्कितव्यभिचारञ्च जनयति,
यथा लिङ्गमित्यतादृशस्येन्द्रियस्यार्थप्रतिपत्त्यजनकत्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च यदि लौकिकं वैश्व अर्थस्यानाभिधायकं तर्हि कथमाप्त
वाक्यार्थावगमपूर्विका प्रवृत्तिः । वक्रभिप्रायस्यानुमेयत्वात्तद्विश्लेषणतया
वाक्यार्थस्यापि सिद्धिरिति चेत् कुतो वक्रभिप्रायस्यैवानुमानम् ? अभि-
प्रायकार्यभूतात् वाक्यलिङ्गादिति चेत् कथमपरिचितचरत्वेनागृहीत-
सङ्गतेर्वाक्यार्थविशेषगोचराभिप्रायभेदस्य सिद्धिः ? तदसिद्धौ च कुतस्त-
न्निवन्धना प्रवृत्तिसिद्धिः । अथ वाक्यार्थविशेषगोचराभिप्रायभेदस्या

१. य शाब्दम् घ. २ रादिवाच्यात् ग ३ य प्रमाणमिति. घ
४ त्पुनर्जातः. ग ड ५. ज्ञातम घ ६ चार जनयति घ ७
वाक्यार्थस्यानाभिधायक कथमाप्त ड. ८ वस्व सिद्धि. घ ९. दसिद्धि. घ
१० दौ वा. क घ. ड ११ तस्य परि. ग.

परिचितत्वेऽपि सामान्येनावज्ञादित्रयमुपलक्षणीकृत्यैतानि पदान्याकांक्षा-
दित्रयोपलक्षितस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि अदृष्टपुरुषप्रणीतत्वात्
गामान्येतिवत् इत्याकांक्षादित्रयोपलक्षितपदार्थज्ञानसिद्धावनुमेयानुपक्त-
सिद्धिपर्यायात् पक्षधर्मतावलाद्वाक्यार्थविशेषविषयज्ञानस्यापि सिद्धिः । यद्येवं
कथमाप्तत्वमवधारणीयम् ? न ह्यशयदोषराहित्यमात्रमाप्तत्वम्, अपि तु
भ्रान्तमाद्यभावोऽपि, नचायं कश्चिन्न भ्राम्यतीति कश्चित् निरूपयितुं शक्यः,
भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वान् । प्रतिवाक्यन्तु भ्रान्त्यभावावगमे निर्विशेषस्य
भ्रममात्रस्य पुरुषेषु निषेधानर्हत्वादर्थविशेषविषयो भ्रमविशेषो निषेद्भवः ।
अत एतद्वाक्यार्थविषयो भ्रमोऽस्य नास्तीति निषेद्यभ्रमविशेषणतया
वाक्यार्थोऽपि प्रथममवगन्तव्य एव । न चासौ स्मर्तुं शक्यः; अननुभूत-
चरत्वान् । न चानुमानादन्यतस्तदनुभव इत्यनुमानप्ररुचोः पूर्वमाप्तत्वस्यैवा-
सिद्धेर्विशेषणासिद्धो हेतुः स्यात् ।

एतेन सर्वत्र वाक्यार्थोऽनुमेय एवेति वदन्तः काणादा निरस्ताः ;
अविशेषितानां वदानां तत्स्मारितानां पदार्थानां वाक्यार्थव्यभिचारित्वेन
छिन्नत्वानुपपत्तेः । निर्दोषत्वेन विशेषणे लौकिकवाक्येषु निर्दोषत्वाव-
गमस्यासुप्रगीतत्वावगमाधीनत्वान् तदवधारणस्य च पूर्वोक्तक्रमेण वाक्यार्-
थमनन्तर्भाव्यानुपपत्तेः साध्यसिद्धौ हेतुसिद्धिः हेतुसिद्धौ च साध्य-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गान् । अपि च यदि लौकिकं वचो वक्राभिप्राय-

१. परतन्नि. ग. २. अस्मादिषदस्य पुरुषेषु क. ३. एव महाव. ४.
५. द्वापयविशयो. य. ६. मत्सर्वेशान्निदेः. ग. ६. वा वाक्यार्थ. इ.

धनुमापयेत् तर्हि यादृशं वक्रमिषायस्यानुपापकं तादृशमर्थस्यैव
 कुनो नाभिधायकम् ? न हि निरस्तभ्रमादिचतुष्टयस्यापि वाक्यस्य
 व्यभिचाराशङ्कास्ति, येन तद्रूपावगतावपि वाक्यं वाक्यार्थत्राभि-
 दधीत ।

यत् पुनर्वाक्यं मानादुद्बुद्ध्यर्थविषयं न वेति शङ्कायां विद्यमानाया-
 मभिधानानुपपत्तेरवश्यं मूलमानानुमानेन भवितव्यमित्यभिहितं, तदपुत्रम्;
 मूलमानसद्भावावगमस्यानभिधानं मत्पनुपयोगात् । यदि हि मूलमानस्य
 निश्चये सत्येव वापयमभिधायकं नाभिश्चय इति स्यात् ततः स्यादपि
 तत्सन्देहे वाक्यस्याभिधाननिरोधः । न चैतदङ्गीकर्तुं शक्यम्; वेदवाक्य-
 स्थानभिधायकत्वप्रसङ्गान् । वेदवाक्यं मूलनिश्चयाभावेऽपि निर्दोषवाक्य-
 त्वादिभिधायकमिति चेत् तर्हि वाक्याभिधाने निर्दोषत्वमेव प्रयोजकं, न
 मूलसद्भाव इति तदनवगमेऽपि निर्दोषत्वावगमादेव वाक्यमभिदधीत ।
 तस्मादनाप्तवाक्येषु व्यभिचारदर्शनेऽप्यनाप्तमणीतत्वादेव निरस्तव्यभि-
 चाराशङ्कामूलमाननिश्चयानपेक्षं यथा वैदिकं वचः स्वार्थस्याभिधायकं तथा-
 त्तवाक्यमपि अनाप्तमणीतत्वादेव निरस्तव्यभिचारशङ्कामूलमानानपेक्षमेव
 स्वार्थमभिदध्यात् । न चाप्तवाक्येषु मूलमाननिश्चयात् पूर्वं व्यभिचारा-
 शङ्कैव न निवर्तत इति वाच्यम्; तदनिवृत्तौ मूलमानानुमानस्याप्यनुप-
 पत्तेः । लिङ्गमपि शङ्कितव्यभिचारमगमकमेव । कथञ्च विशेषदर्शने सत्यपि
 तददर्शनयोनिः सन्देहोऽवकल्पते, न हि चलनदर्शनेऽप्यूर्ध्ववादर्शनमात्रात्
 स्थाणुर्वा पुष्पो वेति सन्देहो जायते; सन्देहसामर्थ्येकदेशस्य विशेषा-

१. वगे वाक्यार्थं नाभिदर्शित. ड.

२. मरी नानाप्तमणीतरादेव. ग. मपि

माप्तमणीतत्वादेव. क.

दर्शनस्य विशेषदर्शने सत्यभावात् । अतो वाक्यं साधारणमुपलभ्य तत्र
 मूलमानसदसद्भावसन्देहोऽप्याश्रयादिचतुष्टयराहित्यस्य विशेषस्य दर्शनात्
 तददर्शनयोनिर्मूलमानसदसद्भावसन्देहोऽपि निवर्तत इत्यननुमितवक्तु-
 मिप्रायमपि वाक्यं निःशङ्कत्वाभिधायकमेव स्यात् ।

किञ्च—

वाक्यार्थोऽनुमया लोके यदा वेदे तदा न किम् ।

वेदेऽभिधानञ्चेत्सिध्येन् सिध्येल्लोके तवस्तराम् ॥

पदि हि लौकिकवाक्येष्वनुमीयमानशारयार्थज्ञानविशेषणतया
 वाक्यार्थोऽप्यनुमेयः तर्हि वैदिकेष्वपि वाक्यार्थोऽनुमेय एवास्तु किमभि-
 धानव्यसनेन । नहि ज्ञानोपसर्जनत्वष्टातन्त्र्ये परिहाप्य शारयार्थानुमानं
 प्रति लोकोवेदयोः कश्चिद्विशेषमुपलभामहे । अतो वाक्यार्थस्य लोकेऽनुमेय-
 त्वाङ्गीकारे वेदेऽपि तथैव प्रामेः शाब्दं प्रमाणमेवोत्सर्जितम् । अतः कथि-
 मुप्य चोद्यस्य दुष्परिहरत्वमनवगम्य परिहारक्यापमन्वीत् । तद्यथा
 याधितेऽपि नदीतीरसंसर्गे समयिव्याहारमहिम्नास्ति तावत् संसर्गग्रहः । न
 च याधितविषये लैङ्गिकभ्रमोऽनकल्पते । न हि पाथसि बहुयथावप्रवगच्छतो
 बान्पात् तदनुमानभ्रमो भवत्येव । अतोऽस्य लैङ्गिकभ्रमत्वानुपपत्तेः
 प्रमाणान्तराभासत्वं वाच्यम् । तथा च प्रमाणान्तरं शब्दमपि कश्चित्

१. व्याख्यानदोषादिवगुष्टय०. ४. २. परादितत्प. ४. ३. स्वप्रामेयं०. ॥

४. र्थविज्ञान०. ४. ५. दि तज्ज्ञानोप०. ४. ६. योः क्विचिद्विशेष०. ४.

७. ६ । अत्र कथितं. ४. ८. अत्र क्विचिदनुभव. ४. ९. मप्रमोद. ४. समापद. ४.

१०. वा यापि०. ४. ११. तावत् न संसर्ग. ४. १२. प्रमाण. ४.

सिध्यतीति । तद्विदमसारं ; लिङ्गभ्रमनिदानत्वाल्लैङ्गिकभ्रमस्य सत्यपि बाधे
 यावद्विङ्गभ्रमं लैङ्गिकभ्रमस्यानुवृत्तेः । न हि सामग्री विद्यते
 कार्यन्नोत्पद्यत इति सम्भवति । न च बाधाभावोऽपि तद्वेतुः ; तस्य लैङ्गिक-
 प्रमितिमात्रहेतुत्वेन तदाभासं प्रत्यहेतुत्वात् । अन्यथा शब्देऽपि प्रमिति-
 हेतौ बाधाभावस्य तदामासं प्रत्यपि हेतुत्वप्रसङ्गात् । अतो लिङ्गभ्रमानु-
 वृत्त्यननुवृत्तिनिबन्धने एव लैङ्गिकभ्रमानुवृत्त्यननुवृत्तौ इति । तथा पायसि
 बल्लिभ्रमस्य बाधे धूमभ्रमः कारणमिति तत्र लिङ्गभ्रतधूमभ्रमनिवृत्तौ
 लैङ्गिकभ्रमनिवृत्तिः । नदीतीरफलसंसर्गे तु बाधितेऽपि नद्यास्तीरे
 फलानि सन्तीति समभिध्याहारदोषेण वाक्यार्थपूर्वकवाक्यविशेषत्व-
 रूपलिङ्गभ्रमोऽनुवर्तत इति लैङ्गिकवाक्यार्थभ्रमानुवृत्तेरप्युपपत्तिः । अतो
 वाक्यार्थस्य कचिल्लिङ्गाधीनसिद्धित्वमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तथैव प्राप्तेःशाब्द-
 भङ्गप्रसङ्गो दुष्परिहर एव । शक्यते हि प्रयोक्तुं वेदेषु एतानि पदान्याकां-
 क्षादित्रयोपेतस्मारितपदार्थसंसर्गवन्ति दुष्टपुरुषाप्रणीतपदत्वात् आत्त-
 प्रणीतपदवत् । यद्वा पदार्थान्येव पत्नीकृत्यैवे पदार्थाः परस्परसंसर्गशुभः
 दुष्टपुरुषाप्रणीतपदस्मारितपदार्थत्वादात्तप्रणीतपदस्मारितपदार्थवदित्यादि ।
 अतोऽस्मदुक्तयुक्तिभिरेव शब्दस्य प्रामाण्यसिद्धिर्नापरयेति लौकिकवचनस्य
 वाक्यार्थानुमापकत्वे वैदिकस्यापि तथैवानुमापकत्वमेव भवेत् । अथ
 वैदिकवचनेषु वृद्धव्यवहारसिद्धाभिधानशक्तीनां पदानामपौरुषेयत्वेन
 निश्शङ्कतयाभिधाननिरोधाभावादभिधानमेव सिध्येत् तर्हि लौकिकेष्व-
 नात्ताप्रणीतत्वादेव पूर्वोक्तनयेन निश्शङ्कत्वात् सुतरामभिधानं सिध्येत् ।

१. न अतदभासं. घ. २. शब्देऽपि. छ. ३. तो न लैङ्गिक. ग. ४.
 देऽप्येतानि. झ.

अतो लौकिकवचसामभिधायकत्वानुमापकत्वयोर्येव विद्या सैव वैदिक-
वचसामपीति स्थितम् ।

योऽपि शब्दधीहेतोः शब्दस्य दोषाभावाच्च तस्य क्वचित्प्रामाण्यमभिचारः,
अपि तु लिङ्गस्येति विभागो दर्शितः, सोऽपि न चतुस्थः । यद्यपि
षक्तुगोचराशयदोषादयो न शब्दनिष्ठाः तथापि दुष्टवक्रमिव्यङ्ग्यत्वस्य
शब्दनिष्ठत्वात् तस्यैव च शब्दज्ञानहेतुदोषत्वाङ्गीकरणम् । तस्मात्
सुव्यवस्थितमिदं पैहप्रेषमपौरुषेयं च शब्दमिति । तद्वान्तरविशेषास्तु
विस्तरमयाभिव्यञ्जयन्ते इति सर्वमनवद्यम् ॥

इति शब्दपरीक्षाशब्दः चतुर्भिराशब्दः

समाप्तः ।

अथोपमानम् ॥

[उपमानपरीक्षावादः]

तत्रानुभूतवस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरेऽनुभूयमाने तत्प्रतियोगिकपूर्वानु-
भूतवस्तुविषयासन्निकृष्टसादृश्यज्ञानमुपमानम् । अत्र केचिद्द्रव्यादिवैष-
म्यात् सादृश्यं तत्त्वान्तरमाहुः । तदयुक्तं ; गुणावयवसामान्यानामेवैकप्र-
प्रतीतानामन्यत्र सादृश्यबुद्धिविषयत्वात् । यथा देवदत्तो यज्ञदत्तजन्यत्वेनो-
पलक्ष्यमाणो यज्ञदत्तपुत्रबुद्धिविषयो भवति, स्वरूपेण तु निरूप्यमाणो
देवदत्तबुद्धेरेव । न च स्वरूपवैलक्षण्यमपि ; तस्यैव देवदत्तस्योपलक्षणभेदेन
विलक्षणबुद्धिविषयत्वात् । तथा गुणावयवसामान्यान्पि गवयाश्रिता-
कारेणोपलक्ष्यमाणानि गवि गवयवद्वयवसादृश्यबुद्ध्योर्विषयः । स्वरू-
पेणैव निरूप्यमाणानि तदित्यनुवृत्तबुद्धेरेव विषयः न तद्वत्सादृश्यबुद्ध्यो-
रिति ।

एतेनैतन्निरस्तं यदाहुः—न सामान्यमनुवृत्तत्वात्, न योगः
सम्बन्धत्वात् । तद्वदिति हि तद्धीः न तदिति न संबन्ध इति चेति ।

यत्पुनर्गुणादिसामान्यानि गुणादिवर्तीनि बहूनि च । सादृश्यन्तु
गुणादिमद्वर्त्येव च चेति भेद इति । तदसत् ; गुणादिवर्तिनामपि गुणादि-
सामान्यानां समवेतसमवायात् गुणादिमदवर्तित्वाद्बहुत्वेऽप्येकप्रतियोग्या-
श्रिताकारेण निरूप्यमाणानामेकत्वाच्चेति ।

१. अत्रानुभूत०. ग. २. तत्र. ग. ड. ३. न निरूप्य०. ग. ड. न च
निरूप्य०. घ. ४. न न तद्वत्सादृश्य०. घ. ५. अत्रोपरीति. घ. ६. पादि-
वर्तित्वात्. ग.

यत्तु गुणादिसामान्यानि सपवेतसमवायाद् गुणादिषद्वर्तीनि सादृश्यन्तु तद्गतमिति भेद इति । तदतिस्वनीयः ; उपपत्त्यापि तद्गतत्व-
 युद्धेः अविश्लेषान् । न हि सामान्यं सपवेतसमवायान् तद्गतं, सादृश्यन्तु
 समवायादेव तद्गतमिति विवेकसुपलभामहे । इयांस्तु भेदः गुणादिसामा-
 न्यानि गुणादिवर्तित्वात्तेषांश्च काचित्कत्वात् पिण्डैकदेशे तद्गतत्वेन भ्रान्ति ।
 सादृश्यन्तु गुणादिसामान्यसमाहाररूपत्वात् तस्य च सरूढपिण्डगत-
 त्वात् तद्गतत्वेनैव भातीति ।

यत्तु सामान्यान्याश्रयभेदेऽपि तान्येव । सादृश्यन्तु प्रत्याश्रयं
 भिन्नमिति भेद इति । तदतिमन्दं ; सामान्यानामेव तच्चदाभिताकारेण
 निरूप्यमाणानां प्रत्याश्रयं भेदात् । किञ्च सादृश्यस्य तत्त्वान्तरत्वे
 देवदत्तो यद्गदत्तेनाल्पसदृशः विष्णुमित्रो बहुसदृश इति प्रत्ययो विरुध्यते ।
 न हि त्वन्मते सादृश्यस्याऽल्पत्वमदत्वे नाम सम्भवतः ; न तावत्परिमाण-
 भेदात्, अद्रव्यत्वेनापरिमाणत्वात् । नाप्याश्रयपरिमाणभेदान्, एकरूपस्य
 देवदत्तस्याश्रयत्वात् । अस्मन्मते गुणादिसामान्यानामल्पसदृश्यामाणा-
 मल्पत्वं बहुसदृश्याभावात् बहुत्वमिति नाल्पत्ववदुत्त्वयोरनुपपत्तिः ।

यत्तु भिन्नयुक्तगुणादिसामान्यादल्पत्ववदुत्वाभ्यापमिव्यक्तिवदुत्वा-
 ल्पत्वे स्यातां, तच्चास्याभिव्यक्तमल्पं, बहुभिव्यक्तं वहिति । तन्न ;
 सादृश्यस्यानवयवत्वात् । यदादी हि सावयवे कतिपयानवयवानभिव्यक्ते-

१ सर्वा विरुध्येन च २. हि त-मते ग द ३ रिणाम०, ग. क,
 ४. रिणाम० ग. ५. बहुत्वमिन्पक्ष क.

रल्पाभिव्यक्तत्वम्, इह त्वनभिव्यक्तांशाभावात्त्राल्यत्वम्।' न चेमौ प्रत्ययौ भ्रान्तौ; वाचकामावात् । इत्यलपनेन ।

नन्वेवं प्रत्यक्षगवयसादृश्यात् परोक्षगोसादृश्यमनुमेयमस्तु, नोप-
मेयम् । तन्न; व्याप्त्यसिद्धेः । प्रथमत एव हि गामनुभूय गवयं
पश्यन्नुपमिनोति ।

स्यादेतन्— यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तेनापि सदृशः यथा यमा-
विति सामान्येन व्याप्तिलाभ इति । तदप्युक्तम्—

सादृश्यमात्रे गोस्साध्ये यतो नेष्टं प्रसिद्ध्यति ।

साध्ये गवयसादृश्ये दृष्टान्तः साध्यवर्जितः ॥

पदि गवयसादृश्येन व्याप्तिमगृह्णतोऽपि यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स
तेनापि सदृशः यथा यमौ इति सामान्यव्याप्तेरेव गवयसादृश्यमनुमातुं
शक्येत ततः स्यादप्युपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावः । न च तत् शक्यम् ।
न हि सामान्यव्याप्तिमूला साध्यसिद्धिः स्वसिद्धिपर्यवसानायानियतरूप-
विशेषमालिङ्गन्ती नियतरूपं गवयसादृश्यविशेषमाकेद्वितुमर्हति; तथा
सति कल्पमबीजेनाङ्कुरविशेषस्य व्याप्तिमगृह्णतोऽपि योऽङ्कुरस्त बीजव्याप्त
इति सामान्यव्याप्तिग्रहादेव कल्पमबीजानुमानोदयमसङ्गात् । अतस्सामान्य-
व्याप्त्या सादृश्यमात्रे साध्ये न गवयसादृश्यस्येष्टस्य सिद्धिः । गवयसादृश्ये
तु साध्ये दृष्टान्तः साध्यविकल इति वयमनुमानान्तर्भावः ?

१. एव गामनुभूय. ग. २. इत्यनुमिनोति क ग. ड. ३. गोरसाध्ये. घ.
४. ■ इति सामान्यव्याप्तेरेव. ग. ड. ५. शक्यते. क. ६ इती. द.

यत्तु यदि प्रत्यक्षसाधर्म्यात् परोक्षविषयगोसाधर्म्यज्ञानाय प्रमाणान्तरं कल्प्यं तर्हि प्रत्यक्षपुरुषवैधर्म्यात् परोक्षमहिषवैधर्म्यज्ञाना-
यापि प्रमाणान्तरं कल्प्यं स्यादिति । अत्र वदामः—यस्य तावत् प्रमाणस्य न कथञ्चिदपि क्लृप्तप्रमाणसामग्रीतो निर्वाहः तस्यैव तदतिरेकेण-
सामग्र्यन्तरकल्पना । यस्य तु निर्वाहस्तस्य तदतिरेकेण सामग्र्यन्तरकल्पन-
मन्यायमित्यविवादम् । तत्र च वैधर्म्यं द्विविधम्—पुरुषगोचरधर्मा-
योगित्वं पुरुषगोचरधर्मयोगित्वाच्चेति । तत्र च प्रमाणसामग्रीत्वेन पक्ष-
योग्यस्मृत्यनुदयादेव पुरुषगोचरधर्मायोगित्वलक्षणवैधर्म्यविशिष्टत्वेनापि-
पुरुषविधर्मा महिष इति विशिष्टप्रत्ययोपपत्तौ नामामाधिकपुरुषगोचर-
धर्मयोगित्वलक्षणवैधर्म्यन्तरपूर्वकविशिष्टप्रत्ययाय सामग्र्यन्तरं कल्प्यम् ।
साधर्म्यस्य तु न कथञ्चिदपि क्लृप्तसामग्र्यन्तर्भाव इति सिद्धमुपमानं
प्रमाणान्तरमिति ।

यत्तु नैयायिकोक्तमुपमानं गवयशब्दवाच्यः क इति पृथ्वतो
गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशपिण्डमनु-
भवतः स्मरतश्च काव्यार्थे अयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिः
सोपमानफलमिति । तदुक्तम् ; तस्यै वाच्यप्रत्यक्षसमाहारफलत्वात् ।
ननु गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इत्यत्र गोसादृश्यं निमित्तस्वरूपानुपदेशि
निमित्तोपलक्षणं वेति नन्वेदानीं पूर्वं निमित्ततास्तीर्णेन समयपरिच्छेद-
सिद्धिः । अनुभूयमाने ॥ गवये चावयमसन्निहितमेव । न च यो यत्रासति

१- ध्रुवव्यसाधर्म्यज्ञानाय. ग. ड. २. दिति : तत्र यदम. ३. ३. तात्
यस्य दु. ४. ४. नुभवतः. ५. ५. स्व वाच्यस्य प्रलस. क-

वृत्त्यन्तरे प्रपुञ्जते स तस्य वाचकः यथा गोगोशब्द इत्यनुमानात् समयपरिच्छेद इति वाच्यम् ; असति वृत्त्यन्तर इति हेतुविशेषणस्य सन्दिग्धासिद्धत्वात् । न च वाच्यं वाक्यगतस्य गोसदृशपदस्य गोसादृश्य-विशिष्टनिमित्तपरत्वं गोसादृश्योपलक्षितनिमित्तपरत्वं वेति सन्देहाद्वाक्यं सप्तयानिश्चयकृत्त्वादर्पवसितमिदानीं स्मृतिमसारूढं समयपरिच्छेदाया-ल्लमिति ; वाक्यस्य प्रागर्पवसितत्वात्सिद्धेः । वाक्यगतस्य हि गोसदृश-पदस्य यद्यपि विशेषणोपलक्षणयोः सन्देहः तथाप्युभयसाधारणसामा-नाधिकरण्यमात्रेणापि वाक्यस्य र्पवसितत्वात्मानन्वयः । यत्र तु पदार्थ एवान्वयायोग्यः तत्र मानान्तरोपनीतेनान्वयः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र । न च प्रकृते तथा सामानाधिकरण्येनाप्यन्वयोपपत्तिरिति । तदाहुः—

श्रुतान्वयादनाकांक्षं न वाक्यं ह्यन्वभिच्छति ।

पदार्थान्वयवैयर्थ्यात्तदाक्षिप्ते हि सद्गतिः ॥

इति । अत्र द्रूमः—गवयशब्दवाच्यः क इति प्रश्ने गौसदृशो गवयशब्दवाच्य इत्युत्तरं तावद्गवयं निमित्तकथनपरमित्पविधादम् । अन्यथा मश्रोत्तरयोरसद्गतिः स्यादिति । अत्र च प्रष्टव्यो नैयायिकः किं गोसदृशपदेन निमित्तमुपदर्शितं न वेति । तत्र यद्युपदर्शितं तर्हि तदैव गवयशब्दवाच्यत्वमपि परिच्छिन्नमित्युत्तरत्रापि अयमसौ गवयशब्दार्थ इति सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यसमेव ।

१. ययोः सन्देह क. घ ड.

२. शान्वयः. ग. ड.

३. तत्र घ. ग.

४. तदेव. ड.

५. त्वमिति त्रिमि परिच्छिन्न ड.

६. प्राप्यसौ गवय. ड.

७. शब्दवाच्यार्थं शत ग. ड.

अयं गोसादृशपदस्य निमित्तपरत्वेऽवगतेऽपि गोसादृश्यविशिष्ट-
परत्वं गोसादृश्योपलक्षितपरत्वं वेति सन्देहान् निमित्तमनुपदर्शितं तर्हि
वाक्यमपर्यवसितमेव ; तात्पर्यसन्देहे वाक्यस्यापर्यवसानात् नवकंवल्लो
वणिगितिवत् । न हि तत्र प्रथमं विपर्ययरूढान्वयादृते वाक्यार्थनिश्चयः,
पश्चात् तात्पर्यापर्यवगतौ स्मृतिस्थं तदेव वाक्यं वाक्यार्थनिश्चायकमिति
तद्वदिहापि । यदि न पूर्वं निमित्तावगमः तर्हि गवये प्रत्यक्षे तदेव वाक्यं
स्मृतिस्थं तत्सहायं समयपरिच्छेदाय स्यात् । पटो भवतीति वाक्ये
तु पटस्य रक्ततादिसन्देहेऽपि पटपदस्य पट एव तात्पर्यात् तस्य चासन्देहा-
दन्वयप्रतिपत्तिरेव । न चेहापि सामानाधिकरण्यात्त्रे तात्पर्यम् ; उक्तेन
न्यायेन निमित्तपरत्वात्, सामानाधिकरण्यात्त्रे चानिमित्तत्वादिति ।
तस्मादस्मदुक्तमेवोपमानमिति सर्वं निर्मलम् ।

इति उपमानपरीक्षावादः पञ्चमः

समाप्त ।

॥ अथार्थापत्तिः ॥

[अर्थापत्तिपरीक्षावादः ।]

अर्थापत्तिस्तु, तत्रैकदेशिप्रणीतमर्थापत्तिलक्षणम् — उपलब्धोऽर्थः कल्पनां विनार्थान्तरं सन्देहवन्नर्थं कल्पयति सन्दिग्ध एव वा कल्पयति । विवृतञ्च यः सदा गृह एव दृष्टः कश्चित्कालं जीवनञ्च निश्चितं गणितागमेन तस्य गृहेऽदर्शान् पूर्वनिरूपितगृहदेशत्वधर्मदानाजीवनं सन्देहं नीतं बहिर्भावकल्पनया पुनर्निश्चितमिति गृहाभावो जीवने सन्देहमापादयन् गमयति जीवनं वा तदापादितसन्देहं गमयति । उभयथापि हेतुस्वरूपानुप्रविष्टस्य जीवनस्य सन्दिग्धत्वात् सत्यामपि श्यामौ नानुमानत्वमतः प्रमाणान्तरमिति ।

तदिदमसारम् । तथा हि—सन्दिग्धे जीवने तस्य बहिर्दृष्टित्वेन पुनर्निश्चय एव तावदशक्यः । सर्वत्र सन्दिग्धे वस्तुन्यन्यतरपक्षावधारणं तदसाधारणवर्माणलम्भादेव । यथोर्ध्वत्वदर्शनात् श्याणुर्वा पुरुषो वेति मन्त्रेहे पुरुषासाधारणवेष्टादिधर्मदर्शनादेव पुरुषत्वनिर्णयः तथेहापि यदि गृहाभावदर्शनेन जीवनं सन्दिग्धं तर्हि जीवनासाधारणधर्मान्तरदर्शनादेव बहिर्दृष्टित्वेन जीवनं निश्चय्यं, न च नदस्ति अतः कथं सन्दिग्धजीवनात् बहिर्दृष्टित्वेन जीवननिश्चयः कथञ्च यस्मादेवदत्तो जीवति

१. दृः कश्चित्कालं. ग. २. कश्चित्काल. घ. ३. वैधिरूपित. ग. ३ या हेतु. घ. ४. वनसाधारण. घ. ५. वि गृहाभाव. घ. ६. वनसाधारण. ग. ७. ति न वा. घ.

वा न वा तस्माद् बहिरस्तीति कल्पनीयम्? न हि कोटिद्वयसाधारणं बहिरस्तित्वम्; अजीवनपक्षे प्रमाणविरुद्धत्वात् । अतः कथं तस्मिन्नपि शङ्क्यमाने तद्विरुद्धं बहिरस्तित्वं निश्चीयते । सन्देहस्तु कारणानुगुणो बहिर्भावेऽपि भवेदिति । नैवमनुमानार्थापत्त्वोर्भेदः, न चैतल्लक्षणमपि । ननु जीवतो गृहाभावाद्बहिर्भावव्याप्ताद्नुमानयेत् नार्थापत्तिः । तदयुक्तम्, यतः ।

हेतू भवेतां प्रत्येकं न गृहाभावजीवने ।

बहिस्सत्त्वमविज्ञाय न च सिद्ध्येत् समुच्चयः ॥

गृहाभावजीवनयोर्हि प्रत्येकमलिङ्गत्वान् संसृष्टयोरेव लिङ्गत्वं वाच्यम् । जीवता गृहे बहिर्वा स्थातव्यमिति नियमाजीवने प्रतिपक्षे गृहे बहिर्वा स्थितिरपि प्रतिपक्षैव । ततश्च देवदत्तो गृहे बहिर्वा स्थितो गृहे नावस्थित इत्युभय परस्परविरुद्धं नदीतीरफलसदसद्भाव-विषयवाक्यद्वयप्रतिपन्नार्थद्वयवन्न समुचित्य प्रतिपत्तुं क्षमम् । बहिर्भावरूपनो-त्तरफालन्तु जीवनगृहाभावयोस्समुच्चित्य प्रत्ययो भवन्नपि प्रमेयाभावा-न्मानुमानाद्गतिरिति । नन्वेवं यदि जीवतो गृहाभावात् न बहिर्भावावधारणं कृतस्तर्हि तदवगमः? प्रमाणयोर्विरोधादिति श्रमः । ननु प्रमाणश्लेष-विरोधः विरोधयेत् न प्रमाणम् । तत्र; असाधारणविषयस्यासाधारण-विषयेण विरोधात्प्रामाण्यं इदं रजतं नेदं रजतमिति वत् । साधारण-

१. भवेदं नार्थापत्तिः. ४ २ च्यम् । तत्र जीवता. ६. ३ व । अतय. ६.

४. स्य साधारण. ५. ६.

विषयस्य तु प्रामाण्यं विरोधेऽपि विषयान्तरे व्यवस्थितत्वात् । यथात्रैवोदाहरणे देवदत्तो गृहे वा वहिर्वा संस्थितो गृहे नावस्थित इति प्रमाणद्वयम् । न च नानयोर्विरोधः; गृहे नावस्थितो गृहे वहिर्वावस्थित इति विरुद्धविषयत्वात् । न चाप्रामाण्यम्; इदं रजतं नेदं रजतमिति वत् सर्वथा विषयापहारभावात् । सर्वत्र चार्थापत्तौ साधारणासाधारणप्रमाणाविरोध एव सामग्री । स एव च भाष्येऽनुपपत्तिरित्युच्यते । तदविरोधोपपादनाय च विषयान्तर एवैकैस्य स्थापनं सार्थापत्तिरिति यद्युच्येत भवतु साधारणासाधारणप्रमाणाविरोधस्तामग्री तथाप्यनुमानादनतिरेक एव । सर्वतः साधारणप्रमाणस्य स्वविरुद्धासाधारणप्रमाणगृहीतेतरविषयत्वव्याप्तिरिति । तन्न; तादृशव्याप्तेरर्थापत्तिं विना दुर्ग्रहत्वात् ।

अर्थैकं देशं स्वसम्बन्धितया प्रत्यक्षयन् देशान्तराणि योग्यानुपलब्ध्या निषेधेन जीवता स्वेन तत्र वान्यत्र वा स्थातव्यमिति साधारणप्रमाणस्यान्वयं स्वाभावग्राह्यानुपलम्भेन सह विरोधे साधारणप्रमाणं तत्रैव स्वसत्त्वविषयं पश्यन् व्याप्तिं निश्चिनोति । तन्न; साधारणप्रमाणं हि तत्र वान्यत्र वेत्यनियतैकविशेषविषयपरिग्रहेणैतदविशेषनिषेधात्मकं नतु युगपदुभयालम्बनम् । तथा च तद्देशावस्थानलक्षणविशेषलाभेन कृतार्थं सत् पश्चात्तदितरदेशावस्थानलक्षणविशेषान्तरनिरपेक्षं तद्वाद्येऽपि न वाध्यत इति कथं तत्र प्रमाणविरोधं पश्यति कथन्तरां च व्याप्तिं

१. तु । यत्रैवोदाहरणे ग. ड. २. तदा विरोधोप. ड. ३. कस्यावस्थापनं. घ. ४. वर्ज. ड. ५. स्य सविच्छ. घ. ६. धैवदेशं. ग. ड. ७. स्वदेशान्तराणि. ड. ८. पितु. क. ९. घयन्. ग. ड. १०. न स्वभाव. ग. ड. ११. नं तत्र. ड. १२. वेति नियतैक. घ. १३. कदेशविषय. ड. १४. परिग्रहेणैत. ग. १५. माणं विरोध. ड.

युक्तातीति । प्रकृते पुनरर्थापत्त्युदाहरणे तु बहिर्भावकल्पनायाः पूर्वलब्धैक-
विशेषं साधारणं विशेषमात्रापेक्षमेकविशेषावाधेऽपि बाध्यत एवेति भेदः ।

नन्वेवं यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्य पर्वत-
धूमवत्त्वप्रत्यक्षस्य च पर्वते बहिर्मत्तां विना परस्परानुपपत्तिलक्षणविरोधा-
बहिर्मत्तापि कल्प्यतां किमनुमानेन ? स्यादेवं यद्यनयोर्विरोधो भवति ।
न त्वसावस्ति । न दोकगृहीतं विषयमितरदंशेनापि निषेधति । न च
लेशतोऽप्यनपहतविषयस्य विरोधः सम्भवति ; अतिप्रसङ्गात् ।

यत् पुनरनुपपत्तिमात्रं व्याप्तिवलापचं तन्नार्थापत्तेः कारणम् ।
ननु यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन पर्वते बहिर्मत्त्वं
प्राप्तं बहिर्मत्तानुपलब्ध्या विरुद्धमिति तदपि तत्र कल्पमेव । तत्र ;
सत्यामपि तादृशव्याप्तावविशेषेण पर्वते बहिर्मत्त्वानुमानात् पूर्वं तदनुपलम्बेन
विरोधाभावात् । न ह्यप्राप्तस्य निषेधो विरोधमोपादयति । यथा च पर्वते
बहिर्मत्त्वमनुमानमन्तरेण व्याप्तिमात्रात् न सिद्ध्येत् तथानुमानपरीक्षायामेव
समर्थितम् ।

एतेन धूमवतः पूर्वभागे परभागे वा बहिरिति व्याप्तेः पूर्वभागे
योग्यानुपलब्धिनिरोधात् परभागे बहिरपि कल्प्यः स्यादिति निरस्तम् ;
उक्तेन क्रमेण पर्वते बहिर्मत्त्वानुमानात् पूर्वं पूर्वभागे बहिर्मत्त्वप्रतिषेधेन

१. पर्वते. ग. छ. २. यथाधोऽपि. छ. घ. यत्रधोऽपि. छ. ३. एव
पर्वतबहिर्मत्तां विना न परस्परानु. छ. ४. एवं बहिर्मत्तानुपलब्ध्या विरुद्धमिति. छ.
५. सादादयति. छ. ६. वा पर्वते. ग. घ. ७. ए तत्तथानुमान. छ.
८. परनपूर्वभागे. छ. ९. मे बहिरिति. घ. १०. सम्भविरोधात्. छ.

विरोधस्यैवानुपपत्तेः । उत्तरकालन्तु पूर्वभागे योग्यानुपलम्भनिरोधात्
परभागे बहिमत्त्वज्ञानस्यार्थापत्तित्वेनाभ्युपगमात् ।

एतेन यदौहुः—

अनियम्यस्य नाशुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।

न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे चाप्यसौ समैः ॥

इति । तदपि पराकृतं वेदितव्यम् ।

ननु यदि सर्वार्थापत्तौ साधारणासाधारणप्रमाणविरोधः सामग्री
कथं तर्हि शक्तिकल्पनम् ? उच्यते—यादृशात् करतलानलसंयोगाद्वाहो
दृष्टः तादृशादेव मन्त्रादिप्रयोगे सति कदाचित्तददर्शनात् करतलदहन-
संयोगातिरिक्तं दृश्यमदृश्यं वा यत्किञ्चित् कारणमस्तीति साधारणप्रमाणं
गमयद्दृश्यकारणाभावग्राहिणा योग्यानुपलम्भेन प्रतिहन्यते । तदनयोर्विरो-
धाद्विरोधायादृश्यमपि कारणं कल्प्यं, तच्छक्तिरित्युच्यते । न चा-
दृष्टसाकस्यवैकल्याभ्यामेव तदुपपत्तेरविरोधः ; तस्य दृष्टकारणसाकस्य-
माश्रेतत्वात् । अन्यथा दृष्टकारणसाद्रुष्येऽप्यदृष्टवैगुण्यमाशङ्कमानानां कचि-
दपि कार्यानिश्चयेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्मानन्तरभाविविभागोत्पत्तिनियम-
भङ्गप्रसङ्गाच्च । तथा मन्त्रप्रतिबन्धेन च पावकेनादृश्यमानस्य तदितर-
पावकेनापि तत् एवादह्यमानत्वप्रसङ्गाच्च । स्यादेतत्—प्रतिबन्धकाभावः

१. म्भविरोधात् . क. २. दाहुरिति—अनियम्यस्य. घ. ३. मः ॥ तदपि. घ.
४. रोधसामग्री. ग. ५. नसंयोगस्यातिरिक्तं. व. नस्य संयोगस्यातीतिरिक्तं ग
६. रोधायादृश्यमपि कारण. घ. ७. दुत्पत्तेः विरोध ग. ८. तत्र
दृष्टकारणं साकस्य. क. ९. रणात् साद्रुष्येऽपि. क. १०. नादाह्यमानस्य. ड.

कारणम् । तस्य च प्रतिबन्धकसन्निर्वा निवृत्तेः कार्यानुत्पत्तिरिति । तत्र;
अभावस्थाकारकत्वात् । न च चतुर्नयोगाभावमदकृतं फलशुभ्रत्वं पतन-
हेतुरिति वाच्यम्; तत्रापि पतनप्रतिबन्धद्रव्यापेक्षया बलवतो गुह्यत्वस्यैव
पतनहेतुत्वस्वीकारात् ।

यत्तु विहिताकरणात् प्रत्यवाय इति । तत्रापि यद्दृश्यरूपानीय-
मानमवर्जनीयमेतः तस्यैव नित्यकर्मभिरक्षयिनस्य प्रत्यवायहेतुत्वं न तु
विहिताकरणस्य । यथोक्तं--

स्वकाले यदकुर्वस्तु करोत्यन्यदचेननः ।

प्रत्यवायो हि तेनैव नाभागेन स जन्यते ॥

इति ।

ननु विशेषादर्शनस्य संशयहेतुत्वं योग्यानुपलम्भस्य चाभावज्ञानहेतुत्वं
भयद्विरेष स्वीकृतम् । सत्यम् । अत एवाकारकत्वादित्युक्तम् । द्वयी खलु
यस्तुनः सिद्धिः, ज्ञानतः स्वरूपतश्च । तत्र ज्ञानस्वरूपसिद्धौ व्याप्ति-
माणानि ज्ञापकान्युच्यन्ते । स्वरूपसिद्धौ व्याप्तानि तु कारकाणि ।
तदेवं योग्यानुपलम्भविशेषादर्शनयोर्ज्ञानस्वरूपे कारकत्वेऽपि तदितरत्र
कारकत्वाभावात् ज्ञापकत्वमेव न कारकत्वम् । एष एव हि ज्ञापक-
कारकयोर्भेदः—यत् ज्ञाने कारकत्वं तदितरत्र कारकत्वञ्चेति । तस्माद्-
भावस्य ज्ञापकत्वमेव न कारकत्वम् ।

१. तस्यास्य च. ८.   २. नुत्पत्तिरिति. ८.   ३. पतनवदहेतुरिति. क. ४.
मेव न तस्यैव. ८.   ५. तस्य नित्य. ५.   ६. योऽपि. क. योऽस्य. ५. ६.
७. ते ॥ अनु. ५.

यत्त्वभावस्याकाररुत्वे भावस्यापि अकारकत्वप्रसङ्ग इति, तद-
युक्तम्; भावकाररुत्वस्थावश्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथा भावसामग्र्या-
मसत्यामपि प्रतिबन्धकाभावमात्रेण कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्।

अथ भावसामग्र्यां सत्यामपि प्रतिबन्धके सति कार्यानुत्पत्तेः
प्रतिबन्धकाभावोऽपि कारणमुच्यते। तन्न; भावसामग्र्यां सत्यां कार्या-
नुत्पत्तेरसम्भवात्। यदि हि भावसामग्री परिपूर्णत मवत्येव कार्यमिति।
तदेवं भावसामग्रीसम्भवे प्रतिबन्धकाभावापेक्षया कार्यविलम्बादर्शनात्
प्रतिबन्धकाभावे सत्यपि भावसामग्र्यपेक्षया कार्यविलम्बदर्शनाच्चावश्याङ्गी-
करणीया भावसामग्र्येव कार्यहेतुः न प्रतिबन्धकाभाव इति।

यत् पुनरभायस्य काररुत्वनिवृत्तौ कार्यत्वमपि निवर्तत इति,
तदयुक्तम्; अनन्यथासिद्धमुद्गरपाताजन्यव्यतिरेकानुविधायिनो घटादि-
प्रध्वंसस्य कार्यत्वावश्यभावात्।

एतेनैतन्निरस्तम्। यदाहः—

‘भावो यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मतम्।’

इति।

अतो यत् काररुं तद्भावरूपमेवेति भावत्वनिवृत्तौ कारकत्वमपि
निवर्तत इति न प्रतिबन्धकाभावस्य कारकत्वम्। अपि च प्रतिबन्धका-
भायस्य काररुत्वे प्रतिबन्धकेतरेतराभावस्य प्रतिबन्धकसन्निधावपि
सद्भावान् कार्योदयप्रसङ्गः। न च प्रतिबन्धकप्रागभावमन्वंसौ कारणम्;
देशान्तरस्येऽपि प्रतिबन्धके तयोरभावेन कार्यानुदयप्रसङ्गात्।

स्यादेतत्—प्रतिबन्धकरसंसर्गाभावः कारणम् । न च प्रतिबन्धक-
संसर्गे सत्यप्युक्तम्भरुसन्निधौ कार्यदर्शनात् तस्याकारणत्वमिति वाच्यम्,
असत्प्रतिपक्षस्य मण्यादिस्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वात्, उक्तम्भरुसन्निधौ च
सत्प्रतिपक्षकत्वात् मण्यादिस्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वमेव नास्तीति । तद-
पुक्तम् ; मण्यादौ प्रतिबन्धके संसृज्य विपुज्य पुनस्तंसृष्टे कार्योदय-
प्रसङ्गात् । अस्ति हि तदापि प्रथमसंसर्गप्रध्वंसः ; तस्याविनाश्यत्वात् ।
न च सर्वेषामेव संसर्गाभावानां सम्भूय हेतुत्वम् ; तथा सति संसर्गप्रध्वंसे
विद्यमानेऽपि भाविसंसर्गान्तरप्रध्वंसाना भूतसंसर्गप्रागभावानाञ्च सम्भवा-
भावेन कार्यानुदयप्रसङ्गात् । एतेनेवरेतराभावान्यत्वमयोऽकामावोऽपि
प्रत्युदो वेदितव्यः ।

यापुनश्च्यते सर्वत्र प्रतिबन्धकसंसर्गप्रागभाव एव हेतुः । न
षाङ्ग्युदाहरणे प्रतिबन्धकमण्यादौ संसृज्य विपुक्ते संसर्गप्रागभावाभावात्
कार्यानुदयप्रसङ्गः ; तत्र तेजोपयवानां विशराहत्वेन प्रतिबन्धक-
संसृष्टानामजनकत्वादन्येषाञ्च तत्कालोत्पन्नानां संसर्गप्रागभावसहकृताना-
मेव जनकत्वादिति । तदपुक्तम्, स्थिरावयवानामेव तुलादीनां प्रति-
बन्धकरसन्निधौ कार्यमनुत्पादयतां पुनस्तदपगमे कार्योत्पन्नदर्शनात् ।
तथा चोपदिशन्ति—

कुलिशेन्द्रगतनाम वहिर्भासाष्टकाट्टनम् ।

शुद्धस्यापि तुलास्यस्य गुरुत्वं जनयेदुवम् ॥

वापुःश्रेष्ठानि वापुःस्य चहिरष्टानिलाहृतम् ।

नाम कुर्यात्तुलास्यस्य ब्रह्महन्तुश्च लाघवम् ॥

वह्यात्मावदने न्यस्तो नाकारो रसनां दहन् ।
मन्त्रसिद्धिं हरेत् पुंसो वादे च प्रतिभां तथा ॥

कुर्पाद्द्विंशिसास्रस्था प्रतिवादिनि मूर्त्ताम् ।

इत्यादि ।

किञ्च प्रतिबन्धकसंसर्गाभावात् हेतुर्ये संसृज्यमानेऽपि प्रतिबन्धके प्रतिबन्धकान्तरसंसर्गाभावात् कार्योदयप्रसङ्गः ।

यद्युनरप्रोच्यते—यथा यज्जातीये सति कार्यं जायत इत्यवधृते-
ऽर्थादसति न जायत इति स्थिते तज्जातीयस्य कस्याचित् सम्भवेऽपि
तज्जातीयान्तरासम्भवात् कार्यानुदयः, तथा यज्जातीये सति प्रतिबन्धो
जायत इत्यवधृते अर्थादसति न जायत इति स्थिते तज्जातीयस्य कस्य-
चित् सम्भवेऽपि तज्जातीयान्तरासम्भवात् प्रतिबन्धानुदयः स्यात्,
अनुकूलप्रतिकूलयोरविशेषादिति । तदुक्तम् । नहि सहकारिणु सत्सु
बीजजातीये कस्मिंश्चिदपि सति कार्यं जायत इत्यवधृते बीजजातीयस्य
कस्यचिदसम्भवमात्रेणाङ्कुरस्यासम्भयोऽप्यवधृतो भवति, तथा सति पूर्वा-
वगतस्यैव विरोधात् । किन्तु बीजजातीये सर्वास्मिन्नेवासम्भवत्पङ्कुरस्या-
सम्भव इति । तस्मात् सहकारिणु सत्सु तज्जातीयकारणमात्रादेव कार्यो-
त्पत्तिः । कार्यनिवृत्तिस्तु तज्जातीयसमस्तकारणनिवृत्तरेव ।

१. वन्ध्यात्मा वदने न्यस्तो कुम्भरा रसनाम्द्विन् - ग. वह्यत्मावदने. द.
२. द्विंशिस्रोऽस्रस्य प्रतिवादिनि. ग. द्विंशिसास्रस्यस्था प्रतिवादिनि. घ. द्वि-
सिखोऽस्रस्य प्रतिवादिनि. द. ३. ते यन्गतय. ग. द. ४. धृतोऽर्थादसति. घ.
५. स्मिन्नेवासम्भव इत्यङ्कुर. क. द.

पत्सुनरेकप्रतिबन्धकसन्निधानादेव प्रतिबन्धसिद्धेः कार्यानुत्पत्तिरिति, तदप्युक्तम् ; एकप्रतिबन्धकसन्निधौ तदभावमात्रस्यैव प्रतिबन्धात् । सर्वो हि स्यात्प्रतिबन्धेव प्रतिबन्धाति नामावान्तरम् । अत एकधीजप्रतिबन्धेऽप्यप्रतिबन्धवोजान्तरसहितैः सितिपवनपायोभिरिवैकप्रतिबन्धकाभावात्प्रतिबन्धेऽप्यप्रतिबन्धप्रतिबन्धकाभावान्तरसहकृतैः कार्योत्पत्तिर्दुरपह्ववैव, ननु सिद्धापि शक्तिः किं प्रतिबन्धकेन नश्यति, अभिभूयते वा ? न नश्यति ; प्रतिबन्धकापगमे कार्यानुदयप्रसङ्गात् । नामिभूयते; मूर्तिरहितायाः तदयोगादिति । तदप्युक्तम् । द्वे किल भावानां शक्ती एका भावकारणजन्या इतरा तज्जन्येति । तत्र भावकारणजन्या सहजेत्युच्यते । सा च सहकारिणु सत्सु कार्योत्पत्तिविनाश्यां कार्यजननशक्तिमुत्पादयति । सा च कार्यमेव । एवञ्च यत्र कार्यजननशक्तिरस्यत्रापि प्रतिबन्धकसन्निधेर्नश्यति तत्र कार्यानुदयेऽपि प्रतिबन्धकापगमे पुनरुत्पन्नया कार्यजननशक्त्यैवाविनष्टया कार्योत्पत्तिः । यत्र पुनरप्रतिबन्धवलेन प्रतिबन्धकेन सहजशक्तेरपि विनाशः तत्र कार्योदय एव पुनर्नास्तीति । एवमप्यशाप्युदाहरणेषु साधारणासाधारणप्रमाणविरोधस्यार्थापत्तिसामग्रीत्वं श्रुत्यम् । अतोऽस्त्येवानुमानादर्थापत्तेर्भेदः ॥

सा पुनर्द्विधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तियेति । ननु केयं श्रुतार्थापत्तिः ? द्वारं द्वारमित्येकवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमुचरितेन द्वारपदेन प्रतिपन्नस्य द्वारपदार्थस्य सान्धव्यप्रतिपादनाय योग्येनाकाङ्क्षितेनावरणार्थान्तरेण

१. एतुनरेक. ८   २. बन्ध. य. य. ६.   ३. प्यप्रतिबन्धकाभावान्तर. १०.
 ४. न्या । अत्रा तज्जन्वेति. ११. ५.
 ६. प्रियो. ११.   ७. बन्धकलेन. १०. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

श्रुतशब्दविषयेणाश्रुतशब्दविषयेण वा भवितव्यमिति साधारणप्रमाणस्य
 श्रुतशब्दविषयत्वेन तादृशर्यान्तराभावग्राहियानुपलम्भेन सह विरोधा-
 दाकाङ्क्षितस्य योग्यस्यावरणाद्यर्थान्तरस्याश्रुतशब्दविषयत्वेन कल्पनं
 श्रुतार्थापत्तिरिति । नन्वेवं श्रुतार्थापत्तेर्दृष्टार्थापत्तेश्च को भेदः ? श्रूयताम् —
 श्रुतार्थापत्तिः शब्दमेव कल्पयति नार्थमिति । ननु द्वारशब्दार्थस्याव-
 रणाद्यर्थान्तरमन्तरेणानुपपत्तेः तत् कल्प्यं न तच्छब्दः । मैवम् ; आव-
 रणादिशब्दगम्येनैवावरणाद्यर्थेन विनानुपपत्तेः, शाब्दस्य शाब्देनैवान्वयात् ।
 तथा च शब्दगम्यार्थे कल्प्ये लाघवाच्छब्द एव कल्पे तद्व्यस्यस्यार्थस्य तत्
 एव सिद्धेरर्थापत्तिपरिसयाच्छब्द एव कल्प्य इति ।

तदाह—

‘प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मान् पूर्वविलसणा ।’

इति । शाब्दस्य शाब्देनैवान्वय इति नियम एव कुत इति चेत्
 व्युत्पत्तिबलादिति ब्रूमः । तथा हि—व्युत्पिस्सुर्गामानय गां वधानेति
 प्रयोजकवृद्धवाच्यश्रवणात् प्रयोज्यवृद्धगतां गमानयनविषयां गोबन्धन-
 विषयाञ्च शब्दकारणिकां धियमनुमाय तत्र तत्रावापोद्वापाभ्यां गोमात्रे
 गोशब्दं, बन्धनमात्रे च बन्धनशब्दं, आनयनमात्रे चानेयनशब्दं व्युत्पद्य-
 मानस्तत्संसर्गात्मकवाच्यार्थप्रतिपत्तावुपायं चिन्तयन्नन्तरद्वत्वात्तन्पञ्चानुप-
 क्षीणत्वाच्च पदार्थानामेव तदुपायत्वं बुद्ध्यमानः प्रमाणाभिरमतिपद्मा-
 नामाकाङ्क्षादिमनाप्यश्वपट्टिपाट्टिपदार्थानां बन्धनाद्यन्वयलक्षणवारया-

र्यानुमवेशाभावाच्छब्दस्य शाब्देनैवान्वय इति निश्चिनोति । ततश्च यत्र कचिद्व्याहारादिष्वपरिपूर्णत्वाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेस्साकाङ्क्षत्वं तत्रापि शब्दमेव कल्पयति नार्थमात्रम्; क्लृप्तरूपापरित्यागात् । न चाद्यव्युत्पत्तावेवाध्याहृतेन पदार्थमात्रेणाप्यन्वितो वाक्यार्थः प्रतीयत इति शक्यं; वक्तुं, येनायं नियमो भज्येत । यथा हि त्वन्मते तावदाद्यव्युत्पत्तावेव निश्चिमानेष भूभाग इत्यादिषु कार्यपदाभावेऽपि प्रवृत्तिहेतुत्वेन कार्यबोधमनुमाय तदुपायं चिन्तयन् सान्निहितेत्वविशेषमात्रेण शब्दस्यैव तदुपायत्वमवधारयति, ततश्च द्वितीयादिषु व्युत्पत्तिषु क्रमेण कार्यपदायावं जानानोऽपि न पूर्वावगतं कार्यपरत्वं परित्यजति किन्त्वध्याहारादिभिरपि तदेव निर्वहति, तथैव मयम् परिपूर्णपदवाक्यश्रवणोऽपि व्युत्पत्तुः प्रवृत्त्यादिभिर्वाक्यार्थधियमनुमाय प्रमाणान्तरश्रवणेषु बहुष्वप्यन्वेषु पदार्थेषु कथं द्वित्रा एवैते पदार्थाः परस्परसंसर्गात्मकवाक्यार्थभावमनुभवन्तीति चिन्तयन् दृष्ट्वाच्छब्दप्रतिपत्तत्त्वमेव विशेष इत्यवदधाति, ततश्च द्वितीयादिषु व्युत्पत्तिषु वाक्यार्थमपरिपूर्णं जानानोऽपि न पूर्वावगतं शब्दप्रतिपत्तस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमपजानीते, किन्तु शब्दं कल्पयित्वापि तन्निर्वहत्येव । यदि चैवमुत्तराध्यहारादिषु कचिद्दर्शनमात्रेणैव शब्दप्रतिपत्तत्वं सिहायार्थमाश्रस्यैव वाक्यार्थानुप्रवेशित्वं क्रियते तर्हि प्रथमं कार्यान्विते शक्तिग्रहणेऽपि

१. दिषु परे. क. २. स्थानेष्वर्थं. घ. ट. ३. तथा हि. घ. ङ

४. प भाग. ङ. ५. तविशेष. ल. म. ङ. ६. तमेव. ग. ७. वनेऽपि. क. ग. घ.

८. येतिपर्यमनुमाय. ग. ९. त्रयपि कथ्या क.

१
काष्ठैः स्यात्पामोदनमित्यादिषु कार्यादर्शनात् कार्यान्वितत्वं विहायेत्सः-
न्वितमात्रे शक्तिः कल्पनीया स्यात् ।

यद्युच्येत यथा शाल्विवीजे सत्येव शाल्वङ्कुरदर्शनात् वीजमात्रे
शक्तिः किं तु शाल्विवीजे । तथा कार्यान्वित एव शब्दधीदर्शनात् कार्या-
न्वित एव शब्दस्य शक्तिर्नेतरान्वित इति, तर्हि शब्दप्रतिपन्नस्यैव वाक्या-
र्यानुप्रवेशदर्शनाच्छब्दप्रतिपन्न एव वाक्यार्यानुप्रवेशीति सर्वं समानम् ।
करिष्यते चायमिर्वन्धो वाक्यार्यविचारावसरे सम्यगिति नेह प्रपञ्च्यते ।
अतः शब्दस्य शाब्देनैवान्वय इति सिद्धम् । अत एव विकृतिषु सौर्या-
दिषु कर्मस्यसग्निहिताग्न्यादित्वात् तत्पदनिवृत्तेर्न्यूनत्वात्तस्मान्मन्त्रपूरणाय
पदस्यैवोहः क्रियते नार्यमात्रस्य । तथाध्याहारेऽपि 'इपेत्वे'त्यत्र 'छिनद्मी'ति
पदमध्याह्रियते नार्यमात्रम् ।

यत्पुनः कैश्चिदुक्तं मन्त्रस्याभिधानिकं प्रकाशनं कार्यं प्रकृताववगतं
तस्य शब्दरूपनयैवोपपत्तेस्तत्कल्पनमिति । तन्न; 'निर्वंपामि'पदने 'पेत्वे'ति
पदाभ्याश्च मूर्यार्येण छिनत्त्वर्थेन च विशिष्टस्य स्वार्थस्य पृथगुभय-
त्राभिधानादाभिधानिकप्रकाशनस्यापि सिद्धेः । न च मन्त्रस्य स्वपद-
प्रकाशिनार्याभिधानं कार्यमिति तदर्थं पदस्योह इति वाच्यम्; ऊहप्रवरना-
मधेयानाममन्त्रत्वं इत्युक्तपदस्यामन्त्रत्वस्थितेः । आः शाब्दस्य शाब्दे-
नैवान्वय इति नियममन्तरेण पदोहस्यैवानुपपत्तेस्त एव तत्र प्रमाणम् ।
तथाच प्रयाणप्रादिणीत्वेन सिद्धः श्रुतार्थापत्तेर्भेद इति सर्वमनारिद्धम् ॥

इत्यर्थापत्तिपरीक्षायाद् समाप्त ।

१. काष्ठैः स्यात्पामोदन. ६. २. न पचनीतादिषु कार्यदर्शनात्. ७.
३. तत्पदमात्रे. ४. च. वेतिमि च. ५. वेतिनी च. ६. ५. योवपदरे. ७. ६. १. १. १. १.
७. ६. काष्ठे. ११. ८. न च विशिष्टस्य. ११. ९. ये विशिष्टस्य ६. १०. तथा च. ६. १. १.

॥ अथाभावः ॥

[अभावपरीक्षावादः]

अभावस्तु, दृश्यानुपलम्भं सन्निकृष्टाभावज्ञानमभावो नाम। नन्व-
भावो नाम तत्त्वान्तरं नास्ति यद्वगमाय वैश्वप्रमाणमाद्रियते। तन्न। इह
भूतले घटो नास्ति अघटं भूतलमित्यादिविशिष्टभूतलव्यवहारस्य विशिष्ट-
भूतलवेदनमूलत्वात् तद्विशेषणत्वेन तत्त्वान्तरमास्वेयमिति। न च वाच्यं
भूतलवेदनादेव व्यवहार इति ; घटवत्यपि प्रसङ्गात्।

यत्तु तन्मात्रवेदनमभावव्यवहारसाधनमिति, तन्मन्दम्; मात्र-
शब्दार्थस्य भूतलातिरेके तत्त्वान्तरत्वापत्तेः। अनतिरेके च घटसंसृष्टेऽपि
प्रसङ्गात्। एतेन केवलशब्दार्थोऽप्यपास्तः। नन्येकाकिभूतलज्ञानं नास्तीति
व्यवहारसाधनम्। तन्न। किमिदमेकाकित्वं किमेकसंख्यायोगित्वं इत
“एकादाकिनिचासहाय” इति द्वितीयासहायत्वम्? पूर्वं घटवत्यपि प्रसङ्गः।
उत्तरत्र द्वितीयासहायत्वम् इति तत्त्वान्तेरत्वापत्तिः। न च वाच्यं घट-
विशिष्टाद्विकृतभूतलबुद्धिः कारणमिति। विवेको हि भेदः। सर्वं स्वरूप-
मितरेतरमात्रो वा धर्मान्तरं वा? स्वरूपश्चेत्तस्य भूतलमात्रव्यवहारहेतुत्वेन
नाभावविशिष्टभूतलव्यवहारहेतुत्वम्। न हि विशिष्टो व्यवहारस्तद्विषयश्चा-
विशिष्ट इति न्याय्यम्; विषयवैशिष्ट्यहेतुत्वात् व्यवहारवैशिष्ट्यस्य। किञ्च
स्वरूपभेदपक्षे तरङ्गालोत्पन्नप्रदसंसृष्टे कस्मिंश्चित्तले तदितरभूतलस्य
स्वरूपमेव ततो भेद इति स्वरूपस्य च यावद्भूतलविनाशमवस्थानान् कदा

१. अ अतःसिद्धे. क. जन्मासमे घ. २. घटं प्रमाणं. क. घ. ३. मायं
आप्रीयते. घ. ४. त्वमिति तत्त्वान्तरत्वापत्तिः। न च घ. ५. न्तरापत्तिः.
६. च रूप. इ. ७. विशिष्ट इति न्याय्यम्, इ.

चिज्ज्ञातघटसंसर्गमपि तद्वदाभावाव्यवहारं प्रमुवीत, स्वरूपस्यानपायात् ।
 अथ तदानीं न तद्विन्नं भूतलं, घटमसृष्टत्वान् तर्हि न स्वरूपं भेदः, तस्य
 तदानीमप्यनपायात् । इतरेतराभावभेदस्त्वभावस्वीकारमयादेव नाभ्युप-
 गतः । धर्मान्तरभेदपक्षेऽपि तस्य भावस्वरूपं स्यादर्शनादभाव एवेति घट-
 संसृष्टभूतलाद्विविक्तमिति रिक्तं वचः । एतेन तद्विन्नतदितरतदन्यपक्षा
 निरस्ताः ।

यत्तु संसृष्टभूतलाद्विमक्तं^२ भूतलं कारणमिति, तत्र विभागस्य
 संयोगपूर्वत्वान्मेरुसंयोगस्य काश्यामभावाच्च तद्भावो निर्विषयः स्यात् ।
 किञ्च रसे रूपं नास्तीति व्यवहारो भ्रान्तः प्रसज्येत । न हि रसे रूप-
 विभागोऽस्ति, गुणस्य गुणासमवायान् ।

एतेन प्रतियोगिसंसृष्टान् परं पृथग्वाभावव्यवहारालम्बनमित्यपा-
 स्तम् ; परत्वपृथक्त्वयोरपि गुणत्वान् । न च दृश्ये प्रतियोगिनि भूत-
 लोपलम्बनं कारणम् ; दृश्यमाने प्रतियोगिनि दृश्यत्वानपायात् । न च
 स्पर्शमाण इति विशेषणीयम् ; दृश्यमानस्य तत्समीपनिषेधाभावप्रसङ्गात् ।
 न च प्रतियोगिनि निवृत्तित इति वाच्यम् ; देशान्तरगते प्रिये पुत्रादौ
 निवृत्तानुपरमात्तद्भावः प्रसजनीति । न च देशान्तरस्ये प्रतियोगिनि
 देशान्तरानुपरमाव्यवहारकारणम् ; शालेयस्थिते गोत्रे बाहुलेयोप-
 लम्बस्य गोत्राभावव्यवहारकारणत्वप्रसङ्गात् । ननु भूतलज्ञानमेवाभाव-
 व्यवहारसाधनम् । न च घटवति प्रसङ्गः, घटेन व्यवहारशक्तिप्रतिबन्धान् ।

१. यस्य दर्शनात्. क. घ. २. द्विविक्तभूतल. ग. ३. वंचत्वात्. घ.
 ४. दिव, गुणे गुणासमवायात्. घ. ५. वगभावव्यव. ग. ६. स्वमित्यत्रास्त.
 ७. घ. ह. ८. अत्रय. क. अत्रय. ग. घ.

तत्र । सर्वस्य हि ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारशक्तिरेका । सा यदि भूतल-
ज्ञानस्य घटसंसृष्टे घटेन प्रतिबद्धा तर्हि भूतलव्यवहारमपि तत्र न प्रसुवीत;
स्वविषयव्यवहारशक्तेरेकत्वात् तस्यात्र प्रतिबद्धत्वात् । न च वाच्यं
सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयव्यवहारे प्रतियोग्यभावन्यवहारे च शक्तं, तत्र
प्रतियोगिसंसृष्टे प्रतियोग्यभावन्यव्यवहारशक्तिर्नश्यति, इतरपि तु स्वकार्यं
करोतीति; सर्वज्ञानस्यं विशिष्टविषयत्वेन विशिष्टव्यवहारकत्वनियमान् ।
भूतलज्ञानस्य चाविशिष्टभूतलविषयत्वादभावाविशिष्टभूतलव्यवहारशक्तिः
प्रमाणबाधितेति ।

किञ्चायं प्रतिबन्धः शक्तेः कार्योन्मुख्यविधातः स्वरूपध्वंसो वा ।

सर्वथा नाभावादन्यस्सुनिरूप इति प्राप्तं तत्वान्तरम् ।

यत्तु यत्राभावधीस्तत्र संसृष्टधीस्वरूपधीर्नास्ति स्वरूपधीस्तदस्तीति
द्वयी स्वरूपधीरास्येया । तत्र संसृष्टस्वरूपधीतोऽप्या स्वरूपधीस्तन्मात्रधीः
तद्दीर्घं च तन्मात्रमिति न भेदान्तरमिति । तदयुक्तम् ; यतः--

उपलक्षणभावे धीं प्रसङ्गो घटवत्यपि ।

मृतसञ्जीवनी वा स्याद् धीविशेषे विशेषणे ॥

अत्रेदं पैरः प्रष्टव्यः—किमभावव्यवहारविषयस्य भूतलस्य संसृष्टधी-

स्वरूपधीतो विकक्षणस्वरूपधीवेद्यत्वमुपलक्षणं विशेषणं वा ? उपलक्षणत्वे
स्वरूपधीवेद्यस्य पुनः प्रतियोगिसंसर्गोऽप्यभावव्यवहारहेतुत्वं भवेत् । विशेषे-

१. तले ज्ञानस्य. घ. छ. २. बन्धत्वात्. ग. छ. ३. तरया तु. ग.
४. स्य चाविशिष्ट. घ. ५. तले शक्तिः. ग. ६. पप्रथंती वा. ग. ७. घटवत्य-
धीर्नास्ति. ग. छ. ८. धीः स्वरूपधीः नास्ति. घ. ९. त्र स्वरूपधीतोऽप्या. छ. १०.
वेद्यत्वतन्मात्रमिति. ग. छ. ११. वे चाप्रसङ्गो. छ. १२. त प्रष्टव्यम्. छ.
१३. घटवत्यधीतो. ग. घ. १४. धीत्वमुपलक्षणं. ग.

पणत्वे तु भूतलस्य विलक्षणधीवेद्यत्वं ताद्विनाशे नश्यतीति भावाभावयो-
रेकनिषेधस्येतरविधिरूपत्वादनन्तरक्षणे प्रतियोगिसद्भावप्रसङ्ग इति मृत-
सञ्जीवनीचोद्यं दुर्वारम् । किञ्च विलक्षणधीवेद्यत्वस्य भूतलविशेषणत्वे
तदप्यवगन्तव्यं विशिष्टव्यवहाराय, न च तद्वगमोपायं पश्यामः ।

यत्तु विलक्षणस्वरूपवीः स्वप्रकाशा, अतस्सा भूतलस्वरूपञ्च
वेद्यं, स्वप्रकाशत्वाच्च न मानान्तरापेक्षेति विषयवैशिष्ट्यात् विशिष्टविषय-
व्यवहारसिद्धिरिति । तन्न । सर्वं हि वेदनं वेदनतयैव स्वप्रकाशं न वेद्यतया ।
अतः कथं वेद्यकोटिनिविष्टभूतलस्वरूपविशेषणीभूतनव्यर्थत्वं तस्य ? किञ्च
संसृष्टस्वरूपबुद्धावपि स्वरूपबुद्धित्वमस्त्येव, विशेषणेन स्वरूपस्यातिरस्का-
रान् । इति विशिष्टस्वरूपासिद्धावपि स्वरूपबुद्धित्वं स्वप्रकाशत्वञ्चास्तीनि
घटवैत्यपि प्रसङ्गः ।

यत्पुनर्जिज्ञासापेक्षं भावस्वरूपवेदनं नास्तीनि व्यवहारहेतुरिति ।
तन्न; तादृशस्वरूपवेदनस्यैव सूक्ष्मकण्टकाद्यभावव्यवहारहेतुत्वव्यभिचारान्
स्वरूपवेदनस्य विषयातिरेके तत्त्वान्तरत्वापत्तेः । अनतिरेके विशिष्ट-
व्यवहारं प्रत्यकारणत्वाच्च निराकर्तव्यम् ।

नन्वभावेज्ञानसाधनं यादृशभूतलज्ञानं तदेवाभावव्यवहारसाधन-
मस्तु, किमभावज्ञानेन । तन्न, अस्मन्मते तु भूतलज्ञानस्यैवाभावज्ञानकारण-
त्वात् । न च घटवनि प्रसङ्गः; तन्महकारिणो योग्यानुपलम्भस्या-
भावात् ।

१. दृश्यव्यवहारवेदित्विति. क. घ. ट. २. न न वेद्यतया. क. ३. दिवि-
शिष्टभूतल. घ. ४. ति सारात्. ग. ५. वति प्रसङ्गः. घ. ६. न्तरापत्तेः. क.
७. वदप्यवगन्तव्यं. घ. ८. हाने कारणत्वात्. ग.

यत्पुनरनुपलम्भस्य ज्ञाततया हेतुत्वैऽनवस्थानात् सत्तया हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च प्रातश्चतवरे मैत्रमनुपलभ्य मध्याह्ने चोपलभ्य सायंसमये प्रातरिह मैत्रो नामीदिति ज्ञानमुदेति तदा प्रातःकालीनोपलम्भावस्य मध्याह्नोपलम्भेन नाशित्वायोग्यस्मृत्यनुदयस्य मध्याह्नानुभवजनितसंस्कारज-सायंकालीनस्मृतिविनष्टत्वादनूपलम्भो न सत्तयापि कारणमिति, तत्र; मैत्रमात्रस्मृत्युदयेऽपि प्रातःकालविशिष्टमैत्रविषयस्मृत्यनुदयस्य तदानीमपि भावात् तज्जन्यत्वाच्च प्रातरिह मैत्रो नामीदिति ज्ञानस्य । किञ्च तन्मात्र-भावादिनोऽप्येवंविधे स्थले तन्मात्रावगमाय योग्यस्मृत्यनुदयस्यैव हेतुत्वं वाच्यम् । न च तस्य लिङ्गत्वेन हेतुत्वम्; अज्ञातस्य तस्यानुपपत्तेः । न च तस्य मानसत्वम्; स्मरणस्यैवामानसत्वात् । न ज्ञानसाभावो मानसो भवति । अतो बलात् सत्तयैव योग्यस्मृत्यनुदयस्य कारणत्वं वाच्यम् । अथ तु वैयत्यात्तन्मात्रं प्रातरेवावगतं सायं स्पर्शत इति पक्षः, तर्ह्य-भावाऽपि प्रातरवगतस्सायं स्पर्शन इत्यस्तु । अथ प्रातः प्रतियोगिस्मृत्य-भावात् कथं प्रतियोगिनिरूपणानिरूप्यस्याभावस्यावगमः ? तर्हि तन्मात्र-स्यापि तत्त्वभावत्वात् प्रातरेनवगम एव । अथ न तन्मात्रस्यायं स्वभावः किन्तु तद्व्यवहारस्येति, तर्ह्यभावस्यापि नायं स्वभावः किन्तु तद्व्यवहारस्येति सर्वमनभिनिविष्टनेतसां समानमेव ।

यत्तु प्रातःकालविशिष्टमैत्रानुभवाभावे संस्काराभावान् स्मृतियोग्यत्वं नास्तीति । तत्र; तुल्योपलम्भयोग्यवस्तुवन्तरेषु स्पर्शमाणेषु संस्काराति-रिक्तसुस्मृर्पादिकारणान्तरसाकल्यलक्षणत्वात् स्मृतियोग्यत्वस्य ।

१. ततः प्रातःकालीन. ४. २. भावात् प्रातरेऽपि. ४. ३. यतः. ४.
४. रसग. ५. ५. रस्यापि. ६. ६. वेन. ५. ६.

यत्तु स्मृत्यनुर्दयेन प्रमाणोदय इति, तत्र प्रमाणशब्दस्यै यथार्थ-
ज्ञानोपलक्षणत्वान्न विरोध इति सिद्धं तच्चान्तरमभाव इति ।

न चास्य प्रत्यक्षत्वम् ; प्रमाणाभावात् । नन्वनन्ययासिद्धेन्द्रिया-
न्वयव्यतिरेकानुविधानादैन्द्रियकत्वमस्तु । तन्न ; विषयतदधीनेतरकारण-
साकल्यलक्षणयोग्यत्वायेन्द्रियस्यान्ययासिद्धत्वात् । ननु तर्हि रूपादि-
ज्ञानेऽपि तादृशयोग्यत्वाय चक्षुरूपक्षीणमिति न क्वचिच्चक्षुः कारणं स्यात् ।
तन्न ; तत्र हि रूपाद्युपलब्धिकारणत्वेनैव चक्षुः कल्पमिति यदन्तरा
कारणानां मिथः प्रत्यासत्तियोग्यत्वापादनं तत्तस्यावान्तरव्यापार इति
शक्यावगमम् । इह तु चक्षुरवान्तरैव्यापात्वावगमस्य चक्षुःकारणत्वावगम-
पूर्वकत्वात् अभावज्ञाने च चक्षुःकारणत्वमेवाकल्पमिति तत्र योग्य-
त्वापादनस्य चक्षुरवान्तरव्यापारत्वायोगाच्चत्रैरोपक्षीणं चक्षुरित्यव-
गमात् ।

एतेन निर्विकल्पकज्ञानोपक्षीणत्वादिन्द्रियस्य न सविकल्पकाना-
मैन्द्रियैकत्वमित्येतादिरस्तम् ; सविकल्पकानामप्यपरोक्षत्वेन कारणानन्त-
रानुपलम्भे चेन्द्रियकारणत्वे कल्पे तदुपयोगित्वेन निर्विकल्पकैस्त्वेन्द्रिय-
व्यापारत्वावगमान् न निर्विकल्पक एवोपक्षीणमिति । तस्मादत्रेन्द्रिय-
कारणत्वावगमपूर्वकं विषयतदधीनेतरकारणं मिथः प्रत्यासत्तिरूपयोग्य-

१. दयो प्रमाणोदय. क. २. स्य याथार्थ्यज्ञानोप. ग. ३. रत्वाव-
गमस्य. क. ४. लज्जानोप. ग. ५. स्वकोपक्षीण. घ. ६. स्वकमैन्द्रियक-
मित्यपास्तम्. घ. ६. यत्त्वमित्येतादिरस्तम्. क. ७. नामित्यपरोक्षत्वेन. क.
८. म्मेन च. घ. ९. कस्यैन्द्रियस्य व्यापारत्वावगमार्थिनैर्विकल्पकमेवोपक्षीणमिति. ग.

त्वस्येन्द्रियावान्तरव्यापारत्वज्ञानं, ततश्च तजानुपसृणीणत्वादनन्ययासिद्धे-
न्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादैन्द्रियकत्वमिति चक्रकं दुर्वारम् ।

नन्वप्यत एवाभावज्ञानस्यैन्द्रियकत्वप्रवर्गस्यते— यदज्ञायमानकारणं
तदैन्द्रियकं यथा रूपज्ञानं तथा चाभावज्ञानमिति । तत्र; स्मृतावनैकान्ति-
कत्वात् ।

यद्युं स्मृतिरपि मानसी संस्कारस्तु तत्प्रत्यासत्तायुपपुष्यत इति,
तत् जिज्ञादेरपि मनःप्रत्यासत्त्युपयोगित्वेन सर्वज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गात्
निराकरणीयम् । न च स्मृतिव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणीयम् ; सकल-
सपज्ञानुगतस्य भावविषयत्वे सतीति विशेषणस्यापि दुर्वारत्वात् ।

यच्चपरोक्षप्रतीतित्वात्तदैन्द्रियकत्वम् । आपक्षेभ्यश्च कार्यैकजात्ये
कारणवैजात्यानुपपत्तेः ज्ञातानुपलम्भजस्य कैङ्किकाभावज्ञानस्य परोक्षत्वा-
दज्ञातानुपलम्भजस्यापरोक्षेण भवितव्यमिति, तन्न ; अपरोक्षत्वेऽप्यवान्तर-
येदेन कारणवेदोपबन्धेः । अन्यथा चाक्षुषस्यापरोक्षत्वात् तदितरकारणस्य
स्पर्शनस्य परोक्षत्वप्रसङ्गात् । अज्ञातकरणत्वाच्चापरोक्ष्यमैन्द्रियकत्ववन्निष्प-
करणीयम् ।

यत्तु भावरूपकारणसद्वृत्तस्यैव मनसः प्रवृत्तिरिति नियमादभाव-
सद्वृत्तस्य न प्रवृत्तिरिति, तद्व्युक्तम् ; एवं सत्यनुमेयाभावेऽप्यभाव-
ज्ञानस्येन्द्रियेतरकारणत्वव्याप्तेरिह भूतत्वे यदो नास्तीत्यजाकारणत्वमस-

१. ऐन्द्रियान्तरव्यापारत्वं शब्द इत्यर्थः. २. ऐन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्. ३. प.

४. आन्यवृत्तिः. ५. ३. कं दुर्विचारम्. ६. ४. न्वत्र एव. ७. ५. ६

८. ५. ६. ६. रोषकत्वात्तदितर- ७. ८. स्व स्पर्शनस्य. ९. ६. ८. ९. ५६२५.

८. ७. ६

हेनार्याप्राप्तिविरुद्धत्वात् । ननु व्याप्तेर्विशेषाभावाद् इन्द्रियकारणत्वमर्था-
पत्तिविरुद्धपनुपलम्भकारणत्वञ्च विरुद्धमस्तु । तन्न; लाघवतो विशेषस्य
वक्ष्यमाणत्वात् ।

यानि चक्षुरभावग्राहकं इन्द्रियत्वात् मनोवत्, अभावः स्वप्रतियोगि-
सर्वप्रमाणात्यन्तसजातीयग्राह्यः अभावत्वादनुमेयाभाववत्, सत्ता सामान्य-
समवायातिरिक्ता, अस्तप्रत्यक्षात् परावृत्ता, जातित्वाद् गोत्वादि-
वदिति साधनानि, तानि बाह्येन्द्रियस्य संयोगादित्रिविधसन्निकर्षवत् एव
तज्ज्ञानहेतुत्वव्याप्तेरभावे च तद्भावाद्दिशेषत्रिरुद्धानि । अन्यथा चक्षुर्धर्मा-
धर्मग्राहकम् इन्द्रियत्वाद् मनोवदित्यपि स्यात् ।

किञ्च अभावः प्रत्यक्षो न भवति अभावत्वादनुमेयाभाववत् । सत्ता
अस्मदप्रत्यक्षात् परावृत्ता जातित्वाद् गोत्ववदित्यादिना प्रथमस्य हेतोस्स
प्रतिसाधनत्वं द्वितीयतृतीययोर्विरुद्धाभ्यभिचारित्वैश्च द्रष्टव्यम् ।

यत् पुनर्यद्भ्रमो यदोपमनुविधत्ते तत्तज्ज्ञानकारणं, अभावभ्रम-
धोन्द्रियदोषमनुविधत्ते तत्तस्यैन्द्रियकत्वमिति, तन्न; अभावज्ञानं प्रति
योग्यत्वस्य ज्ञाततया हेतुत्वात् योग्यत्वभ्रमादेवाभावभ्रमा, नेन्द्रियदोषात्
लिङ्गभ्रमादिव लैङ्गिकभ्रम इतीन्द्रियदोषानुविधापित्वस्यासिद्धत्वात् ।

नन्वघटं भूतलमित्यज्ञानपलम्भस्य विशेषणीभूताभारमात्रावगम
एव व्यापारावगमाद्विशिष्टावगमाय सप्तप्रमाणानभ्युपगमात् सुरभिचन्दना-
दिष्विव विशेषणार्थमसहायं चक्षुरेव विशिष्टावगमशक्तमित्याश्रयणीयम् ।

१. तज्ज्ञानव्याप्तेरभावे- ग २. सुरभावग्राहकमित्येवत्वात्. क. ३.
अस्तप्रत्यक्षापरावृत्ता. घ. ४. सत्त्वात् परावृत्ता ग. ५. एव द्रष्टव्यम्. ग.
६. गमाय सहहाय ॥

ततश्च तदेवाभावविशिष्टेषु शक्तपस्तु किमन्तरा षष्ठप्रमाणेन ?
 न च विशिष्टावगमस्य विशेषणावगमहेतुत्वात् तदर्थं प्रमाणान्तरं, यस्य विशेष-
 णस्य प्रतियोगिव्यङ्ग्यस्वभावत्वं नास्ति तस्यैव दृष्टादेर्विशिष्टज्ञाना-
 लम्बनत्वाय पृथक् ज्ञानापेक्षा । अभावस्य तु प्रतियोगिव्यङ्ग्यस्वभावस्या-
 ज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानालम्बनत्वमिति भेदात् । तस्मादिह भूतले घटो
 नास्तीत्यज्ञानावज्ञानं केवलेन्द्रियाचीनं सप्तमप्रमाणाधीनं चेति विकल्पा
 प्राप्त इति । तदिदमनुपपन्नम् ; एवं सति विशेष्यमात्रोपक्षीणस्य चक्षुरादे-
 र्विशिष्टेषु शक्तिकल्पनाभयाद्भावस्य स्वप्रतियोगि व्यङ्ग्यत्वभावस्य विशि-
 ष्टज्ञानालम्बनत्वं विनैव विशिष्टव्यवहारहेतुत्वमिति विशिष्टज्ञानस्याप्यवका-
 पप्रसङ्गात् । अथ विशिष्टव्यवहारस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात् तस्मिन्नसति स
 न भवति तर्हि विशिष्टज्ञानस्य विशेषज्ञानहेतुत्वात् तस्मिन्नसति तदपि
 न भवत्येवेति । तदेवमुक्तेन क्रमेण संग्रहश्लोकद्वयं निरस्तं वेदितव्यम् ।

यदुक्तमुदयनेन—

मतिपचेरपारोस्यादिन्द्रियस्यैः अनुपपन्नात् ।

अज्ञातैश्चरणत्वाच्च भावावेक्षाच्च चेतसा ॥

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्यापराव्यवधानतः ।

अज्ञाश्रयत्वाद्योपाणाभिन्द्रियादिविरूपनार्त्त ॥

इति ।

पदपूर्वार्थावानुपलम्बस्याभावोपलम्बहेतुत्वे अभावानुपलम्बस्यापि
 भावोपलम्बहेतुत्वमिन्द्रियादेरहेतुत्वमिति, तत्र ; अनुपलम्बमात्रादन्वादे-

१. त्वाय. घ. २. हे शक्ति० घ. ३. नमुत्वात्. क. घ. द. ४.
 सापरिलयात्. घ. ५. तकारण. ग. घ. द. ६. त्. ॥ यत्पुन०, घ.
 ७. तदेवाभावानुपलम्बस्या०. क. ग.

रुमयत्रापि ज्ञानाभावात् । भावाभावयोरेकस्योपलम्भहेतुत्वेनेन्द्रियादिकं परि-
 कल्प्य तस्मिन् सत्यनुपलम्भादितरस्योपलम्भ इत्येकत्रेन्द्रियकारणत्वस्या-
 वश्यरुत्वे भावस्य रूपाद्यात्मना स्वतो भिन्नस्य भावरूपाच्चक्षुराद्यात्मना
 स्वतो भिन्नादवगम इत्यौचित्यात् कल्प्यम् । अभावस्य तु प्रतियोगिभेदाद्-
 भावरूपादनुपलम्भादवगम इति ।

यद्यु चक्षुरादेरभाषोपलम्भेऽपि कारणत्वं नाङ्गीकृतं, तद् प्रमाण-
 निरूपेणान् । तथाहि—इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् प्राप्तेश्च भावरूपत्वात्
 भावस्य चाभावे समवायानभ्युपगमात् विशेषणविशेष्यभावस्य च सम्ब-
 न्तान्तरपूर्वकस्यनियमादेन्द्रियकत्वं प्रमाणविरुद्धमेव ।

न च वाच्यं भवत्पक्षे संयुक्तनदात्मकत्वेनाभावस्य सन्निकर्षोपपत्ते-
 रैन्द्रियकत्वमस्तीति ; अनुपलम्भस्येन्द्रियैक्यापाराभावेऽप्यभावज्ञानं प्रति
 स्वरूपेण कारणत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वान् । यथोक्तम्—

स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।

तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यते ॥

इति ।

न चैनदनुपलम्भलिङ्गकमनुमानम् ; अनुपलम्भस्यानुपलम्भा-
 न्तर्लिङ्गत्वेनानवस्थापातान्, अज्ञातस्य चालिङ्गत्वात् । न च मान-
 सत्वम् ; उपलम्भस्यैवामानसत्वात् । न हि तस्मिन्नमानसे तदभावस्य

१. त्वे इन्द्रियादेरु. य. घ २. मस्तिवति. घ. छ. ३. यस्य व्या०. घ.
 ४. यत्नम्. घ. ५. -दशस्तित्वा पृष्ट. य. ६. ते ॥ नचैत०. घ.
 ७. हेऽनवस्थानत्. ग. छ ८. तस्यालिङ्गत्वान्. य. ९. मस्या-
 म नय ता. य.

मानसत्वं युक्तम् । उपलम्भस्यामानसत्वञ्च प्रत्यक्षपरीक्षायामेव समर्थितम् ।
अतोऽत्रावश्याश्रयणीयत्वादनुपलम्भहेतुत्वस्यान्यत्रापि तस्यैव हेतुत्वं
कल्प्यम् ।

किञ्च—

अनिर्विकल्पपूर्वत्वात् संयोगादेरसम्भवात् ।

इन्द्रियस्यान्ययासिद्धेस्संबन्धान्तरकल्पनात् ॥

प्रत्यक्षत्वमभावस्य विरुद्धं गौरवाय च ।

इत्यनेनैवियस्यैव तत्र प्रामाण्यकल्पनम् ॥

अभावस्य हि प्रतियोगिव्यङ्ग्यत्वेन निर्विकल्पकानर्हत्वात् संयोगा-
दिसन्निकर्षानाधारत्वादिन्द्रियस्य च योग्यत्वापादन एवोपक्षीणत्वाद्द्विशेषण-
विशेष्यभावकक्षणसम्बन्धान्तरस्य च कल्पत्वादिन्द्रियस्याभावज्ञानहेतुत्वं
प्रमाणविरुद्धमिति गौरवाय चेत्यनुपलम्भस्यैवान्पश्यानुपक्षीणस्य प्रमाण-
विरुद्धकल्पनान्तरविधुरस्याभावज्ञानहेतुत्वं कल्प्यम् । नन्वनुपलम्भस्य
छिद्गत्वेनैव गमकत्वात् मानान्तरत्वम् । तत्र ; अनुपलम्भस्य छिद्गत्वेनैव
गमकत्वेऽज्ञातस्य छिद्गत्वानुपपत्तेरनुपलम्भस्य सामा्यरूपत्वेनानुपलम्भा-
न्तरयेद्यत्वेनानवस्थामसङ्गात् । तस्मिद्धमनुपलम्भस्यैव प्रमाणात्तरमिति ॥

अकृतेदञ्चिदानन्दः प्रमाणानां परीक्षणैः ।

स्वप्नं परतर्कानामाचार्यमतमण्डनम् ॥

इत्यभावपरीक्षादः तस्यैवतः

समाप्तः ।

१. संयोगान्तर. घ. २. मानान्तरविरुद्धकल्पनान्तर. घ. ३. दत्तं
कल्पनान्तर. घ. ४. त् छिद्गत्वानुपलम्भस्यैव. ५. षम् । बन्धने परतर्काना-
माचार्यमतवन्धनम् . ग. षम् । स्वप्नं परतर्कानामाचार्यमतमण्डनम् . घ. षम् । बन्धनं
पर. द.

[स्फोटवादः ॥]

अथ युक्त्या निराकर्तुं विमतानारभामहे ।

पदस्वरूपसम्बन्धतन्नित्यत्वे च वादिनः ॥

तत्र प्रथमं पदस्वरूपं निरूपयामः । केचिदाहुः—वृत्तीर्णवर्णमन्यदेव^१ किञ्चिदेकं तत्रं पदमिति । तदयुक्तम् । तथाहि—तत् खल्वेकं पदतत्त्वं अनवयवं सावयवं वा स्यात् । न तावत् सावयवम्^२; तदावेदकप्रमाणाभावात् । न च वर्णा एवावयवाः, तेषां विभुत्वेनावयविन्यूनपरिमाणत्व-लक्षणावयवत्वविरोधात् । न चानवयवम्; वर्णव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदेतु-पलम्भात् । नन्वनेकेषु वर्णेष्वेकं पदमिति एकस्य वस्तुनोऽनुभवादर्णा-नाञ्च नानात्वेन तत्त्वानुपपत्तेस्तदतिरिक्तेन पदेन भवितव्यम् । भैवम्; अनेकेषामपि वर्णानामेकार्यप्रतिपत्तिहेतुत्वेनैकबुद्धिविषयत्वोपपत्तेः । नन्वे-वमिदं पदमस्यार्थस्य वाचकमिति पदत्वज्ञानाधीनमेकार्यप्रतिपत्तिहेतुत्वज्ञानं तदधीने च पदज्ञाने परस्पराश्रयत्वमापद्येतैव । भैवम्; अनवगतपद-भावानामपि वर्णानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकार्यप्रतिपत्तिहेतुभावस्य स्वध्य-वसानत्वात् ।

स्यादेतत्—वर्णेष्वर्थप्रतीतिरेव न सम्भवति; तेषां प्रत्येकमहेतु-त्वान् सहभावस्य चाभावात् । न हि रूपवदुच्चारणाधीनज्ञानानां ज्ञाय-

१. हे । वेदस्वरूप. ग. २. वित्तत्व. ग. ३. त्व विरवयव. ग. ४. म्,
वेदकप्रमाणाभावात्. क. ५. न्वेकमिदं. ग. ६. पतीति. ग. क.

पानत्वेन सहमावससम्भवी । न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवननितसंस्कारसचिचो-
 ऽन्त्यो वर्णानुभवोऽर्थधीहेतुः ; अन्यविषयेभ्यस्तंस्कारेभ्योऽन्यत्र प्रत्ययो-
 त्यचेरनुपपत्तेः । नचैकस्मृतिसमारूढा वर्णा एवाभिधेयधीहेतव इति
 साम्प्रतम् ; अरुमव्युत्क्रममिन्नतृभ्योऽप्येकस्मृतिममारोहिभ्यस्तेभ्योऽभि-
 धेयधीमसद्भात् । तदयुक्तम् ; अप्यूनाधिकक्रमवटेकवक्राधिव्यक्तवर्णानुभव-
 संस्कारअनितस्परणविपरिवर्तिभ्यो वर्णेभ्य एवाभिधेयप्रत्ययस्योत्पत्तेः ।
 न च वर्णानामभिधेयप्रत्ययायैवंविधत्वकल्पनं गौरवायेति साम्प्रतम् ; एवं-
 विधत्वस्य स्फोटाभिव्यक्तिपक्षेऽप्यवश्यंङ्गीकरणीयत्वात् । न हि स्फोटा-
 भिव्यक्तिरप्यनेवंविधेभ्यो वर्णेभ्यस्तम्भवतीति प्रागुक्तदोषस्य स्फोटा-
 भिव्यक्तिपक्षेऽपि प्रसङ्गात् । अतो चोदग्भ्यो यावद्भयः स्फोटाभि-
 व्यक्तिस्तादग्भ्यस्तावद्भयोऽभिधेयप्रत्ययो नानुपपन्नः ।

एतत् पुनः स्फोटस्य प्रत्यक्षत्वात् तस्य प्रत्येकवर्णावभासत्वेऽपि स्फुट-
 स्फुटतमाद्यवर्भासितयान द्वितीयादीनामामर्षवयम् । अविधेयावभासस्यत्व-
 प्रत्यक्षत्वात् तत्र च स्फुटादिविभागानावाद्द्वितीयादीनामामर्षवयमिति, तद-
 युक्तम् ; स्फोटस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्याविभागत्वेन किञ्चित् स्फुटं किञ्चिद्
 अस्फुटमिति विभागत्वात् द्वितीयादिवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् । भवतु वा
 स्फोटस्य सभागत्वं तथापि यथैकस्या एव प्रत्यक्षताप्रत्या भूयोभूयोऽभ्या-
 सादवभासवैयर्थ्यम्, एवमेकस्यैव वर्णस्य भूयोभूयोऽभ्यासादवभास-

१. वससम्भवः ग. २. सोऽरत्वेन वर्णानुभवोऽर्थधीहेतुः. ग. ३. द्वापययोग-
 र्वात्. घ. ४. नति, प्रागुक्तदोषस्य ग. क. ५. यावद्भयो. ग. ६. ताव-
 नस्तावन्तो. ग. ७. न तत्र. ग. ८. मापिन द्वितीयादीनामामर्षवयम्. घ. क.
 ९. दिगामासाध. घ. १०. पयमेवेति. क. ११. मापिनेन. क. १२. ग,
 एकस्यैव. घ.

वैशद्यं न वर्णान्तरेभ्य इति स्यात् । एतेनाभिधेयप्रत्ययोत्पत्त्यनुपपत्तिरेव वर्णोर्चीर्णपदत्ववे प्रमाणमित्यपास्तम् ; वर्णेभ्य एव तदुपपत्तः प्रदर्शितत्वात् । किञ्च पदस्फोटस्याभिधेयप्रत्ययगम्पत्वे स्फोटज्ञानाधीनोऽभिधेयप्रत्ययः तदधीनं च स्फोटज्ञानमिति अन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । अतस्तिद्धमेकाभिधेयधीहेतुभूता वर्णा एव पदमिति ॥

इति स्फोटबाधोऽष्टमिहा

समाप्त ।

[ईश्वरवादः ॥]

कः पुनरत्र पदार्थेन सम्बन्धः ? प्रत्यायकत्वप्रकारात् इति ब्रूमः । न च वचनीयम् अगृहीतसङ्गतेरपि प्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इति, यदालोक इव चक्षुषस्सङ्गतिग्रहोऽपि पदस्य ज्ञानजनने सहकारी । न च सङ्केतयितृ सव्यपेक्षमेव सम्बन्धज्ञानम्, येन सम्बन्धस्यानित्येता भवेत् । किन्तु वृद्धव्यवहारादेव । न च वृद्धव्यवहारस्यापि मूलभूतसङ्केताभावेन प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ; पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वेन वृद्धव्यवहारमनाहानादितयैव तदुपपत्तेः । न च देवदत्तादिशब्दाः सङ्केताधीनाभिधानाधीना इति गवादिशब्दैरपि तथा भवितव्यम्, तेषु सङ्केतयितृरनुपलम्भात् । न चेश्वर एव सङ्केतयिता ; तत्सद्भावे प्रमाणामावात् ।

१ पदत्वे क न्य ह

२ तैर्दर्शितत्वात् . घ

३ यथ स्यात् . घ,

४. नस्तत्र ह

५. स्वतोदयेत् य

६. ताभिधानाधाना घ. ह

नन्वस्त्येव तत्र प्रमाणम् । तथाहि—सित्वादिकं सकर्तृकं कार्य-
त्वात्, यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथा घटः तथाचेदं तस्मात्तथेति । यद्वा
सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृकं कार्यत्वात् यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधन-
मपि न भवति यथाम्बरम्, न चेदं नोक्तसाधनं अतो नोक्तसाध्यमपीति ।
न चासिद्धं कार्यत्वम्; अपरमाणुत्वे सति मूर्तत्वान्मध्यमपरिमाणशक्ति-
त्वाद्वा घटवदिति तत्सिद्धेः । न च कर्मद्वारा चेतनानामेव कर्तृत्वात् सिद्ध-
साध्यत्वम्, उपादानादीनां साक्षात्कारचिकीर्षाप्रयत्नाधाररूपत्वात्
कर्तृत्वस्य, तस्य च पृथिव्यादिगोचरतया चेतनानामसम्भवात् । न चानु-
स्रजन्मसु दूर्वाङ्कुरादिषु व्यभिचारः; तेषां पक्षीकरणात् । न च योग्या-
नुपलम्भविरोधः; परकर्तुः परं प्रति प्रत्यक्षानर्हत्वेन सत्यप्यनुपलम्भ-
मात्रे योग्यानुपलम्भस्यासिद्धेरिति ।

तदिदमनुपपन्नम् । तथा हि—

सोपाधिकत्वादव्याप्तेर्विशेषणविरोधतः ।

प्रतिहेतुविरुद्धत्वात् कार्यत्वं नेष्टसाधनम् ॥

यद्वावाभावौ हि शरीरकर्तृत्वं तदभावश्चानुमापयतः तत् किमपि
विप्रतिपन्नकर्तृकेभ्यो^१ भूधरादिभ्यो^२ व्यावृत्तं प्रसिद्धकर्तृकेषु प्रासादाहा-
लादिष्वनुस्यूतं सन्निवेशविशेषादियोगित्वं भवद्भिरप्यङ्गीकरणीयम्;
अन्यथा चिरोत्पन्नेषु प्रयोजनाभावाद्स्मृतशरीरकर्तृकेषु चैत्यादिषु शरीर-
कर्तृरहितेषु पर्वतादिषु च विशेषामावाचैत्यादेःशरीरकर्तृत्वानुमानं पर्वता-

१. संकर्तृकं. क. संवित्कर्तृपूर्वकं. ग. २. तृभवं. छ. ३. म्योऽग्रा-
रादिभ्यो. घ. भ्यो धरादिभ्यो. इ.

- देसदभावानुमानं च निर्वाजं प्रसजेत् । अतो येन पर्वतादिभ्यां व्यावृत्तेन विशिष्टव्यवहारहेतुविशिष्टानुमानलिङ्गहेतुत्वेन वादिप्रतिवादिभ्यामवश्यमिष्टेन सन्निवेशविशेषादियोगित्वलक्षणेन विशेषेण चैत्यादेशशरीरिर्कर्तृकत्वानुमानं तद्विशेषप्रयुक्तव्याप्युपजीवि कार्यत्वं न संकर्तृकत्वे प्रयोजकमिति ।

१ यत्तु यथा कलमाङ्कुरस्य कलमजीजं प्रत्येव प्रयोजकत्वं न बीजमात्रं प्रति तथा सन्निवेशविशेषादियोगित्वस्यापि शरीरिरूपकर्तृ- विशेषं प्रत्येव प्रयोजकत्वं न कर्तृमात्रं भ्रंतीति, तदयुक्तम् ; सन्निवेशविशेषादौ सप्तव्यापकत्वेन सम्भवति कार्यत्वस्य तत्प्रयुक्तव्याप्युपजीवित्वं प्रति निश्चयाभावेऽपि सन्देहस्य दुर्भारत्वान् । न हि साध्यव्यापकविशेषान्तरदर्शनेऽपि नेदमस्य प्रयोजकं किन्त्वन्यदेवेति निर्णयस्य । शपघाते शरणमस्ति । न हि प्रयोजकत्वसन्देहेऽपि गमकत्वम् । न हि घूमस्य वान्यस्य वार्तिं प्रति प्रयोजकत्वमिति सन्दिहानो घूमेन वह्निमनुभातुमलम् । अतो सन्दिग्धप्रयोजकत्वादप्रयोजकत्वाद्वा न कार्यत्वं संकर्तृकत्वसाधनाय प्रभवति ।

यत्तु कलमाङ्कुरस्येत्यादि, तत्र कलमाङ्कुर विहायाङ्कुरान्तरमपि जनपटीजान्तरं दृष्टमिति बीजमानस्य कलमाङ्कुरव्यभिचारात् न कलमाङ्कुरं बीजमात्रप्रयोजकम् अपि त्वङ्कुरमानेभवेति निश्चीयते । प्रकृते तु न तथा व्यभिचार इति यत्किञ्चिदेतत् ।

१ स्वरूपकर्तृत्वे च

२ जनमिति च

३ प्रति, तदयुक्तम् च

४ दुराव बीज ग च

५ अप्रयोजकमवेति निश्चयने ॥

अपि च विशेषविरुद्धं कार्यत्वम् । तथा हि— ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्न-
समायायित्वं कर्तृत्वमभिमतम् । तच्च शरीरसम्बन्धात् प्रागूर्ध्वं वा शरीर-
सम्बन्धेतरदेशे वा न दृष्टमिति शरीरहेतुरुभेदः ; तद्वाचाभावंनिबन्धनत्वात्
कार्यकारणभावस्य, अन्यथा बीजादेरप्यङ्कुरादिकं प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गात् ।
अतस्सर्वत्र शरीरसम्बद्धस्यैव ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमायायित्वलक्षणकर्तृत्व-
दर्शनात् कर्तृत्वं शरीरेण एव नाशरीरेण इति स्थितम् । एतेन शरीर-
व्यापारे व्यापार्यशरीरस्य करणत्वाभावात् कर्तुंशरीरमन्यापकमित्यपा-
स्तम् ; करणत्वाभावेऽपि कारणत्वस्य दूर्वास्त्वात् । न हि शरीरसमवेतो
व्यापारः स्वसमायायिकारणं शरीरमतिपत्य मचवीति सम्भवति । अतो
यत्र यस्य कर्तृत्वं तत्र तच्छरीरस्य कारणत्वपर्ययौद्धीकरणीयम् । न च
कर्तुंशरीरसम्बन्धे जन्यज्ञानैषुपाधिरिति वाच्यम् ; तस्य साधनव्यापक-
त्वेनोपाधित्वानुपपत्तेः । एतेन धर्मावर्गाश्रस्वादीनामप्युपाधिभावो
निरस्तः । तथा च कर्तृत्वस्य शरीरित्वं व्यापकमिति कार्यत्वं तिस्रपादौ
सकर्तृकत्वं साधयत् स्वसाध्यविरुद्धमकर्तृकत्वमिदं स्वसाध्यव्यापक-
शरीरित्वविरुद्धमशरीरित्वमपि कर्तुः प्रतिक्षेपति । न च स्वसाध्यविरुद्ध-
मेव प्रतिक्षेपति न स्वसाध्यव्यापकविरुद्धमिति वाच्यम् ; स्वसाध्य-
विरुद्धस्यैव स्वसाध्यव्यापकविरुद्धस्यापि स्मरिष्येति तत्रापुक्तबाध
प्रतिक्षेपस्य । अन्यथा कार्यत्वं स्वविरुद्धमकार्यत्वमेव प्रतिक्षेपति न साध्य-
विरुद्धमकर्तृकत्वमिति त्रित्यादेरकर्तृकत्वमनवितिष्ठं प्रसजेत् । अतः

१. अनियमनिबन्धनत्वात्. ग. २. सम्बन्धेतर. घ. इ. ३.

इसाधयणीयम् । घ. ४. सम्बन्धसम्बन्धानुपाधिरिति. ग. ५. सम्बन्धेन जन्य. घ.

५. नावमुपाधिरिति. घ. घ. ६. एतं शरीरित्व. घ. घ.

कार्यत्वं सकर्तृकत्वेन व्याप्तं सित्यादौ तत्साधनाय प्रवृत्तं तद्यापकशरीरि-
कर्तृकत्वविरोध्यशरीरिकर्तृकत्वमप्यप्रतिक्षिप्य तन् साधयितुमशक्तं योग्या-
नुपलम्भविरोधाच्च^१उरीरिकर्तृकत्वमादायापि साधयितुमसमर्थं निरुद्धा-
शेषविशेषत्वेन सामान्यस्यापि निरोधात् सकर्तृकत्वमसाध्यतात्मन-
स्तकर्तृकत्वस्य प्राचीनसम्बन्धाध्यवसानमेव विप्रटयति— नाहं स-
कर्तृकत्वेन व्याप्तमिति । न च वाच्यं कथं कर्तृविशेषनिरोधे कर्तृ-
सामान्यस्यापि^२ निरोध इति ; कर्तृसामान्यस्य कर्तृविशेषमनन्तर्भाव्य-
क्षित्यादिविशेषणत्वानुपपत्तेः । न हि कर्तृविशेषमनुपपन्नं फलसामान्येन
क्षित्यादिकं सम्बद्धं प्रत्येतुं शक्यम् ; तथा सति कर्तृसामान्येन स्वत-
स्तम्बन्धिनः सित्यादेरपि कर्तृत्वप्रसङ्गात् । अतस्तकलविशेषनिरोधे
सामान्यस्यापि निरोध एवेति ।

स्यादेतत्— एरुव्याप्तिविघटनेन तदितरन्यामितिसिद्धौ नोभय-
विघटनमुचितम् । तथा च सकर्तृकत्वशरीरिकर्तृकत्वयोरेव व्याप्ति-
विप्रटनान् कार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्व्याप्तिः सिध्यतीति । तदपुक्तम् ; विशेषा-
मावात् । न हि कार्यत्वमकर्तृकत्वयोर्व्याप्तेः सकर्तृकत्वशरीरिकर्तृकत्वयो-
र्व्याप्तिश्च विशेषप्रपञ्चभावे, येनेयमेव वाच्या नेयमित्युच्यते ।

यत्तु कार्यस्य कर्तृशून्यस्याकस्मिन्कत्वप्रसङ्ग इत्यादि निपत्ते वाचक-
मेव विशेष इति, तदिदानीमेव निराकरिष्यामः । एतेन यदभिदर्शयति—

१. त्व साधयदात्मन. ग. इ.

२. त्मना सकर्तृकत्वस्य इ. १.

३. पविरोध. ग. इ. ४. घेन कर्तृ. छ.

५. पि विरोध. ग. ६. पविरोधे. ग.

७. पि विरोध एवेति. ग.

कार्यत्वेन पृथिव्यादौ शरीरिर्कर्तृकत्वं प्राप्तमप्राप्तं वा । यदि प्राप्तं सिद्धं
 तर्हि सकर्तृकत्वम् ; विशेषविधौ सामान्यस्यावश्यकत्वात् । अथाप्राप्तं कथं
 तर्हि स्वविरुद्धमशरीरिर्कर्तृकत्वं प्रतिक्षिपेदिति, तन्निरस्तम् ; उक्तेन
 क्रमेण पृथिव्यादिगतकार्यत्वप्रमिनेरेव स्वपरिपन्थित्वेन प्राचीनव्याप्ति-
 विपटनहेतुत्वान् । अतो विशेषविरुद्धं कार्यत्वम् । न च असिद्धवाद्यनन्त-
 र्गतत्वेन विशेषविरोधो न दूषणम् ; असिद्धवादिपक्षकस्यानुमानोत्पत्ति-
 प्रतिबन्धेनैव दूषणत्वात्, तस्य च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविपटनद्वारेण प्राप्तत्वा-
 दसिद्धवादिदूषणान्तर्भावेऽनन्तर्भावे वा दूषणत्वानुपायात् । अन्यथा मर-
 तामपि पृथिव्यादिकं धर्माधर्मरागद्वेषाश्रयकिञ्चिज्ज्ञानचेतनकर्तृकं कार्य-
 त्वाद् घटवदिति पार्श्वस्थमणीने कः परिहारः ! न हि ईश्वरानुमानात्तदुप्य
 मनामपि विशेषमुपलभाभेदे । तत्सिद्धं विशेषविरोधो न दूषणमिति ।
 नन्वेवं सामान्यतो दृष्टानुमानाय दत्तो जलाञ्जलिः । दीपनां कामम् । न
 हि सद्गतिप्रदणमापेक्षं लिङ्गप्रदृष्टचरतया दृष्टचरपरिपन्थित्वेन च मद्रति-
 शून्यमनुमापयितुमलम् । अग्न्यनुमानेऽपि पूर्वदृष्टद्रोष्णमास्त्रत्वादिरूपा-
 लिङ्गितत्वेन तद्विरुद्धानुष्णामास्त्रत्वादिरूपानिरस्तारेणैव वद्विस्तभ्यति ।
 देशकालौ तु न माप्यभूतबहिस्ररूपाणुप्रविष्टाविति तद्देशेऽपि न साध्यभूत-
 बहिर्भेदः । तस्मान् सर्वत्र पूर्वपरिचितरूपेणैव साध्यमिद्विः नांपरिचित-
 रूपेण परिचितपरिपन्थिना वा रूपेणेति ।

कथं तर्हि महानिप्रदणशून्यस्यातीन्द्रियत्वेन चक्षुपरिसिद्धिः ?

उच्यते—रूपमतिपत्तिरूपं कार्यं कारणव्याप्तं कारणं गमयति । तदैन्द्रियकारणाव्यभिचारित्वेनाकारणत्वग्राहिणा प्रमाणेन मतिहन्यते । तदनयोर्विरोधादविरोधायातीन्द्रियमपि कारणं कल्प्यम् । तच्च दर्पणादौ प्रतिहतस्य परावृत्त्यग्रहणं मूलदेशविनाशैर्द्विनश्वरत्वं रूपमतिपत्तिहेतुत्वमित्यादितेजोन्तरसाधारणवद्द्रष्टोपपत्त्यर्थं चतुर्वासादेकवाचः एव ज्यायानिति छाद्यवक्ष्यपातिन्यार्थापत्त्या तेजोन्तरमाशरणमत्यशत्वरूपव्यापकं कविशेषविरोधेनौप्यप्रत्यक्षत्वं परिकल्प्य वैजयमिति नियीयते । सर्वत्र चैवंजातीयकेष्वर्थापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं कार्यस्य कारणमात्रेणापि कार्यं व्याप्तिः ? यन् कारणं तद् दृश्यमेवेति कारणत्वव्यापकदृश्यत्वविरोधे कारणत्वमेव मतिक्षिप्यत इति, तदप्युक्तम् । एवं हि यन् कार्यं तन् कारणवत्, यच्च कारणं तद् दृश्यमेवेति व्याप्तिद्वयम् । तदनयोरदृश्यकारणेषु कार्येषु परस्परविरोधात् किं कार्यं कारणवदिति व्याप्तिर्भज्यताम्, उत कारणं दृश्यमेवेति व्याप्तिः उतस्त्रिभयमपि परस्परविप्रतिहततयेति विमर्शं कार्यस्य कारणशून्यस्याकस्मिन्त्वेन नित्यं सर्वमसत्त्वं वा भवेदिति कारणाभाषप्रतिक्षेपिप्रमाणान्तरानुरोधेन कार्यं कारणवदिति व्याप्तिर्दृश्यते तदितरा भज्यते । तत्रैवं साध्यव्यापकनया सपक्षे दृष्टोऽपि विशेषो यत्र प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तत्र संश्लिष्टां व्याप्तिं विद्यत्यति । यत्र तु परलक्षणादि तत्र संसंभवेन लीयत इति विशेषः । न च दृश्यत्वस्य कारणव्यापकत्व इव शरीरित्वम्यापि कर्तृव्यापकत्वे निश्चिद्वायकान्तरमस्ति;

१. कार्यकारण. ग. क. २. न विहन्यते. घ. नाप्रतिहन्यते. क. ३.

शानशरत्वं. घ. ४. णदृष्टोपपत्त्यर्थं. घ. ५. नाप्रत्यक्षत्व ग. ६. त्रैवं घ.
७. यैकारणशून्य. ड. ८. न्तरविरोधेन. घ. ९. पक्षदृष्टो विशेषो ग. पक्षदृष्टोऽपि
विशेषो. क. १०. स्वविपत्ता. घ. ११. च दृश्यते इति. क. घ.

येन व्यापकतयावधृतमपि शरीरित्वंविशेषमव्यापकीकृत्य कर्तृमात्रानुमान-
मुदीयात् । नन्वस्मिन् बाधकं कार्यस्य कर्तृशून्यस्याकस्मिन्कृत्यप्रसङ्ग इति ।
तत्र; कार्यस्य कारणमात्रादेवोपपत्तेः । न च कार्यमात्रं प्रति कर्तुरपि
कारणत्वात् समवाय्यसमवायिनिमित्तानामन्यत(र्वाभा)षाय इव कर्मभावे-
ऽपि कार्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्; कार्यमात्रं प्रति कर्तुः कारणत्वासिद्धेः ।
न च पूर्वोक्तमन्निवेशविशेषयोगिनि षट्पादौ कर्तुः कारणत्वदर्शनात् कार्यमात्रं
प्रत्यपि तस्य कारणत्वम्; तथा सति कार्यविशेषमधुक्तानामपि कारण-
विशेषाणां कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वे षट्पादेषु सत्तत्कार्यहेतुभूतपरस्परविच्छन्न-
क्षणिकतत्तद्भानचिकीर्षाप्रयत्नस्यैव कर्तुः कारणत्वं दृष्टमिति सित्यादावपि
सादृश एव कर्तुः कारणत्वं प्रसञ्चेत् । अथ दृष्टान्ते सादृशकर्तृत्वेव कारणत्व-
दृष्टावपि कार्यमात्रस्य कारणमात्रेणाप्युपपत्तेर्न तद्विशेषादरः कार्यः, तर्हि
दृष्टान्ते कर्मविधितानामेव कारणत्वदृष्टावपि कार्यमात्रस्य कारणमात्रेणा-
प्युपपत्तेः न कर्मविधितत्वविशेषादरोऽपि कार्यः । कथं तर्हि समवाय्य-
समवायिनिमित्तनियम इति चेत्, न कथञ्चित् । न हि भूतमविष्यतोः
समवाय्यसमवायिशून्यनिमित्तमात्रहेतुकं प्राकल्पमभ्युपगन्तव्यं तादृशो
नियमो नियमो नाम । तस्मात् कार्यमात्रस्य कारणमात्रमेवाङ्गीकरणीयम् ।
कारणविशेषास्तु कर्त्रादयस्तत्र तत्र यथादर्शनमेवाङ्गीकरणीयाः ।

यत्पुनर्विशददेशकालानां कारणानां चेतनानधिष्ठितत्वे कथं कार्यानु-
गुणतया परस्परसर्पणम् ? न हि कुम्भकारकन्तरेण कुम्भहेतवः परस्पर-
सुपसर्पन्तीति । तत्र किमिदं कुम्भादौ तथा दृष्टमिति व्याप्तिमात्रं उता-

१ स्वप्नव्यापकत्वम्. २ कार्येश्वरवशात्कारणत्वे. ३. मात्रे
वाप्यव्यापकत्वम्. ४. मात्रमेवोपर्याङ्गीकरणीयम्. ५. ६. दो न दृष्टमिति. ७.

नुपपत्तिरेव? पूर्वस्मिन् पूर्वोक्त एवातिप्रसङ्गो दूषणम् । उत्तरस्मिन्स्तु तत्रत्कालविशेषसमासादितपरिपाकतत्तददृष्टवचेननसम्बद्धानि कानिचित् कारणानि भिद्यः सन्निरुद्धति कार्यं चोत्पादयन्तीति नं कानिदनुपपत्तिः । अपि च सिद्धेऽपि ईश्वरकर्त्तरि कथं भिन्नदेशकालानां कार्यानुगुणतया परस्परोपसर्पणम्? ईश्वरेच्छाप्रयत्नाभ्यामिति चेत्, कथं तान्यामपि सकलदेशकालप्रवृत्ताभ्यां कदाचिदेव क्वचिदेवोपसर्पणनियमः? कादाचित्कचेतनादृष्टपरिपाकादिति चेत् तर्हि तत एवाङ्गीकरणीयात् कारणानां परस्परसन्निधानं सन्निहितेभ्यश्च कार्यमिति कृतमीश्वरपरिकल्पनेन । अत उक्तेन क्रमेण बाधकान्तराभावाद् दृष्टान्तदृष्टं शरीरित्वं सकर्तृकत्वस्य व्यापकमेवेति तद्बाधे कार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्ब्याप्तिसिद्धिरेव विधीयत इति सिद्धम् । एतेनार्थापत्तिगम्यत्वमपि शिष्यादिकर्तृरपास्तम्; उक्तेन क्रमेण कार्यमात्रस्य कर्त्तारं विना कारणमात्रेणाप्युपपत्तेः ।

एवं दूषिते परोक्तानुमाने स्वपक्षसिद्ध्यर्थमनुमानमुच्यते— शिष्यादिकमकर्तृकं शरीरजन्यत्वात् गगनवदिति । ये पुनरिदमेवानुमानं शिष्यादौ सकर्तृकत्वानुमानपरिपन्थित्वेन विशेषानुमानतया प्रमाणयन्ति तेषां गगनादावजन्यत्वप्रयुक्तमकर्तृकत्वमिति शरीरजन्यत्वमसमर्थविशेषणत्वाद्गमकमेव । अस्माकं तु पूर्वोक्तदूषणेनैव जन्यत्वसकर्तृकत्वयोर्ब्याप्तिसिद्धिघटनाच्छरीरित्वं कर्तृव्यापकमिति स्थितौ व्यापकभूतशरीरिजन्यत्वनिवृत्तेरेव गगनादावपि सकर्तृकत्वनिवृत्तिरिति निश्चयान्नाजन्यत्वप्रयुक्तव्याप्युपपत्तिवित्त्वेनासमर्थविशेषणत्वं शरीरजन्यत्वस्य ।

१. न कदाचिदनुपपत्तिः. ४. त्वत्वे चेतनादृष्ट. ५. बाधान्तराभावात्. ६. कर्तृरपास्तम् ७. शिष्यादिकर्तृक. ८. ६.

किञ्च प्रतिहेतुविरुद्धञ्च कार्यत्वम् । तथा हि— आत्मत्वं सित्यादि-
कर्तृव्यक्तिसम्बन्धं न भवति ज्ञातित्वाद् गोत्ववत् । एवं द्रव्यत्वसत्त्वे
अपि पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । तानेव च पक्षहेतुदृष्टान्तानाश्रित्य सर्वज्ञ
कर्तृकत्वाभावोऽपि समर्थनीयः । ननु कथं सित्यादिकं सर्वज्ञकर्तृकं न
भवतीति पक्षीरूपणोपम् ? साध्यविशेषणस्य सर्वज्ञत्वस्य प्रमाणान्तरेण
प्रमितौ तद्वाचादप्रमितावप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः । अन्यथा शशविषाणस्या-
प्रमितेः शशविषाणं नास्तीति बुद्धरथाविताया निवृत्तिप्रसङ्गात् । न च
शशे विषाणाभाव एवावगम्यते न तु शशविषाणस्य क्वचिदप्यभाव इति
वाच्यम्, शशे विषाणस्यैव जगति शशविषाणस्यापि लौकिकानामबाधित-
निषेधप्रवृत्तेः । शशस्य निषेधाधिकरणत्वे निषेध्यविषाणोपसर्जनत्वानुप-
पत्तेश्च ।

यत्पुनश्शशशृङ्गोपलम्भसामग्र्यां आभासरूपत्वाच्चर्यां सत्यामनुप-
लब्धभावात्तदसत्याच्चोपलम्भसामग्रीरूपयोग्यस्वस्यैवाभावात् कथं योग्या-
नुपलब्धिश्शशशृङ्गं निषेधतीति । यथोक्तम्—

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।

तस्यान्वयानुपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥

इति । तदुक्तम्— शशशृङ्गस्यापि पशुशृङ्गत्वेन पशुशृङ्गोपलम्भ-
सामग्र्या एव तदुपलम्भसामग्रीत्वान् । कथं पशुशृङ्गोपलम्भसामग्री तदु-
पलम्भसामग्री ? तस्यां सत्यामपि तदनुपलम्भेऽस्ति चेत् । कथं पशुशृङ्ग-

१. सो सद्रूपप्रतली क. प. व.   लो वाधादप्रमितौ म.   २. दमाव क.
३. म्या अभावरत्नत्वान् क. ग. घ.   ४. दृष्टापलम्भ- म.   ५. पशुप. म.

स्यापि सामग्री? तस्यां सत्या पशुशुद्धस्यापि कदाचिदनुपलब्धेः । अयं यंत्रस्यां सत्यां यत्र यदि भवेत् तर्हि तत्रोपलभ्यत एवेति नियमः । सैव तदुपलम्भसामग्री, तर्हि पशुशुद्धोपलम्भसामग्र्यां सत्यां कदाचिदपि यदि शशुद्धमपि भवेदुपलभ्यत एवेति सैव तस्याप्युपलम्भसामग्री । तथाप्युपलम्भसामग्र्या सत्या कदाचिदपि शशुद्धं नोपलब्धचरमिति चेत्, सत्यम् । अत एव तस्यात्यन्ताभावः । यथाप्युपलम्भसामग्र्यां सत्यां प्रागनुपलम्भात् प्रागभावोऽनुमीयते यथा च पश्चादनुपलम्भात् प्रध्वंसः^१ तथा क्वचित् कदाचिदप्यनुपलम्भादत्यन्ताभावोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः । अतः प्रकृतेऽपि सर्वज्ञस्यात्येन्तानिपेक्ष्यत्वात् अन्यत्रापिमितिर्गुणायैवेति नास्माकमप्रसिद्धविशेषणत्वम् । भवतामेव तु सित्यादिकं सर्वज्ञकर्तृकमिति साधयतां तदपवादः ।

किञ्च सित्यादिकं सर्वज्ञकर्तृकमिति साग्रयद्भिः यत् सर्वज्ञकर्तृकं न भवति न तत् कार्यं यथा व्योमेति वैधर्म्येण व्याप्तिः प्रदर्शनीया । तथा च तत्रोपादानाद्यभावप्रयुक्तकार्यं न सर्वज्ञकर्तृकत्वाभावप्रयुक्तमित्यप्रयोजकत्वमेव । ततस्सिद्धं साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सित्यादिगोचरत्वेन^२ सकर्तृकत्वं सर्वज्ञकर्तृकत्वं वा कार्यत्वहेतु^३ न साधयतीति । एतेनाचेतनोपादानत्वं व्याख्यातम् ।

यत्पुनरचेतनं चेतनाविष्टितं सत् कार्यररम् अचेतनत्वाद्वास्यादिवत्, सित्यादिकं चेतनप्रयत्नघार्यं गुरुत्वे सत्यपतमानत्वाद्विद्वद्गशरीरत्वादित्यादि ।

१ य सत्या ग ट २ यद्यत्र ग क. ३ त्या शशुद्धमपि ग.
 ४ बोऽवर्षीयते तथा च घ बोऽवर्षीयत क ५ खन्त निपेक्ष्यत्वात्. घ
 ६ ति तत् घ.

तदापि योऽधितिष्ठति प्रयतते वा स शरीरैव, रागद्वेषाश्रय एव, धर्माधर्म-
वानेव, चक्षुरादिजन्यकतिपयविषयशक्तिबुद्धिरेवेत्यादिव्यापकभूतानेक-
विशेषविरोधादाभासीकरणीयम् । अतस्तिद्धं न प्रमाणांतरमीश्वरसाधन-
मिति । आगमोऽपि पौरुषेयः साक्षाद्भूत्वेनाप्रमाणमेव । अपौरुषेयस्त्वना-
शाङ्कितपुरुषदोषत्वेन स्वयं परमेश्वरं साधयन्नपि नास्मत्परं तिष्ठोतीति
सर्वमनवद्यम् ।

इति युक्तिधरेताभिः केवलं विश्वकर्तारि ।

चिदानन्दे चिदानन्दस्तर्कगम्यत्वमस्यति ॥

इति ईश्वरमादौ नामैकोनचत्वारिंशो वादः

समाप्तः ।

—(०)—

[शब्दनित्यत्ववादः ।]

ननु माभूत् सङ्केतयिता तथापि शब्दानामनित्यत्वात्तत्राक्षरस्य
सम्बन्धस्यानित्यत्वं तदवस्थमेव । मैत्रम् ; सदकारणत्वेन वर्णनित्यत्व-
स्यैव प्राप्तेः । असिद्धम् अकारणत्वमिति चेत् न ; दृश्यमानस्य कारणस्या-
नुपलब्धौ गगनादिबदकारणत्वसिद्धेः । उपलभ्यत एव तात्यादिव्यापारो

वर्णकारणमिति चेत् न ; तस्मिन्ने य एव गकारो देवदत्तेनोच्चरितः स एव
 यद्देवदत्तेनाद्योच्चरित इति वक्तृभेदे ताल्वादिभेदे चैकस्यैव गकारस्य प्रत्यभि-
 ज्ञानेन तस्य तदहेतुत्वनिश्चयात् । ननु ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद् गकारप्रत्यभि-
 ज्ञापि सामान्यमन्यद्वा विशिष्टवल्ग्व्योदीयमानां न व्यक्त्यैक्यव्यवस्था-
 पनायालम् । तदयुक्तम् ;

जात्यैक्यं प्रत्यभिज्ञेयं व्यक्त्यैक्यासम्भवे यतः ।

अभ्रान्तत्वोपपत्तौ वा न च भ्रान्तत्वकल्पनम् ॥

यस्य हि प्रत्यभिज्ञानस्य प्रबलप्रमाणसिद्धभेदतया व्यक्तिगतमेकत्वं
 गोचरीकर्तृमयुक्तं तस्यैव सामान्यादितद्धर्मगतैकत्वगोचरतोपवर्णनं न्याय्यम् ;
 गुणानामगुणपरतन्त्रत्वस्वभावेन गुणिपारतन्त्र्यस्यैवोत्सर्गिकत्वात् ।
 अन्यथा जातिगोचरतयैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः क्वचिदपि न सा
 व्यक्त्यैक्यं गोचरयेत् । न च सम्भवत्यभ्रान्तत्वे भ्रान्तत्वमपि न्याय्यम् ।
 अतोऽवयविनाशेन निरुपाधिकनया सम्बद्धवयवविशरणमध्यस्तयत्ताक-
 स्यामेव वृत्तिकायां उवलदीपनिर्वापणेन दीपान्तरादीपने दृश्यमानेऽप्य-
 परस्य पार्श्वस्थस्य स एवायं दीप इति प्रत्यभिज्ञानञ्च पश्यन्नवयवविशरण-
 लिङ्गकावयवविनिर्वाणानुमानोपगृहीतादीपभेदप्रत्यक्षादेव दीपप्रत्यभितार्याः
 सादृश्यदोषनिदानत्वं निश्चिनोति ततश्च कारणदोषज्ञानाद् बुद्ध्येकज्ञानाद्विन्

१. ना व्यक्त्यैक्यं. ग. न व्यक्त्यैक्यं. ड. २. मिज्ञानोपपत्तेः घ.
 ३. विविनाशेन. ड. ४. धितया सम्बन्धिनाशमवयवविशरणं. ग. ५. नाद्योप-
 गृहीतादीप. ग. ६. यास्तीसादृश्यं. क. घ. ड. ७. नादिव प्रत्यभिज्ञानस्या-
 समर्थानत्वं. ग. ड.

प्रत्यभिज्ञानस्यासमीचीनत्वं^१ निर्णीयत इति युक्तम् । इह तु गकारप्रत्यभिज्ञाने^२
न तथा कारणदोषज्ञानं नापि निरुपाधिकतयाविनाशेन प्रतिव्येदस्य साध-
नस्य दर्शनेमिति न तस्य सामान्यादिगतकत्वगोचरत्वं भ्रान्तत्वं वा शक्यो-
पपादंम् ।

ननु नष्टशब्दः निवृत्तशब्द इति शब्दध्वंसस्यापि प्रत्यक्षत्वात्
कारणदोषार्थीनत्वेन भ्रान्तत्वं गत्वादिसामान्यालम्बनत्वञ्च सुज्ञानम् ।
मैवम् ; अभावमात्रस्यैव प्रत्यक्षायोग्यत्वस्थितेः । न च योग्यानुपलम्भो
बाधकः ; तस्यापि योग्यत्वज्ञानसहितस्यैवामावज्ञानहेतुत्वात् , शब्दे च
तदसम्भवात् । न हि तात्वादिन्यापारस्य शब्दोपलम्भहेतुत्वनिरासेन
शब्दोत्पत्तिहेतुत्वसाधनमन्तरेण तात्वादिन्यापाराभावे शब्दोपलम्भयोग्य-
त्वमवगन्तुं शक्यम् ; विषयतदधीनेतरकारणसाकल्यलक्षणत्वात्तस्य । तस्मा-
च्चानुपलम्भोऽपि बाधकः । न चैवं कुलालादिकारणरूपापस्थापि घटोप-
लम्भहेतुत्वमसङ्गः ; घटोपलम्भस्य तमन्तरेणापि दृष्टत्वात् । न हि तदति-
पत्यापि भयतस्तत्त्वान्यन्त्वं सम्भवति । न चैवं तात्वादिन्यापाराभावे षणो-
पलम्भो दृष्ट इति न वर्णानां घटतुल्यचर्चत्वम् । कथं तर्हि नष्टः शब्दो
निवृत्तशब्द इति चेन्नित्यस्यैव कालस्य तत्तद्वच्छेदकनाशाभंगः कालो
निवृत्तः काल इति यथा तथा तत्तद्वच्छेदकद्रुतत्वतीव्रत्वादिपरमविनाशान्
नष्टशब्दो निवृत्तशब्द इति व्यवहार इति किमनुपपन्नम् ? ननु शब्दोप-
लम्भस्य ध्वन्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ध्वनीनाञ्चाभिन्वयज्ञकवैधर्म्या-

१. निर्णीयत इति. क.

२. भिज्ञानं नं. इ.

३. बन्ध. ग.

४. ये शब्दोपलम्भो. घ.

५. न दृष्ट शब्दो. ग. इ.

६. स्व तद्वच्छेदक. घ.

७. न दृष्ट. घ.

दुत्पादकत्प्रमराशियते । तन्न ; अभिव्यञ्जकवैधर्म्यासिद्धेः । नन्वभिव्यञ्जक-
 पक्षे ध्वनयश्शब्दं श्रोत्रं वा संस्क्रुयुः । तत्र शब्दसंस्कारपक्षे संस्रुतस्य सर्व-
 गतत्वेन सर्वश्रोत्रश्रवणं समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां व्यञ्जकनियमा-
 भावेन युगपदखिलवर्णग्रहणञ्च प्राप्नोति । अथ श्रोत्रसंस्कारः, तथापि
 समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यग्रहणाय व्यञ्जकनियमाभावेन तदवस्थमेव निति-
 लवर्णग्रहणमिति । तदयुक्तम् ; श्रोत्रध्वनिसंयोगस्यैव तदुपलम्भहेतुत्वात्
 शब्दोपलम्भहेतुत्वमेव च तदभिव्यञ्जकरूपमपीति । तस्मात्तत्प्रयंत्रभेदभिन्नाः
 ध्वनयः श्रोत्रसंयुक्तास्सहकारिण इति तत्तत्सहकारिभेदेन श्रोत्रमपि तं तमेव
 वर्णं गृह्णाति न वर्णान्तरमिति नातिप्रसङ्गः ; न च समानदेशसमानेन्द्रिय-
 ग्राह्यप्रतीतौ सहकारिभेदोऽपि न दृष्टः ; त्वन्मते एव नैत्यस्य शौल्या-
 भावस्य च समानदेशत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे च सति शौल्याभावावग-
 मस्य प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादितरस्य च तदभावात् सौरस्य च तेजसो
 गगनगतपतद्भावगमहेतुत्वेऽपि नक्षत्रायगमपरिपन्थित्वात् । समानदेशत्वमेक-
 समवायित्वमभिप्रेतम् अतो नोक्तव्यभिचार इति चेत् न ; वर्णानामप्येक-
 समवायित्वस्यासिद्धेः ।

एतेन समानेन्द्रियग्राह्यत्वे सति युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वात् प्रति-
 नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावोऽपि पराकरणीय एव ; शोत्वमहिपत्वयोस्समा-
 नेन्द्रियग्राह्ययोर्धुगपदिन्द्रियसम्बन्धेऽपि प्रतिनियताभ्यामेव व्यक्तिभ्यां
 षडङ्गत्वदर्शनात् ।

१. समवायस्यैव क ग. घ २. नाप्रसङ्ग. द. ३. भेदेनापि. घ.
 ४. पि दृष्ट. ग. ५. न्मते नैत्यस्य. घ. ६. यत्प्रमा घ.
 ७. म्बन्धत्वात्. ग. द ८. इयामापोऽपि द

यत्तु शब्दस्य नित्यत्वे वक्तृदेशस्यतया द्विग्विशिष्टतया च श्रवणं कथमिति चोद्यं, तद् उत्पत्तिपक्षेऽपि तुल्यत्वात् प्रमाणान्तरप्रमिताभिव्यञ्जकध्वनिदेशत्वसमारोपनिमित्तं आन्तमेवेति कथञ्चित् परिहर्तव्यम् । तस्माद्विरुद्धमेव शब्दाभिव्यञ्जकत्वं ध्वनीनाम् ।

यत्पुनरेकस्यैव गकारस्य तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद इति, तदप्युक्तम्; मुख इव मणिकृपाणदर्पणादिधर्मसमारोपस्य तत्तदभिव्यञ्जकध्वनिधर्मसमारोपस्य शब्देऽप्युपपत्तेः । न वारोपस्य ध्वनिधर्मत्वे वायुधर्मत्वेनाश्रावणत्वादन्येन च ग्रहणाभावाद्दृशीतस्य च स्फुट्यभावाद्ग्रहणेन स्मरणेन वानुपनीतस्य समारोपानुपपत्तेर्न तीव्रत्वादिसमारोप इति वाच्यम्; श्रोत्रप्रदेशैवर्तित्वगिन्द्रियेणैव ध्वनीनां तद्वर्माणञ्च निर्विकल्पकेनैव युगपद्वगतैः । न च निर्विकल्पकेन तयावगतौ सविकल्पकेनापि ध्वनीनामेव तारतैरत्वादिधर्मविशिष्टत्वेनावगमप्रसङ्गः; शब्दस्य ध्वनिधर्मयोश्च श्रोत्रेण त्वच्चा च निरन्तरावगमदोषेण शब्दगततथैवारोपात् । अत एवाप्यारोप्यारोपाधिष्ठानयोः सविकल्पकेन न कदाचिदपि पृथग्रहणम्; अभिव्यञ्जकध्वनिसन्निधेरवश्यभावात् । अत आरोपसम्भवादितिदं विरुद्धधर्माध्यासितत्वम् । एतेन प्ररूपनिकर्षवत्त्वाद्यो व्याख्याताः ।

नचैवं अभिव्यञ्जकत्वे कल्प्यवाहृत्यादुत्पाद्यत्वमेव वर्णानां न्याय्यम्; उत्पाद्यत्वेऽपि संयोगविभागशब्दानां शब्दकारणत्वम्, भाष्यस्य कार्यविनाशयत्वम्, अन्त्यस्य कारणविनाशयत्वम्, इन्द्रिय-

१. असमारोप. घ. २. रोपस्य. घ. ३. सत्यगिन्द्रियेणैव. घ.

४. एतद्यगतेः. घ. ५. तनुत्वादि. घ. ६. न कदाचिदपि. घ. ७.

इष्टाया. घ. ८. संवसिकर्षवत्त्वाद्यो. घ. ९. र्निर्धर्मत्वाद्यो. घ.

समवेतस्य ग्राह्यत्वं, वीचीतरङ्गक्रमेणारभ्यत्वमित्यादिकल्प्यवाङ्मूल्यस्य ततस्तरां विद्यमानत्वात् । किञ्च—

अकारणत्वे ताल्वादिव्यापारस्य व्यवस्थिते ।
तद्वद्गद्योऽनन्तरं दृष्टशब्दो मूलोदकादिवत् ॥

यस्य हि यथापारानन्तरमुपलब्धस्य तदुत्पाद्यत्वं न सम्भवति तस्य तदभिष्यङ्गत्वमेव यथा खननानन्तरोपलब्धस्य मूलोदकस्य, तथा च ताल्वादिव्यापारानन्तरमुपलब्धस्य शब्दस्यापि तदभिष्यङ्गत्वमेव ; तदुत्पाद्यत्वासम्भवात् । न च तदुत्पाद्यत्वमपि सम्भवति । कथम् ? ताल्वादिव्यापारः शब्दकारणं न भवति व्यापारत्वात् उभयसिद्धवादि-
त्यादेर्वाचकस्य विद्यमानत्वात् । नचैवं घटादेरपि कुलाळादिव्या-
पारानुत्पाद्यत्वप्रसङ्गः ; तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यानन्यथा-
सिद्धयानुत्पाद्यत्वानुमानस्य बाधितत्वात् । प्रकृते च तदभावस्य प्रागेव-
दर्शितत्वात् ।

यत्तु सापान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्मद्गहिरिन्द्रियग्राह्यतया शब्देना-
नित्येन भवितव्यमिति ; तन्न एव रूपत्वादिवन्नित्येन भवितव्यम् ;
तथा अनारब्धेन्द्रियतया श्रोत्रेण मनोवक्षित्यग्राहकेण भवितव्यम्, तथा
ध्वनिधर्मान्यत्वे सति श्रावणतया शब्देन शब्दत्ववन्नित्येन भवितव्य-
मित्यादिविरुद्धव्याप्तिप्रदर्शनेन पराकरणीयम् ।

किञ्च गगनादिवदनवयवद्रव्यतयापि शब्दस्य नित्यत्वं सुज्ञानम् ।
न च द्रव्यत्वं दुरधिगमम् ; साक्षादसप्तम्यन्येन प्रतीयमानस्य घटस्येव

शब्दस्यापि द्रव्यत्वसिद्धेः । ननु शब्दे साक्षादक्षसम्बन्धित्वं द्रव्यकर्मादि-
व्यतिरेकेण गुणत्वसिद्धापेवावगन्तव्यमिति स्वोपजीव्यप्रमाणवाधः । तन्न,
यावद्भयो विरोधिभ्यः परिशेषं विना हेत्ववगम एव न भवेत् तावत्परि-
शेषमात्रस्यैव हेतुनोपजीव्यत्वात् । साक्षादक्षसम्बन्धित्वस्य च द्रव्यत्व-
मनुगुणमेवेति विरोधिकर्मादिचतुष्टयव्यावृत्तिमात्रादेव हेतुत्वसिद्धेर्नोप-
जीव्यप्रमाणबाधे इति ।

किञ्च शब्दसाक्षात्कारहेतुत्वेन शब्दश्रोत्रसम्बन्धे कल्प्यमाने
साक्षात् सम्बन्धे सति सम्बन्ध्यन्तरपूर्वकसम्बन्धकल्पनं गौरवायेत्य-
र्थापत्त्या साक्षादक्षसम्बन्धित्वस्य सिद्धिः स्यात् । अन्यथा परिशेषाधीनत्वे
द्रव्यकर्मादित्व इयं गुणत्वेऽपि पापादिन्द्रियसम्बन्धित्वमेव शब्दस्य
भक्ष्येत । न च कर्मादिचतुष्टयान्तर्गतस्यास्य न प्रत्यक्षत्वम् ; तस्यै स्वाभ्य-
स्यैव प्रत्यक्षत्वमिति नियमात् । अतः तन्निवृत्तिरेव शब्दस्य कर्मादित्व-
बाधिका । महिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वंञ्च रूपादेरिव द्रव्यत्वबाधकम् ।
गुणत्वे तु न किञ्चिद्बाधकमिति वाच्यम् ; यत् ज्ञानाजन्यभाषणं तत् न
गुणः यथा शब्दत्वम् ; तथा यस्य गुणस्य न तस्य ज्ञानाजन्यभाषणत्वं यथा
रूपस्येति व्यापकभूतज्ञानाजन्यभाषणत्ववैधुर्यं नियतमानं गुणत्वस्यापि
निवर्तकमित्यादेर्गुणस्येऽपि बाधकस्य विद्यमानत्वात् । अतो द्रव्यत्वगुण-
त्वयोरपिशेषात् पूर्वोक्तन्यायिन परिशेषादर्थापत्तेर्वा साक्षादक्षसम्बन्धित्वं
शब्दस्य सिद्धमिति सिद्धं ततो द्रव्यत्वम् ।

१. येन, क. २. त न तावत्प. द. ३. भः । किञ्च. घ. ४. साक्षात्करण. घ.
५. मन्थान्तर. ग. द. ६. सिद्धावति. घ. ७. स्य संशय. द.

किञ्च शब्दो द्रव्यम् अनाश्रितत्वात् गमनवत् । न चानाश्रितत्वमसिद्धम् ; विप्रतिपन्नं व्योम शब्दाश्रयो न भवति वस्तुत्वाद् घटवदिति तत्सिद्धेः ।

यस्य शब्दस्य द्रव्यत्वे द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं विशेषगुणपुरस्कारेणेति तन्निवृत्तौ द्रव्यत्वनिवृत्तिरित्युक्तम् ; सत् गुणस्य नित्येन्द्रियग्राह्यत्वं नीरसेन्द्रियग्राह्यत्वञ्च द्रव्यपुरस्कारेणैवेति तन्निवृत्तौ गुणत्वमपि निवर्तत इति परिहरणीयम् । किञ्च यानि शब्दस्य गुणत्वमद्रव्यत्वं वा साधयन्ति साधनानि तानि सर्वाण्यपि गुणत्वाद्द्रव्यत्वयोस्तादादक्षसम्बन्धित्वेनाप्रमीयमाणत्वव्याप्तेः शब्दे च तदभावाद्विशेषविकृद्धान्येव । द्रव्यत्वे तु सादादक्षसम्बन्धित्वं प्रयोजकान्तराणामपि व्याप्यमेवेति सिद्धं ततो द्रव्यत्वम् । तद्यानारम्भकत्वे सत्पनवपवद्रव्यत्वाद्भिद्युत्वपुक्तमपि प्राप्तम् । एवञ्च व्याक्तिभेदाभावात् तन्निवृत्तं गत्वादिसामान्यमपि दूरापास्तमिति सर्वं निर्मलम् ॥

इति शब्दनिवृत्तत्वादौ नाम चत्वारिंशत्वाद् :

समाप्तः ।

[क्षणिकवादः ।]

ननु शब्दो विनाशी न वेति कोऽस्य विचारस्यावसरः ? सर्वस्य क्षणिकत्वात् । तथा हि—प्रत्यक्षमेव तावद्यथा घटं परिच्छिन्दद् घटाभावं व्यवच्छिनत्ति तथा घटस्य वर्तमानक्षणसम्बन्धं परिच्छिन्दत् पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धित्वं व्यवच्छिनत्ति । तन्न; अतुल्यत्वात् । न हि यथा घटः स्वाभावार्थात्मकः तथा वर्तमानक्षणसम्बन्धः पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धाभावात्मकः, येन वर्तमानक्षणसम्बन्धे परिच्छिद्यमाने पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धो व्यवच्छिद्येत । यत्तु वर्तमानक्षणसम्बन्धाभावः ॥ स्वाभावात्मके वर्तमानक्षणसम्बन्धे परिच्छिद्यमाने व्यवच्छिद्येत न च भावान्तरेभ्यो घटस्य प्रत्यक्षेण व्यवच्छेदाभावाद् घटाभिप्रकृत्यसम्भवः; भावान्तरेभ्यो व्यवच्छेदस्य दृश्यानुपलम्भसिद्धत्वात् । न च पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धव्यवच्छेदस्यापि दृश्यानुपलम्भसम्भवेऽन्यत्वम्; पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरुपलम्बमानत्वाच्च व्याप्तिमिद्वरिति । अत एव क्षणिकत्वे प्रत्यक्षानुपलम्भो प्रमाणम् ।

नन्यनुमानं प्रमाणम् — यत्तु मनस्तन् क्षणिकम्, मन् श् २५ शब्द इति । न च वाच्यम्—बुद्ध्यादेरपि द्विविधतावस्थावित्त्वान् दृश्यानुपलम्भः ।

१. नदत् पटाभावं. ग. २. ति यथा घटस्य. ड. ३. नदत् पटाभावं
व्यवच्छिनत्ति. घ. ४. घटत्वभावाभावात्मिकः. ग. ड. ५. याद् घटाभि. ग.
६. सम्भवात्. ड. ७. व्याप्तिमिद्वरिति. ग. ड.

सदन्तरानुपलम्भेन व्याप्तिसिद्धिरिति; क्षणिकान्तराभावेऽपि विपक्षादक्ष-
णिकात् वाद्यप्रमाणेन सत्यनिवृत्तावर्थात् क्षणिकत्वसत्त्वयोः प्रति-
बन्धसिद्धेः । अत एव न दृष्टान्तापेक्षापि । सत्यपि दृष्टान्ते विपक्षव्यावृत्त्य-
सिद्धौ प्रतिबन्धासिद्धेः । न च वाच्यम्—विपक्षे वाघात् पक्षे चावाघात् यत्
सत् तत् क्षणिकमिति क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वहेतुरुच्यनमनङ्गमिति, सामान्यतो
व्याप्तिसिद्धावपि धूमादेरिव सत्त्वस्यापि साध्यसिद्धयर्थं पक्षधर्मप्रदर्शकस्या-
वश्यकत्वात् । अत एवोक्तम्—उन्तद्य सर्वे मावा इति । न गगन-
दुसुमसमा इत्यर्थः । ननु किमैक्षणिकत्वे सत्त्वस्य याघकम् ?

उच्यते—सत्त्वं स्वार्थक्रियैकारित्वम् अन्यस्यानिरूपणात् । अर्थक्रिया
कार्योत्पत्तिः । न च निध्यादेरर्थक्रियाभावादसत्त्वम् ; तस्यापि
सर्वज्ञानालम्बनत्वेनार्थक्रियाकारित्वात् । अतोऽर्थक्रियाकारित्वमेव
सत्त्वम् । तच्च यत् फरोति तद् न्माभावे यौगपद्येन यौगपद्याभावे क्रमेणेति
वृत्तीयमकाराभावात् क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तम् । तत्राक्षणिकस्य न तावत्
क्रमेणार्थक्रियाकारित्वं तस्य तदेव द्वितीयक्षणजन्यार्थक्रियां प्रति
शक्तत्वे यद्यदा यज्जननसमर्थं तत्तदैव तज्जनयति यथान्दयावस्यो धीजक्षण
इति समर्थस्य क्षेपाभावात् प्रथमक्षण एव द्वितीयदिक्षणजन्यसर्वार्थक्रि-
याकरणात् वृत्तस्य च पुनःकरणाभावे द्वितीयक्षणे सर्वार्थक्रियाविरह-
लक्षणमसत्त्वमेव । अयाशक्तत्वं तर्हि यद्यदा यज्जननसमर्थं न भवति न
तत्तस्य जनकं यथा शिलाशकलमङ्कुरस्य इति द्वितीयक्षणजन्यार्थक्रियां
प्रत्यजनकत्वान् द्वितीयक्षणे तदवस्थमेवासत्त्वम् ।

१ पि पक्षादक्ष ४ २. क्षेपणाभावात् ६. ३. मयं क्षणिकत्वे
सत्त्वस्य. ८ ४. ब्रह्मानालम्बन. ग. ६. ५. त्वम् । यत् यत् ॥ ६. प्रापि
क्षणिकस्य. क. ७. तस्य क्षणिकस्य घ. ७. यावत्स्यो धीजक्षण इति. ग. यावत्स्यो धीजक्षण
इति ८

अथ प्रथमहेतोस्सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वात् शक्तस्यापि सह-
कार्यपक्षस्य तत्क्रमेण कर्मादर्थक्रियाकारित्वम् । तत्र, अनुपकारिणां
सहकारिणामनुपकारकतदितरविश्ववदनपेक्षणीयत्वात् । उपकारकमे
तूपकार्यादभावाद्भिन्नोपकाराधाने भावस्यैवोपकारमेवाजन्योपकारस्य
भावभेदादजन्मेति सर्वथोपकार्योपाधोत्पादिरपकारानुत्पत्तिर्वा भवेत् ।
भिन्नोपकाराधाने तु तस्याप्यनुपकारिणोऽनपेक्षणीयत्वादुपकारान्तररूपेण
चानवस्थाप्रसङ्गात् उपकाररूपेण च भावस्यैव कर्तृत्वे स्वरूपेणाकर्तृत्वतः
पररूपेण कर्तृत्वान् सर्वस्य सर्वकर्तृत्वममङ्गः ।

किञ्च उपकार्यान्नावादुपकारस्य भिन्नत्वान् तत एवागन्तोः
कार्यसिद्धेरकारणं भावः प्रसज्येत् । न च भावः स्वकारणादेव विलम्बकारि-
त्वमात्र एवोत्पन्न इति स्वभावादेव विलम्बकारित्वम्, सहकारिसमययोगेऽपि
विलम्बकारित्वभावत्वेन कार्याजनकत्वप्रसङ्गात् । अथ सहकारिणामे
विलम्बकारित्वमात्रो निवर्तते तर्हि स्वभावादन्यो भाव इति स्वभावनियुक्तौ
माथोऽपि निवर्तते ।

एतेन कारणमात्रस्याजनकत्वात् समग्रभासम्पत्त्यर्थं सहकार्यपक्षेति
निरस्तम् ; समग्रत्वस्याप्यनुपकारकत्वेऽपेक्षाभावाद् उपकारकत्वे प्रागिव
भेदाभेदविकल्पेन दूषणप्राप्तेः । अतः सहकारिरूपेणापि स्थिरस्पर्धा-
क्रियाकारित्वमनुपपन्नमेव । न च युगपत्सन्दिग्धकारित्वम्, प्रथमतः

१ स्वासहकार्यपेक्षणा. ग. ड. २ सामानुष्यारण्यविवर- व ३. राभिपाने. घ
४ मन्वोपकारस्य. ग. ड. ५ कार्यभावेत्यसि. क. कार्यो पति. ड. ६. स्वासुपकारि.
७ ७. ने कानवरथा ४ ८ न कुर्वत. ग ९ कांटेदादुपकारस्य ग.
१० को निवर्तते ग. ११ प्रत्य जनकत्वान्. ग १२ स्वकारणत्वप्राप्ते. ग
१३ दादुपकारप्राप्ते. क. घ

एव सर्वार्थक्रियानिष्पत्तेर्निष्पन्नस्य च निष्पत्त्यभावाद्द्वितीयक्षणे सर्वार्थ-
क्रियाविरहात्सदृक्षणत्वापत्तेः । तस्मादर्थक्रियाव्यापकौ क्रमाक्रमावुक्तेन
न्यायेनाक्षणिकस्यासम्भवन्तौ ततो निवर्तमानौ स्वव्याप्यार्थक्रियामपि
निवर्तयते इत्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वमक्षणिकान्निवृत्तं क्षणिकपक्षे
व्यवतिष्ठमानं क्षणिकत्वं गमयति । न च कार्यकारणभावस्य
बहुन्वयव्यतिरेकमूलत्वात् क्षणिकत्वे च तदमम्पवादन्यव्यतिरेकमात्रस्य
बीजक्षण इय रसक्षणेऽपि भावादशक्यावगमं बीजकारणत्वमङ्कुरस्येति
वाच्यं, बहुनुस्यूततया प्रत्यवमृश्यमानस्यासतोऽप्येकाकारस्याङ्गी-
करणात् । तादृशावमर्शहेतुत्वेन व्यक्तीनामप्यभेदात् । यथाहुः—

एकमन्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्दीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥

इति ।

एतेनानुसन्नातुरभावात् साध्यासिद्धिरित्यपास्तं वेदितव्यम् ।
तस्मात् सिद्धं सत्त्वात् क्षणिकत्वम् ।

किञ्च कृतका भावाः स्वहेतुभ्यो नश्वरस्वभावा वा जायन्ते
अनश्वरस्वभावा वा । यदि नश्वरस्वभावाः जन्मानन्तरमेव नश्येयुः,
अथानश्वरस्वभावाः न कदाचन नश्येयुः; स्वभावस्थानपायात् । न च
कारणान्तरजन्मा विनाशः; तस्य भावहारणव्यतिरिक्तकारणत्वेन
भावतादात्म्यायोगात् । अतदात्मनि चाभावे जातेऽपि भावस्य
तादवस्थ्यभेदेति पूर्ववदुपलम्भादिप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—यद्यभावो नाम
सत्त्वान्तरं किं जातं प्राप्तस्य तादवस्थ्यादिति । तस्मात् स्वहेतोरर्थं

विनश्वरत्वभाव एवोत्पन्नः उत्पन्नः, नाशकानपेक्षत्वाद्दुत्पत्त्यनन्तरं
नाश एवेति ।

किञ्च यद्यस्य ध्रुवभावि न तस्य तत्र हेत्वन्तरापेक्षा यथा
शरकृपाणादेर्लोहमयत्वे । ध्रुवभावी च कृतकानां विनाश इति भावस्य
स्योत्पत्त्यनन्तरमेव हेत्वन्तरपेक्षो विनाशः प्राप्तः । तस्मात्तदेवेदमिति
प्रत्यभिज्ञानस्य स एवायं दोष इतिवत् सदृशपरम्परोत्पन्नवस्तुविषयत्वेन
भ्रान्तत्वान् सिद्धं सर्वे भावाः शणिका इति ॥

तदिदमनुपपन्नम् । तथा हि—यत्तावन् सत्त्वात् शणिकत्वमित्युक्तं
तत्र किमिदं शणिकत्वम् ? यथेकक्षणसत्त्वं तर्हि सिद्धसाध्यत्वम् । अथ
द्वितीयक्षणसत्त्वं तर्हि किमिदं द्वितीयक्षणसत्त्वं ? किं द्वितीयक्षणेऽप्यन्तासत्त्वं
चत विनाशः ? न तावदत्यन्तासत्त्वम्, तस्य भिक्कालसत्त्वविरोधेन
पूर्वक्षणे सत्त्वानुपपत्तेः । अथ विनाशः, तर्हि तस्य द्वितीयक्षणे
विनाशात्मनो सत्सृष्टीयादिलक्षणे सत्त्वमसत्त्वं वा भवेत् ; तृतीयप्रकारौ-
सम्भवात् । तत्र न तावदसत्त्वं, भावाभावयोर्विधीयमानस्येतरनिषेध-
रूपत्वात् निषिध्यमानस्यं बेतरविधिरूपत्वात् सत्यासत्ये सत्यमेवेति नष्टस्य
पुनरुन्मज्जनप्रसङ्गात् । अथ विनाशस्य तृतीयादिलक्षणे सत्त्वमेव तर्हि
तत्रैव सत्त्वमनैकान्तिकम् । न च भावाभावस्यासद्रूपत्वात् कथं तस्य सत्त्वमिति
वाच्यम्, घटादर्शतावसन् नात्मनः, तस्मिन् हि सति घटादिरेवासधिस्युच्यते
न स्वयम् । तस्माद् घटो नास्ति ऋष्टकां नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपामर्षक्रियां
कुर्वन् विनाशोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं न जहातीति वलादङ्गीकरणीयम् ।

१. नं च एवाय ग. व २. नोऽप्यत. क. घ. छ. ३. राभावात्. क. घ. छ.
४. स्पेतर. ग ५. त्वात्तत्त्वमेवेति नष्टस्य. घ.

अस्मदभिमतन्तु सत्त्वमहेतुपिति तत्सद्भावात्सद्भावाच्चिन्तनीयावेव ।
यस्य तु हेतुत्वमर्पक्रियाकारित्वलक्षणस्य तस्याभावेऽपि सद्भावो दुर्निर्वा-
एव । न च वाच्यं भावसत्त्वं क्षणिकत्वसाधनमिति; भावसत्त्वस्याप्य-
भावसत्त्वस्येव क्षणिकत्वेन विनाप्युपपत्तेः सन्दिग्धविषयव्यतिरेकित्वेना-
नैकान्तिकत्वात् ।

स्यादेतत्—अभावोऽप्यभावान्तरजनने क्षणिक एवेति । तदप्रकृतम् ।
अभावोऽप्यभावान्तरं जनयन्नप्यन्तरक्षणे नश्यति न वा ? यदि न नश्यति
तदवस्थमनैकान्तिकत्वम्, यदि नश्यति तर्हि म्याभावाभावात्प्रकत्वाद् भावस्य
सनाशनाशे पुनरुन्मज्जनप्रसङ्ग इति प्रागेवोक्तम् ।

किञ्च विनाशविनाशो भवतामप्यनिष्ठे एव । यदाहुः—

हेतुर्यस्य विनाशोऽपि तस्य दृष्टोऽङ्कुरादिवत् ।

विनाशस्य विनाशस्तु नास्ति तस्माद्दृष्टिर्षः ॥

इति । तस्मात्तत्र सद्यमनैकान्तिकमेव ।

अपि च प्रथमक्षण इव द्वितीयक्षणेऽपि प्रत्यक्षमेव घटं परिच्छिन्दद्भावं
व्यवच्छिनत्ति । न च तद्वितीयाक्षणे घटान्तरम्; तस्य तदेतुशून्यत्वे
कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । यथोक्तम्—

नित्य सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोर्न्यानपेक्षणान् ।

अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥

इति ।

१. भावोऽपि घ २. वात् घटवत् । न न य. ३. दृ. अभावोऽप्यभा ४.

४. वात्स्यकवाट भावस्य. ५. श्मेव. य. ६. ॥ ॥ तस्मात्तत्र घ.

७. ति तद्वितीयाक्षणे ८. अभावतोऽपि. ग.

स्यादेतत्—प्रथमसंज्ञवर्तिना^१ घटस्य द्वितीयसंज्ञवर्तिनं प्रति हेतुत्वमिति ।
तत्रै; घटहेतुत्वस्य मृद्वण्डचक्रादित्वव्याप्तेः व्यापकभूतमृद्वण्डचक्रादित्वं
निवर्तमानं स्वव्याप्यं घटहेतुत्वमपि घटस्य निवर्तयति । अत एवाहृदहेतोरपि
घटादेर्मृद्वण्डचक्रधीवराद्यनुमानम् । अन्यथा कथमनियतहेतुकत्वे नियतहेत्व-
नुमानम् ? अत एवोक्तम्—

यञ्जगतीयो यतस्सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठयत् ।

अहृदहेतुरप्यन्धो विषयस्तन्प्रतीयते ॥

इति ।

न च कपिलहरितवृश्चिकगोमयजन्यवृश्चिकद्रव्यवन्मृद्वण्डचक्रादि-
जन्यस्य घटजन्यस्य च क्वपि भेदमपलभामहे, येनास्येदं
कारणमस्येदमिति व्यवस्थापयेमहि । तदुक्तेन क्रमेण द्वितीयसंज्ञे घटहेत्वभावेन
घटान्तरोत्पादायोगात् सिद्धं द्वितीयसंज्ञासत्त्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति ।

अपि च यञ्जनघाते तदन्वसहितमन्यासहितं वा जनयेत् ;
तृतीयप्रकारासम्भवात् । अत्र न तावदन्यासहितस्य जनकत्वम् ; यीजस्यैव
सितिपवनपायसायन्यव्यतिरेकयोस्तुल्यत्वात् । तद्युल्यत्वेऽपि कस्यचिद-
जनकत्वे सर्वस्याध्यजनकत्वप्रसङ्गात् । कार्यं प्रति नियतपूर्वसंज्ञवर्तित्वस्य च
यीज इव कारणान्तरेष्वपि भावात् तन्मात्रत्वाच्च कारणत्वस्य । तस्मान्नान्या-
सहितस्य कारणत्वम् । यथाहुः—

न किञ्चिदेकमेकस्मान् साधुः वास्तर्क्सम्भवः ।

१. भो हि घटस्य. घ. २. द्विनो हेतुत्वमिति । तत्र ; हेतुत्वस्य. घ. ३. नः

इति । अथान्यसहितस्य जनकत्वं तर्हि यानि सहकुर्वन्ति तानि परस्परसाक्षात्क्षायनपेक्षाणि वा कुर्युः ; तृतीयप्रकारासम्भवात् ।

न तावद्वितीयः ; ये यत्र परस्परानपेक्षा न ते तत्र सहकुर्वन्ति यथा तक्षककुट्टाळकुविन्दाः पीठपिठरपटेष्विति परस्परानपेक्षत्वस्य व्यापकासहकारित्वस्य विरुद्धसहकारित्वोपलब्धेः ।

एतेन परस्परानपेक्षाणां स्वोपसर्पणप्रत्ययैर्देवमिलितानां काकताक्षीयन्यायेन सहकरणं प्रत्युदंम्, उक्तेन न्यायेन सहकारित्वस्यै परस्परसहितत्वव्याप्तेः । कदाचिदुपसर्पणप्रत्ययैरनुपनीतेऽपि सहकारिण्यपि कार्योत्पत्तिसम्भावनेन कार्यपूर्वक्षणवर्चित्वनियमानुपपत्तेश्च । तस्मान्न परस्परानपेक्षाणि सहकुर्युः । नापि परस्परसौकाञ्छाणि ; यद्यस्यानुपकारकं न तत्तेनापेक्ष्यते यथा मेरुर्मन्दरेणेत्यनुपकारकत्वव्यापकानपेक्षस्त्रविरुद्धसापेक्षत्वोपलब्धेः अनुपकारकस्थानपेक्षणीयत्वादुपकारकस्य चोत्पन्नं प्रत्युत्पन्नस्य किञ्चित्कारकरूपत्वात् क्षणभङ्गपक्षे क्षणस्याभेद्यत्वेन तदयोगाभावादुक्तदोषापत्तेः न किञ्चिदुपकारकमुपकार्यश्चेति । तस्मादनुपकारकस्यानपेक्षणीयत्वादनपेक्षितस्य च सहकर्तृत्वाभावात् यत् करोति तदभ्यसहितमन्यासहितं वा करोति परस्परसहकारिणोः तृतीयप्रकाराभावादिति व्यापकभूते अन्यसहितत्वासाहितस्ये पूर्वोक्तकर्मण्येण क्षणिकपक्षाग्निवृत्ते स्वव्याप्यमर्षप्रियाकर्तृत्वलक्षणं सत्त्वमपि निर्वर्तयत इति सत्त्वं क्षणिकादपि निवृत्तं गन्धवत्त्ववदसाधारणानैकान्तिरुम् ।

१. व्यावर्तकाः सहकारित्वस्य. ग. इ. २. इयं. ग. ३. न कारणत्वस्य सहकारित्वस्य परस्परसापेक्षत्वसहितत्वव्याप्तेः. क. ४. च परस्पर. ग. ५. सापेक्षाणि ग. ६. स्यानुपपत्त्वा. क. ७. ररूपत्वात्. क. रणरूपत्वात्. क. ८. क्रमो क्षणिक. ग. ९. तैः स्वव्याप्य. क. १०. प्यत्वमर्ष. क. ११. वाक्यरित्वकर्तृत्वलक्षणं. प. १२. तैत श्रुति. ग. ८.

अपि च सहकारिक्रमेणशणिकस्यापि क्रमेणार्थक्रियोपपत्तेस्तन्दिग्ध-
विषयव्यतिरेकित्वात्प्यनैकान्तिकं सत्त्वम् । न च सहकारिणामनुपका-
रिणामनपेक्षेति वाच्यम् ; अनुपकारिणामपि सहकृतेषां परस्परसा-
पेक्षसम्भावत्वात् । अन्यथा भवन्मतेऽपि बीजकृतिपवनपायसां परस्परान-
पेक्षणापेक्षे जमकत्वे यत् परस्परानपेक्षानेकहेतुकं तन्नानायथा पावकपयसी
इति परस्परानपेक्षानेकहेतुकत्वनानात्वयोर्व्याप्तेरदुस्स्यापि नानात्वप्रसङ्गात् ।
ययोक्तं भवन्तिरेव— अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदिरुद्धवर्माध्यासः कारण-
भेदो वेति । तस्मात् परस्परानपेक्षानेकहेतुत्वव्याप्तकार्यनानात्वविरुद्धं
कार्यैकत्वं स्वविरुद्धव्याप्तात् परस्परानपेक्षत्वात्त्रिगर्भानं स्वहेतूनां परस्पर-
सापेक्षत्वं एव व्यतिष्ठति इति धलादुपकारगर्भत्वे तदगर्भत्वे वाप्येककार्य-
निषेदिनां परस्परसापेक्षत्वं स्वमानादित्यद्वीररणीयम् ।

अपि च भ्रतूपकारगर्भसापेक्षत्वं, तथाप्युपकार्यादुपकारस्य
भेदाभेदवादिनां न प्रागुक्तदोषान्काशः ।

यत्त्वागन्तूपकारादेव कार्यात्पक्षेदेकारणं बीजमिति । तत्र, बीजपान-
(सर्पस्ये)वोपकारमात्रस्याप्यन्यमतस्य व्यभिचाराद् बीजगतस्यैवोपकारस्य
हेतुत्वं वाच्यम्, तथा च विशिष्टहेतुत्वे विशेषणस्यापि हेतुत्वनिर्गम्ये ।
तत् सिद्धमशणिकस्यापि सहकारिक्रमेण विद्यस्वोपपत्तेरेव सत्त्वमनैकान्तिकमिति ।

यत्तु विनश्वरस्वभावा इति, तत्र किमिदं विनश्वरस्वभावत्वम् ? किं विनाशस्य हेतुशून्यत्वं उतभावात्मकत्वम्, आहोस्विद्भावहेतुत्वम्, उतस्विद्भावसमानहेतुत्वमिति । तत्र न प्रथमः, हेतुशून्यत्वेन नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वेति पूर्वोत्तरक्षणयोरिव मध्यमक्षणेऽपि भावस्याभावप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तत एव दोषात् । न च तृतीयः, क्रियाजन्यकलभागित्वलक्षणस्य, कर्मत्वस्य क्रियासमरायित्वलक्षणकर्तृत्वपूर्वकत्वात् । क्षणस्याभेद्यत्वेन क्षणमङ्गिनस्तदनुपपत्तेः स्वस्यैव नाशयनाशकत्वमनुपपन्नमिति । न च चतुर्थः, नाशमेवानहेतुत्वेन हेतुत्वभेदेन कार्याभेदाद्भावाभावंसङ्करप्रसङ्गात् । तस्मादागन्तुकत्वेनागन्तुकमुद्गरप्रहारादिरूपभाषान्तरहेतुत्वाद् विनाशस्य कृतका विनश्वरा इति कृतकत्वविनाशयोर्व्याप्तिमात्रमवशिष्यते । तावन्मात्रसाधने च सिद्धत्वात्प्रमेव ।

यत्तु ध्रुवभाषित्वादहेतुक-वानुमानम् । तत्रापि किमिदं ध्रुवभाषित्वम् ? किमहेतुत्वत्वं, किं तादात्म्यम्, उतैकहेतुत्वं, उत भावहेतुत्वं, उतस्विद्याप्तिमात्रमिति । न प्रथमः, साध्याविशिष्टत्वात् । न च द्वितीयतृतीयचतुर्थाः, हेत्वसिद्धेः । नापि पञ्चमः, कपालमालाया घटं प्रत्यवश्यंभावव्याप्तेः तस्याथ मुद्गरप्रहारादिहेतुकत्वाद्भ्रुवभाषित्वमनैकान्तिकमिति ।

यत्तु घटाः पूर्वापरक्षणयोः कुर्वदकुर्वत्स्वभावत्वादिना चिरद्वधर्माध्यासेन भेदानुमानम्, तदुक्तेन न्यायेन हेत्वसिद्धेरपाकरणीयम् ।

१ ति किमिदं १ २. समवायहेतुत्वेन ३ ३ हेतुत्वभेदेन
कार्यभेदात् ४ ४ समवायहेतुत्वत्वात् ५ ५ नाशस्य ६ ६ तुत्वात्-
मानम् ७ ७. तु वम्, ८. न द्वितीय ९

तदेवं क्षणिकत्वसाधकप्रमाणाभावात् स एवायं घट इति संस्कार-
सहायेन्द्रियप्रभावितप्रवाचितं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमेव घटस्य पूर्वापरकालयो-
रैक्यमेव व्यवस्थापयति । न च प्रदीपप्रत्यभिज्ञानवद्मत्तम् ; तत्र हि
प्रदीपावयवविश्लेषादेव प्रदीपनाशेऽनुमिते वर्तिप्रदेशवर्तनः तेजःपुञ्जस्य
प्रदीपहेतोर्दर्शनादवयवविनाशहेतोस्वयमेवविश्लेषस्य दृष्टत्वात् सदृशा-
परापरोत्पन्नविषयत्वमङ्गीकृतम् । इह तु क्षणिकत्वे प्रमाणाभावान् घटोत्पत्ति-
हेतोर्मुद्गण्डादेर्वटनाशहेतोर्मुद्गरप्रहारादेश्च योग्यानुपलम्भवायितत्त्वान्
सदृशापरापरोत्पन्नविषयत्वमक्षयमित्यन्ययासिद्धत्वात् पूर्वापरकालयो-
रैक्यमेव शृङ्गातीति विवेकात् । तस्मात् सिद्धं न भावाः क्षणिकता
इति ॥

इति क्षणिकवादो नामैकचत्वारिंशदादः

समाप्तः ।

—<(०)>—

[आत्मवादः ।]

अथ देहेन्द्रियज्ञानमुखेभ्यो भेदमात्मनः ।

नानात्वं मुक्तिनित्यत्ववैषम्ये चाभिदध्यहे ॥

१. यव. घ. ह.

२. यमि. विश्लेषस्य. घ.

३. रत्नराजसो रतिविषयत्व-

केचिदाहुः शरीरमेवात्मेति । तदयुक्तम् ; आत्मविशेषगुणानां ज्ञानसुखदुःखादीनां तद्गुणत्वानुपपत्तेः । शरीरविशेषगुणस्य यावच्छरीर-
भाषित्वात् तन्निवृत्तौ शरीरविशेषगुणत्वस्यापि निवृत्तेः । किञ्च प्रत्यक्ष-
शरीरगुणस्य स्वपरवाद्येन्द्रियप्राप्तत्वव्याप्तेस्तन्निवृत्तेरपि ज्ञानसुखादेश्शरीर-
गुणत्वनिवृत्तिः स्वध्यवसाना । कथञ्च शरीरे ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिः
सम्भविनी ? न हि कार्यगतविशेषगुणं कारणगुणपूर्वकतामन्तरेण निष्पद्येत ।
न च शरीरकारणानामपि ज्ञानसुखादियोगित्वम् ; तथा सति शरीरस्य
भौतिकत्वात् तत्समानकारणानां घटादीनामपि ज्ञानसुखादियोगित्व-
प्रसङ्गात् । अतो ज्ञानसुखादीनां शरीरसमवायित्वानुपपत्तेरन्यसमवायित्वं
वाच्यम् । यत्र तत्समवायी स आत्मेति सिद्धः शरीरात्मनोर्भेदः ।

कथं तर्ह्यत्मानः स्यौल्यकाश्याद्यभावादात्मगोचरस्थाहंप्रत्ययस्य
स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिशरीरगोचरस्थूलकृशादिविबुद्धिसमानाधिकरणत्व-
मिति चेद्, अत्यन्तसंमृष्टत्वेन शरीरात्मनोरेकत्वसमारोपादिति ह्यमः ।
न च बाधाभावान्न समारोपितैकत्वगोचरत्वं न्यायमिति वाच्यम् ;
वृष्णतोयप्रत्ययस्य च किं कवावाभावेऽपि यौक्तिकवाचस्य विद्यमानत्वात् ।
तस्य च प्रागेव दर्शितत्वात् । किञ्च मम शरीरमिति लौकिकोऽपि
शरीरात्मनोर्भेदप्रतिभासोऽस्ति । तस्मादात्मव्यतिरिक्तगोचरेऽहमित्यवभास-
विषयाच्छरीरादहमित्यवभासविषयस्य सिद्धं वैलक्षण्यम् ।

एतेनेन्द्रियवैलक्षण्यमप्यात्मनो द्रष्टव्यं; पूर्वोक्तनयेन भूतचैतन्यस्य प्रसङ्गादेव बाह्येन्द्रियेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् । न च मन एवात्मा; तस्यात्माधिकरणमुखदुःखाद्यापरोक्षसाधनेन्द्रियत्वेन कल्पस्य सिद्ध-
रूपादपरोक्षरूपाच्चात्मनो विलक्षणत्वात् ।

अस्तु तर्हि ज्ञानमेवात्मा । न च ज्ञानस्यात्मत्वे तस्य क्षणिकत्वात् पूर्वानुभूतवस्तुविषयत्वेन स्मरणाभिलाषविषयप्रत्याभिज्ञानानि न भवेयुः; अन्येनानुभूतेऽन्यस्य तदसम्भवादिति वाच्यम्; एकसन्ततिपतितेव्येके-
नोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाविरोधात् । तदिदमनुपपन्नम् । ज्ञातुर्हानिन्वा-
नुपपत्तेः । न हि कर्तव्यं क्रियेति सम्भवति, च्छेत्तुरपि च्छेदनाभेदप्रसङ्गात् ।
किञ्च योऽहं प्राग्दुःखमन्यभूवं स एवाहमेतर्हि सुखमनुभवाभीति पूर्वापरका-
लपरोक्षस्य मृत्यभिज्ञायमानस्यानुभवितुः क्षणिकानुभवरूपत्वमाशङ्कितमपि
न शक्यते ।

ये पुनरौषनिषदा नित्यमेव ज्ञान, न च नीलवेदनसमये पीतवेदना-
नुपलम्भादनित्यत्वं, नीलाद्युपधानभेदेऽपि ज्ञानरूपस्यैकस्यानुभूयमानत्वा-
दिस्पाहुः । तेऽप्यचेतनज्ञेयवन्तं कालमस्त्रौप्तमिति सुप्तौ ज्ञाननिश्चि-
प्रतिसन्धानादपास्ताः । तथा यस्य मे पूर्वं सुखमवर्तत तस्य मे सम्प्रति
दुःखं वर्तते इत्यात्मन एकत्वानुसन्धानेऽपि सुखनिवृत्तेरनुसन्धानादात्म-
नस्मृतिरूपत्वमपि पराकृतं वेदितव्यम् ।

१. न्यप्रसङ्गादेव. ग. घ. २. इया, अस्यात्माधिकरण. घ. ३. इरूपादात्मनो.

ग. घ. ४. लमहमस्त्रौप्तमिति. घ. ५. स्वापमिति घ. ६. एताम् ।

गपा. ग. ७. तंते. घ.

यत्पुनरात्मनः परप्रेमास्पदत्वात् सुखरूपत्वमित्युक्तम्, तदयुक्तम्; दुःखनिवृत्तेः परप्रेमास्पदत्वेऽपि सुखरूपत्वाभावात्, न च यदर्थमन्यत् यद्य नान्यार्थं तत् सुखम् । आत्मा च नान्यार्थः तदर्थं च विश्वमिति सुखमेवेति वाच्यम्; सुखस्यात्मार्यतया परार्थत्वादसुखत्वप्रसङ्गेन तस्य सुखलक्षणत्वानुपपत्तेः ।

स्यादेतन्—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे”ति श्रुतिरेवात्मनो विज्ञानानन्दत्व-समर्थनी। नचैकार्थनिष्ठत्वेन पर्यायतया विज्ञानानन्दपदयोरान्वानवैयर्थ्यम्; ऐकार्थ्येऽपि व्यवच्छेद्यभेदादेव पर्यायत्ववैयर्थ्ययोरभावात् प्रकृष्टप्रका-शशब्द इतिवत् । गया खल्वस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कतमशब्द इति चन्द्रप्राति-पदिकार्यं पृष्टः कविदाह—“प्रकृष्टप्रकाशशब्द” इति । अत्र हि प्रकृष्ट-प्रकाशपदयोश्चन्द्रपदेनाभिन्नार्थत्वमङ्गीकरणीयम्, अन्यथा चन्द्रप्रातिपदि-कार्यस्य पृष्टत्वात्तद्विदितार्थकथनेन प्रश्नोत्तरयोरसङ्गतिप्रसङ्गात् । अतस्त-त्रैकार्थ्येऽपि यथा प्रकृष्टपदस्याप्रकृष्टत्वघोतादि व्यवच्छेद्यं, प्रकाशपदस्या-प्रकाशतिमिरादीति व्यवच्छेद्यभेदादवैयर्थ्यम् । एवं विज्ञानानन्दपदयो र्थभेदाभावेऽपि अविज्ञानानन्दरूपव्यवच्छेद्यभेदादवैयर्थ्यम् । तथा च प्रयोगः— विज्ञानाद्विवाक्यमस्वणनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशशब्द इतिवत् । तत्सिद्धमात्मनो विज्ञानसुखरूपत्वमिति ।

१. स्वागन्धार्थतया. २. स्वागन्धार्थतया. ३. स्वप्रसङ्गेन. ग. ४. ५. नन्दसमर्थ ग. ६. ति । अत्र. ७. ८. योर्भिन्नचन्द्रपदेन चाभिन्नार्थत्व. क. ९. १०. तस्य व्ययनेन. क. ११. १२. रादिति. १३. १४. विज्ञानवाक्यं य. ज्ञानादिपद. १५. १६. ति । तदेव तदपह्नुरथम्. १७.

तदेतदचतुरश्रम् ।

संसर्गविषयं वाक्यं नास्त्वण्डविषयं क्वचित् ।

ऐकाग्र्येण व्यवच्छेद्यभेदोऽपि पदवोर्यतः ॥

सर्वमेव हि वाक्यं पदार्थसंसर्गविषयं न^१ त्वस्त्वण्डैकपदार्थविषयम् ।
 एकैवैव पदेन तस्य प्रविपचेरितरपदाज्ञानवैषम्यस्य दुष्परिहरत्वात् ।
 न च व्यवच्छेद्यभेदादवैयर्थ्यम् ; ऐकाग्र्ये पर्याययोरिव व्यवच्छेद्यभेद-
 स्यैवानुपपत्तेः । न हि कुम्भकरीरपदयोरैकार्थयोर्व्यवच्छेद्यभेदो नाम ।
 पत्सुनः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यमस्त्वण्डार्थनिष्ठतया अवश्याम्बुपगम-
 नीयमित्युक्तम् , तदयुक्तम् ; तस्यापि सङ्गासंज्ञिसंसर्गमात्रपरत्वात् ।
 नवैवं प्रश्नोत्तरासङ्गतिः , प्रश्नस्यापि कस्यात्र चन्द्रसंज्ञेति सङ्गासंज्ञिसं-
 विषयत्वात् । अन्यथा चन्द्रस्वलक्षणस्य प्रतपन्नत्वादस्मिन् ज्योतिर्मण्डले
 कतमघन्द्र इति प्रश्नस्य तस्मात्प्रविषयत्वेनानुत्थानात् । अतश्चन्द्रपदेऽप्येव
 सङ्गासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनं तदर्थमनुपलक्ष्य न शक्यमिति तदर्थोपलक्षण-
 प्रकर्षविशिष्टमकाशप्रतिपादनाय प्रकृष्टप्रकाशपदयोरज्ञानस्यापि मभोत्त-
 रोपयोगित्वात् ॥ प्रागुक्तदोषावकाशः । तस्माद्विज्ञानादिवाक्यमपि
 विज्ञानादिविशेषणविशिष्टविषयम् । कथं तर्हि “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे ”ति
 सामानाधिकरण्यामिति चेन्नैवम् , मधुरो गुळ इतिवज्जदेदसहिष्णोरभेदात्
 समवायाद्वा तदुपपत्तेः ।

१. सं भेदोऽपि. ग. २. संविषयत्वात्. क. ३. मप्रत्ययत्वात्. घ. ४.
 तन्मानाविषयत्वेऽनुत्थानात्. ग. ५. दस्य स्वार्थे. क. ६. क्षण. ग. ७. योः
 यमाशान्तस्यापि. घ.

यत्पुनरद्वैतश्रुत्यनुरोधाद्विज्ञानादिवाक्यस्यालण्डार्थनिष्ठत्वोपवर्णनं
तदद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थतया यथाश्रुते प्रामाण्यानुपपत्तेः परा करणीयम्।
किञ्च श्रुतिरपि “स एको ब्रह्मण आनन्दः” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्”
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इत्यादिरानन्दात्मनोर्भेदमापादयन्ती तदैक्यस्या-
पवाधनी । तत् सिद्धं विज्ञानानिन्दात्मानः परस्परं भिन्ना इति ।

स पुनरयमात्मा सकलशरीरेष्वेक इत्यौपनिषदाः । तदयुक्तम्—

मैको भोक्ता यतो युक्तश्चैत्रमैत्रशरीरयोः ।

तुल्यत्वेनोभयत्रापि व्यापारस्य प्रसङ्गतः ॥

यदि हि मैत्रचैत्रशरीरयोरेक एवात्मा भवेत् तर्हि मैत्रे मुखिनि
दुःखिनि वा मैत्रशरीरे यादृशो व्यापारो दृष्टः तादृशश्चैत्रशरीरेऽपि स्यात् ।
न चैवमस्ति । अतो मैत्राधिष्ठितत्वस्यापि निवृत्तिरेव ।

एतेन स्वशरीराननुभूतमेव शरीरान्तरानुभूतमपि तच्छरीरोपहितत्व-
मनुभूत्वात्मरूपेणानुसन्धत्त एव मैत्र इत्यपास्तम्, चरणतल्लङ्घकण्ठको-
द्धरणाय करतल्लव्यापारवचैत्राङ्गलङ्घकण्ठकोद्धरणाय मैत्राङ्गस्यापि
व्यापारप्रसङ्गात् । ऐकात्म्येऽपि देहान्तरानुभूतस्य मनोभेदानुसन्धान-
वैकल्यमिति चेन्मैवम् ; कर्णभेदाभेदयोरनुसन्धानवैकल्यावैकल्ये प्रति
प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । उपपत्तौ च चक्षुरादिभेदेऽप्यनुसन्धानाभावप्रसङ्गात् ।
न च नास्त्येव चक्षुरादिभेदेऽनुसन्धानम् ; “योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामि”

१. नो भेदमापादयन्ती ग. ह. २. स्वस्यवाचनी. ग. ह. ३. रानुभूतमेव. ग. घ. ह.

योऽहमश्रौषं स एव पश्यामीत्यादेर्दर्शनात् । देहभेदादनुसन्धानवैकल्पमिति चेन्न, जन्मान्तरीयदेहान्तरानुभूतस्य सन्न्यपानादेरिष्टसाधनतया बाळेना-
नुसन्धीयमानस्य दृष्टत्वात्, जातिस्मरणां भवान्तरीयरहोत्तस्मरणस्य च दर्शनात् ।

एतेन प्रह्लेषाथानुसन्धात् जीवस्तु भोक्तैव “अनश्नन्नन्यो अभिवा-
कशीती”ति श्रुतेः । अतो देहान्तरे भोक्तुरन्यस्वाद्भोगप्रयुक्तत्वाद्य
षेदनापरिहारस्य न चैत्राद्गलप्रकण्ठकोदरणाद्य मैत्राद्भे व्यापारप्रसङ्ग इति
प्रत्युद्धम् । अनुत्थाः श्रुतेर्जीवमस्यभेदप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्माद्वैतभङ्गनसङ्गः ।
जन्यपरत्वे वा भोक्तुरनुसन्धात्तुथ मियो भेदाभावेन पूर्वोक्तदोषापत्तेः ।
अस्त्येव ब्रह्मणो भेदः किन्त्वसौ कल्पनानिमित्त इति नाद्वैतमद्गमसङ्गः
नापि प्रागुक्तदोषप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् ; कल्पनानिमित्तस्य भेदस्य प्रामाणिक-
व्यवस्थाहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि जातु कल्पनानिमित्तरजनमारवं श्रुक्तिशरुलं
कटकप्रभृतादाद्युपपुञ्जते । यथा च नाप्रामाणिकस्य प्रामाणिकाद्गत्वं
तथा प्रत्यक्षपरीक्षायामेव प्रतिपादितम् ।

ननु यथैकरूपैव नमसः श्रावणत्येऽपि तत्तद्वच्छेदकरुर्णमृशुशीभेदात्
किञ्चिदेव शृणोति किञ्चिन्नेति व्यदस्या प्रतिष्ठापं श्रोत्रभेदश्च घटते
तथैकरूपैवात्मनस्तत्तद्वच्छेदकभोगायतनादिभेदात् कश्चिदेव सुखी कश्चिन्नेति

१. स्तनपानादे. ग. घ. २. द्वाव. घ. ३. नामानिर्दिष्ट. घ. ४.

५. नि तद्वच्छेदक. ग. घ.

व्यवस्था प्रतिदेहं जीवभेदश्च स्याताम् । तदिदमनुपपन्नम् ; दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयोरतुल्यत्वात् । तथा हि—नभसस्तत्र तत्र तदेवेदं गगनमिति
प्रत्यभिज्ञानाद् भेदावेदकप्रमाणाभावाच्च सिद्धमेकत्वम्, आत्मनि तु
न प्रतिशारीरमेकत्वप्रतिसन्धानं नापि भेदावेदकप्रमाणाभाव इति न
तदेवमभ्युपगन्तुमुचितम् ।

यानि पुनर्विवादपदानि शरीराणि चैत्राधिष्ठितानि जीवच्छरीरत्वात्
चैत्रशरीरवदित्याद्यैक्यसाधनानि तानि विवादपदानि शरीराणि चैत्रा-
नधिष्ठितानि चैत्रशरीरसमकालत्वे साति तदन्यत्वाच्चैत्रवत्, तथात्मा-
द्रव्यत्वातिरिक्तापरजात्याधारं भेदेन नानाशरीरात्मसम्बन्धसम्बन्धित्वा-
द्विशेषगुणाधिकरणत्वाद्वा शरीरवदित्यादिभिः समतिसाधनानि कर्तव्यानि ।
न च शरीरादौ नानात्वस्य कार्यत्वप्रयुक्तत्वात्प्रयोजकत्वं पाश्चात्यहेतु-
द्वयस्येति दाहनीयम्, अकार्याणामपि परमाणूनां नानात्वाभ्युपगमेन
कार्यत्वस्य सादृश्यव्यापकत्वानुपपत्तेः । न च विशेषगुणाधिकरणत्व-
मतिदम् ; अस्मदभ्युपगतस्यैवात्मनो नानात्वैकत्वविवादास्पदत्वात् तस्य
च शुद्धाद्यधिकरणत्वात् ।

मत्पुनः 'एको देवस्सर्वभूतेषु गुढः'

'एक एव च भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।'

इत्यादिश्रौतस्मार्तपौराणिकादिवचनबलादात्मैक्यप्रसाधनं तद्

"निस्स्रजनः परमं साम्यमेति"

“उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः।”

इति तादृशवचनान्तरविरुद्धत्वेन तदर्थस्य प्रमाणान्तरतो निर्णयात्
तस्य च पूर्वोक्तनयेन भेद एवानुगुणत्वात् पराकरणीयम् ।

किञ्च आत्मैवये यदि कश्चिन्मुच्येत तदैव तदितरोऽपीति
शब्दमुक्त्यवस्थापि नोपपद्यते ।

कः पुनरसौ मोक्षः ? केचित्तावन्नीलादिविषयोपधानविलये सत्यनु-
पधानस्य षोडशसन्तानस्य स्वरूपेणावस्थानं योजयामाहुः । अग्रे तु
निखिलबुद्ध्यादिविशेषगुणविलयेनात्मस्वरूपावस्थानम् , अपरे पुनः
मपञ्चविलयम् । वयं तु निखिलदुःखप्रविलये सति नित्यनिरतिशया-
नन्दाभिव्यक्तिलक्षणं मोक्षमाचक्ष्महे ।

तत्र न तावदायः पक्षः साधीवान् ; निर्विषयबोधसन्तानाभावस्य
बाह्यार्थसमर्पणसमयसमर्पितत्वात् । किञ्च कस्य मोक्षः ? न तावत्
सन्तानस्य ; सन्तानिव्यतिरेकिणसन्तानस्यानुपपत्तेः । उपपत्तौ ॥
सर्वविद्वैवभङ्गप्रसङ्गात् । नापि सन्तानिनः ; तस्य क्षणप्रहरत्वेन
मोक्षफलसम्बन्धानुपपत्तेः । एतेनोचराधरभावेन निरन्तरमुपजायमान-
रागादिदोषदूषितचित्तसन्तानस्य प्रदीपसन्तानस्येवात्यन्तिको विलयो मोक्ष
इत्यपास्तम् ; आत्मोच्छिन्नरूपार्थत्वात् , पूर्ववन्मोक्षफलं प्रति फलिनो
निरूपणानुपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः पक्षः , हुक्तेरूपार्थत्वप्रसङ्गात् ।

१. बन्धमुक्त. ग. ह

२. न, बाह्यार्थबोधसन्तानाभावस्य बाह्यार्थबोधसमर्पण

एव समर्पितत्वात्. घ.

३. धार्थबोधसमर्पण क. धार्थबोधसमर्पण

मोक्ष. ग. ह.

८. ५. पूर्व

न च निखिलदुःखविलयरूपत्वात् पुरुषार्थत्वम् ; निखिलसुखविलयरूपत्वेनापुरुषार्थत्वस्यापि प्रसङ्गात् । न च निद्रायास्सुखाभावेऽपि निद्राभावमात्रेण समीहितत्वं दृष्टमिति वाच्यम् ; असम्भवादनल्पविषयत्वाद् दुःखाभावसमीहितत्वस्य । अपरथा विस्मृत्य सुप्तोत्थितस्य दुःखाभावेऽनुसन्धीयमानेऽपि कायिनीसम्भोगादिसम्भवसुखलवलोपनिमित्तनिर्वेदानुपपत्तेः । अतः स्वर्गादिसुखलोपेऽपि मोक्षस्य समीहितत्वं न केवलं दुःखाभावस्वरूपत्वात् किन्तु सुखरूपत्वात् । अन्यथा केवलदुःखाभावरूपत्वे मूर्च्छाया इव स्वर्गादिसुखलोपेऽपि समीहितत्वस्यानुपपत्तेः ।

एतेन प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्ष इत्यपास्तम् ; आनन्दादिभ्यतिरेकसम्भवेनापुरुषार्थत्वस्य तादवस्थयात् । अस्तु तर्हि प्रपञ्चविलयो मोक्षः । नैवम् ; अलोप्यत्वात् प्रपञ्चस्य । न च तस्याविद्यानिमित्तत्वात् सति विद्योदये सम्भवत्येव तद्विलय इति वाच्यम् ; अविद्यामयत्वस्याप्रामाणिकत्वात् ।

यत्पुनः “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूद्” इत्यादि मुक्तावात्मनोऽद्वितीयत्वयवनम् , तत् प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वेन भोग्यभोगायतनभोगसाधनारूपप्रपञ्चसम्बन्धाभावपरमिति निश्चेतव्यम् । एतेन “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवासी तन् केन किं पश्येद्” इति व्याख्यातम् । नास्य कश्चित् सम्बन्ध्यस्ति अयमेव सर्वमिति लौकिकवदात्मनस्सबन्ध्यन्तरनिषेधपरत्वात् । प्रतिपादितत्र्याविद्यायास्तन्निवृत्तेश्चाप्रामाणिकत्वमघस्ताद् इति नेह पुनर्विपञ्च्यते ।

कथं संसारावस्थायामविद्यमानस्यानन्दस्य मुक्तावविर्भाव इति चेन्न; संसारावस्थायामपि विद्यमानत्वात् । कुतस्तर्हि विद्यमानः संसारावस्थायाम् नानुभूयत इति चेद् अनुभवहेतोरभावादिति वूमः । कः पुनरनुभवहेतुः ? आत्यन्तिकद्वेहेन्द्रियादिसम्यग्परिध्वंससध्रीवीनं मनस्य । किं पुनरत्र प्रमाणम् ? “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तद्य मोक्षेऽभिव्यज्यते” इति श्रुतिरेव । न च “अक्षरोरं वा व सन्तं न प्रियामिये स्पृशत” इति श्रुतिरत्र याधिका, अस्या वैपयिकसुखदुःखनिषेधपरत्वेनाप्युपपत्तेः । सामान्यविषयस्य विशेषविषयत्वेन सङ्कोचेऽपि श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोरभावात् । आनन्दश्रुतेस्तु दुःखामावपरत्वे तयोरनियार्थत्वात् । यत् पुनरसुखं तत् साणिकमिति व्याप्तेर्नित्यानन्दाभ्युपगमः प्रमाणवाधित इति चेन्मैवम् ; तादृशव्याप्तेस्तंसार्थनुमान्यसुखविषयत्वात् । न च यत् सुखं तत् संसार्थनुभाव्यमिति वाच्यम् ।

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् तद्य मोक्षेऽभिव्यज्यते”

इति श्रुतिविरोधात् ।

“अपनोऽप्याप्यपादम्” इति वचनेन मुक्तस्यामनस्त्वप्रातिपादनात् कथं नित्यानन्दानुभव इति चेन्न; मुक्तस्य संसारमूलप्रवृत्त्यसम्भवप्रदर्शनाय प्रवृत्तितापनत्वेन मनःपाणिपादानापभावप्रतिपादनपरत्वात्तस्य । “विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्” इति वचनस्यापि सांसारिकसुखदुःखाधि-

१. न इत्येव. क.

२. त एवमिति श्रुतिरेव. घ.

३. इति विरोधात्. घ.

४. समुदाश्रया. घ. क.

५. मन्तरेण केन. घ.

करणविज्ञातृगोचरज्ञानसाधननिषेधपरत्वात् । अन्यथा साधनान्तराभावेन
 मुक्तावानन्दाभिव्यक्तिश्रुतेरत्यन्तबाधप्रसङ्गात् । न हि ज्ञातृज्ञातेर्विपरिच्छोपो
 विद्यत इति मुक्तस्य ज्ञानसत्त्ववेदनश्रुतेर्ज्ञानशक्तिगोचरतया व्याख्यानानेन
 स्यारस्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । तस्मान्निषिद्धकाम्यकर्मभ्यां परावृत्तस्य नित्य-
 नैमित्तिकानुष्ठानेन शपदप्रत्यक्षचर्याङ्गकात्प्रज्ञानेन भोगेन च निरस्तसमस्त-
 र्संसारबन्धस्य मुक्तौ नित्यनिरतिशयानन्दानुभवो भवतीति सिद्धम् ।
 तदुक्तं—

निजं यत्वात्मचैतन्यमानन्दोऽभ्यक्ष्यते च यः ।

यद्य नित्यविभ्रुत्वादि तेनात्मा नैव मोक्ष्यते ॥

इति ।

कथं पुनरस्य नित्यत्वविभ्रुत्वे ? नित्यत्वन्तावद् “अविनाशी वा
 अरेऽयमात्मा” इति श्रुतेरभ्यरादिवदनवयवद्रव्यत्वाद्येति द्रष्टव्यम् । विभ्रुत्वं
 पुनरुपपायेण चरणशिरसोः कण्ठकाविद्धस्य युगपदुभयत्र वेदनानु-
 सन्धानानुपपत्तेरशुत्वे निरस्ते मध्यमपरिमाणत्वे च कार्यत्वेनानित्यता-
 प्रसङ्गात् परिशेषप्रमाणसिद्धमिति सर्वमवदातम् ॥

इति चिदानन्दपण्डितकृतौ नीतितत्त्वाविर्भावे आत्मवादो द्विचत्वारिंशत्वादः

समाप्तः ।

—•••(०)•••—

१. दि जातु जातेर्वि ६. २. श्री निरतिशयानन्दानुभवो. ग ३.
 यपरम. क. ४- छने तटः. क ग ह. ५. स्वविभ्रुत्वे. घ. ६. रमरादि-
 वदनवयव. इ.

[अन्विताभिधानवादः ।]

पदानामन्विते शक्तिर्वाक्यार्थप्रतिपत्तये ।

यैरकल्पित निर्मूला तन्निरासे यतामहे ॥

अत्र हि प्राभाकरा वाक्यार्थप्रत्ययस्य कार्यस्य पदानामन्विते सामर्थ्यमन्तरेणानुपपत्तेस्तत् कल्पमित्याहुः । तथा हि— न तावद्वाक्यस्फो-
टाज्ञाकार्यप्रत्ययः ; तस्य पदस्फोटनिरासेन तुल्यन्यायतया निरस्तत्वात् ।
नापि श्रूयमाणा वर्णावली वाक्यार्थधीहेतुः ; संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्य
संसर्गिणु पदार्थेष्वप्रतिपत्तेषु प्रतिपत्तुमशक्यतया पदार्थस्मृत्यनपेक्षाया-
स्तस्या हेतुत्वानुपपत्तेः । तदपेक्षाया वा हेतुत्वे तद्व्यवहितत्वेन श्रूयमाणता-
भङ्गस्तद्वात् । न च पदार्थस्मृतिनिरपेक्षा वर्णमात्रैव स्मृतिसमाहृदा
वाक्यार्थधीहेतुः, दीर्घतमेषु वाक्येषु वर्णावलीविस्मरणेऽपि पदार्थस्मृतिभिरेव
वाक्यार्थधीदर्शनात्ताभिरेवोपपत्तौ वर्णमात्राया अपि तद्धेतुत्वकल्पनस्य
निर्मूलत्वाच्च । भवतु तर्हि वाक्यार्थप्रत्ययं प्रति पदार्थस्मृतय एव
हेतुरिति चेत् तदयुक्तं; व्युत्पत्तिविरोधात् । तथा हि— गामानपेति मयोजरु-
इदवाक्यध्वजनादामयनान्वितगोविपर्षां प्रयोज्यदृढवेष्टां दृष्टान्वितविपयामेव
धियं तत्कारणत्वेनानुमाय तस्याथान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुत्व-

१. वाक्यार्थस्फोटाद्. क.

२. अया ना ग.

३. कटनाक्यात्. घ. ४.

मन्त्रधारयन् पार्श्वस्थो व्युत्पित्तुः^१ पदानां अन्विते शक्तिं निश्चिनोति ।
 न चैवं अन्वितानन्त्यात् व्युत्पत्त्यसम्भवः ; तदानन्त्येऽप्याकाङ्क्षादि
 त्रयोपलक्षिते व्युत्पत्तिसम्भवात् केवलाभिधानपूर्वकान्विताभिधाने
 द्विरभिधानप्रसङ्गान् अश्रुतान्विताभिधाने पदान्तरवैषध्यात् श्रुता-
 न्विताभिधाने परस्परश्रयापत्तेर्नान्विताभिधानमिति चेन्मैवम् ; स्मारित-
 निमित्तार्थानामेव पदानामन्विताभिधानस्थीकारात् । किञ्च यदि पदार्थाः
 वाक्यार्थप्रत्ययमाद्ध्युः ततो मानान्तरप्रतिपक्षेभ्योऽपि तेभ्यो वाक्यार्थ-
 प्रत्ययः स्यात् । नन्वस्त्येव मानान्तरप्रतिपक्षेभ्योऽपि वाक्यार्थप्रत्ययः ।
 यथोक्तं—

पश्यतः श्वेतमारूपं हेपाशब्दश्च शृण्वतः ।

सुरनिक्षेपशब्दश्च श्वेतोऽश्वो घावतीति घीः ॥

इति ।

तदुक्तम् ; अमुष्य प्रत्ययस्य सुरहेपितरवयोः श्वेतसामानाधि-
 करण्येन प्रतिपत्तावनुमानार्थापत्त्योरन्तर्भावादप्रतिपत्तौ^२ वानुपपत्तेः ।
 एवं हसनसंज्ञादिभ्यो विशिष्टप्रत्ययो व्याख्येयः । तस्माच्छब्दप्रतिपत्ता-
 नामेव पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययजननसामर्थ्यात् पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यय-
 जननसामर्थ्यं पदानां तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमित्यभिहितान्यथे शक्ति-
 द्रव्यं कल्प्यम् । अन्वितताभिधाने तु शक्तिरेकेनान्वितमोचरा पश्येति ।
 न चान्विते शक्तिकल्पनेऽप्यन्वयमन्तरेणापि तस्याप्रतिपत्तेरन्वयेऽपि शक्तिः

१. स्युः शब्दानामन्विते. क.

२. निष्पेय क. क.

३. सुरपत्तेः. क. ४.

दानां. घ.

५. ध्याभिधानसामर्थ्यं. घ.

६. वे शक्ति. घ.

कल्प्येति वाच्यम् ; विशिष्टगोचरत्वाच्छक्तेर्विशिष्टस्य विशेषणमन्तर्भावयैव
भावात् । ननु विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानमूलत्वात् प्रथमं विशेषणज्ञानेन
भाव्यम् । न च पदेभ्योऽन्यद्विशेषणभूतस्यान्वयस्य प्रत्यायकं किञ्चिदस्तीति
पदानां प्रथममन्वयप्रतिपादने शक्तिः पश्चादन्वितप्रतिपादनशक्तिरिति
शक्तिद्वयं कल्प्यम् । वैवम् ; यथा जातिमात्रगोचरयैव पदशक्त्या जायमानायां
जातिप्रतिपत्तेरपर्यायस्थानाद् भवन्ती ज्यक्तिप्रतिपत्तिर्न पदसामर्थ्यमात्मनि
कल्पयति, न च पृथग्वचममपेक्षते त्वयान्वितगोचर्यापि पदशक्त्यान्वय-
सिद्धिर्भवन्ती नास्मिन् पदसामर्थ्यं कल्पयति, न च पृथग्वचममपेक्षते
इति । अतः पदानामेव प्रायश्चादभिघातत्वात् तात्पर्योपगमाच्चाङ्गित-
प्रत्यायनसामर्थ्यमिति सिद्धम् ।

अप्रोच्यते—

अन्विते गौरवाच्छक्तेरन्वयस्यान्वयतो गतेः ।

पदाधिरेव तत्सिद्धेर्नान्विते शक्तिपत् पदम् ॥

सर्वं हि कार्यं कारणं परिकल्पयत् सति सम्भवं छाद्यवपन्नपातेनैव
कल्पयतीत्यविकादम् । तथा च कार्यभूता वाक्यार्थप्रतिपत्तिरपि
पदहेतुत्वे गौरवात् पदसामर्थ्यमात्मनि कल्पयति । अथं पदहेतुत्वे
गौरवम् ? श्रूयताम्—यत्र सख्वेकस्मिन्नायं बहवश्शब्दाः, यथा घटकरीकृ-
ष्णकलशाः । तत्रानयनान्वितघटप्रतिपत्तौ पदवादिनः प्रतिपर्यायं शस्यन्तः-

१. त पूर्वं विशेष. क. २. न पदे. क. घ. ङ. ३. न सामर्थ्यमात्मनि. घ.

४. गती. ग.

कल्पनाद्गौरवम् । पदार्थवादिनस्तु प्रतिवाक्यं वाचकभेदेऽप्यर्थस्य तत्त्वेन शक्तिरेकैव कल्प्येति लाघवम् । नचैवं पदार्थवादिनोऽपि यत्रानेका अर्था एकस्य पदस्य वाच्याः, यथा विभीतकादिप्रथमशब्दस्य, तत्र गौरवमिति वाच्यम्; अन्वितस्य शक्यत्वाच्चद्वेदे शक्तिभेदस्य पदवादिनोऽप्य-
वशशङ्कीकरणीयत्वात् । न च पदवादिन इतरान्वितस्वार्थाभिधाने पदानां शक्तिरिति स्वीकाराद्गणशब्दस्य विदेवनादिप्रथमपि स्वार्थ एवेति शक्यन्तरमन्तरेणापि इतरान्वितसत्त्वदर्थाभिधानं युज्यत इति वाच्यम्; परस्परविलक्षणविदेवनादिविशेषान्वितभेदप्रत्ययस्य शक्तिभेदमन्तरेणानु-
पपत्तेः, कार्यान्तरभेदस्य शक्यत्वान्तरभेदनिबन्धनत्वात् । अन्यथा दहन-
स्यापि स्वोत्पाद्यनिखिलकार्यानुगुणत्वेन शक्तिरेकैव कल्प्येति दाहपाकादि-
कार्यभेदानुगुणत्वेन शक्तिभेदो न सिध्येत् । अतः पदार्थवादिनः
पदवादिनश्च यत्रैकस्यानेकार्था वाच्यास्तत्र शक्तिकल्पनं समानमेव ।
यत्र पुनरेकस्यार्थस्य बहूनि पदानि वाचकानि तत्र पदवादिनो गौरवं
प्रागेव दर्शितमिति स्थितमेव गौरवम् ।

किञ्च यदि पदानामन्वितगोचरा शक्तिरेकैवाभ्युपगम्यते ततोऽन्वि-
तविशेषणस्यान्वयस्य प्रत्यायकाभावात्तदनवगतौ तदवगतिमूलमन्वित-
ज्ञानमेव न स्यात् । न ह्यस्ति सम्भवः प्रथमानवगतविशेषणो विशिष्टं
प्रत्येतीति ।

यत् पुनर्यथा^१ जातिमात्रगोचर्यवेत्यादि, तत्र वदामः—न हि
जातिमात्रगोचर्या पदस्यैव जायमानाया जातिप्रतिपत्तौ ध्येक्तः

१. इतरेणान्वितं च २. उदेऽथा. च. ३. या कर्णादिमात्रगोचर-
यः ५. ६. तत्र वदाम - ८.

विषयभावोऽस्ति ; पदशकेरतद्विषयत्वेन तद्व्यगतिहेतोरभावात् । न च प्रतीयेमान्जात्यपर्यवसानाद्द्वयगतिरिति वाच्यम् ; अपर्यवसानार्थस्या-
निरूपणात् । किं स्वत्वपर्यवसानं नाम ? किमुपपत्तिभेदः, किं वा व्याप्तिभेदः, यद्द्वयान्तरम् ? न तावत्तृतीयः कल्पः ; तस्याप्रसिद्धत्वात् ।
नापि प्रथमद्वितीयौ ; अत्रैवगतयोरनुपपद्यमानव्याप्तयोरनवगमैकत्वेन
प्रथमतो जातिमात्रप्रत्ययस्यावश्यकत्वात् । अतः प्रतिपन्नैव जातिरनुपपत्त्या
व्याप्त्या वा व्यक्तिसमावेदपत्तीति न जातिव्यवत्योरेकप्रतिपत्तिविषयभावः ।
तथा च तद्दृष्टान्तेनापि नान्यितान्द्वययोरेकप्रतिपत्तिविषयभावस्तिष्येत् ।
एतेन न रूपिशून्या रूपवृद्धेरित्यपास्तम् ; चक्षुरादेरिव रूपरूपिणो-
रप्यत्रापि पदस्य सकृत्पन्नङ्गीकारे रूपप्रतिपत्तिमन्तरेण कारणाभावेन
रूपिशुद्धपनुत्पत्तेरेवोपपादितत्वात् । किञ्च भवतु वा पदैरप्यन्तर्भावित-
रूपिण एव रूपस्य प्रत्ययः, तथापि नान्तर्भावितान्वयस्यान्वितप्रत्ययस्य
संभवः । तथा हि—किमिदमन्वितमन्वयपरिशिष्टमन्वयोपलक्षितं योच्यते ?
न तावदन्यपरिशिष्टं ; तथा सति विशेषणानवगतौ विशिष्टरुद्धपनुत्पत्ते-
रन्यस्य च तद्व्यगतिहेतोरभावाद्द्वेषणे विशिष्टे च पदस्यैव शक्तिरिति
शक्तिद्वयमसद्भात् । नाप्यन्वयोपलक्षितं स्वरूपमानम् ; तस्यान्तर्भविता-
न्वयत्वेनैव प्रतीतिविषयत्वानुपपत्तेः । न हि यथा जातिव्यक्तिमन्तरेण
दुरधिगमा एवं पदार्थस्वरूपमप्यन्वयमन्तरेण दुरधिगमं, येन जातिवित्तौ

१. नामाश्रयकारिणिति- य. २. अवगतयो- य. ३. मत्वेन- य. ४.
च दृष्टान्तेनापि. य. इ. ५. रूपवृ. य. ६. तत्पर्यय- य. ७. शक्तिविशेषण- य.

व्यक्तेरिव पदार्थस्वरूपवित्तावन्वयस्यानुप्रवेशो भवेत् । अन्तरेणोप्यन्वयं पदार्थस्य स्वरूपेणावगम्यमानत्वात् । अतोऽन्वयस्यान्यतः प्रत्येतुमशक्यत्वाद् अन्वयान्वितयोः पदस्यैव प्रत्यायनशक्तौ कल्प्यायां गौरवमिति सिद्धम् ।

अपि च पदवादिनोऽपि न पदान्येव पदार्थस्मृतीरनपेक्ष्य वाक्यार्थप्रत्ययमाहृत्यादधति ; श्रुतम्युत्पन्नपदस्यापि प्रमुपितसंस्कारतया पदार्थस्मृतिविधुरस्य वाक्यार्थाबोधत्वात् । पदार्थानामन्योन्यान्वययोग्यत्वावगमस्य वाक्यार्थज्ञानसामग्र्यन्तर्निषिष्टत्वाच्च । तथा च पदाहितस्मृतीनां पदार्थानामप्यन्ययासिद्धान्वयव्यतिरेकितया वाक्यार्थबोधहेतुत्वे कल्प्ये तत एव तदुपपत्तेर्यापत्तिपरीक्षायां पदानामन्विते सामर्थ्यं कल्प्यम् ।

यत्पुनः प्रमाणान्तरप्रतिपक्षेभ्यः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययादर्शनान् पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययजननसामर्थ्यं पदानां तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति शक्तिद्वयं कल्प्यमिति, तन्मन्दम् ; पदार्थेषु सामर्थ्याधानसामर्थ्यस्य पदाश्रयत्वेनानभ्युपगमात् । न च प्रमाणान्तरप्रतिपक्षेभ्यो वाक्यार्थबोधोदयः स्यादिति वाच्यम् ; यतो न सन्निधिमात्रं वाक्यार्थज्ञानसामग्री किन्तु शब्दसन्निधिः, स च प्रमाणान्तरप्रतिपक्षेषु नास्तीति तत्र वाक्यार्थज्ञानाभावः सहकारिभूतसन्निधिवैधुर्यप्रयुक्त एव । न च द्वारमिति शब्दसन्निध्यभावेऽप्यावरणाद्यन्वयो दृष्ट इति वाच्यम् ; तत्रापि कल्पिनशब्दसन्निहितस्यैवावरणादेर्वाक्यार्थान्वयित्वान् । अत

१. पश्यन्ता. ग. २. णान्वय. घ. ३. र्थस्वरूपेण. क. ४. एवामि-
दपति ग. एव'दपति. घ. ५. वांवाधात्. क. ६. वायां'पति. ग. ६. ७.
नां तदसामर्थ्यमिति. क. नां तदसामर्थ्यामिधानसामर्थ्यमिति घ. ८. नाम्युपगमात्. घ.
९. अपारणादेर्वाक्यार्थान्वयित्वात्. क.

एव शब्दैकगोचरतया श्रुतार्थापचेर्भेदः । न च द्वारमित्यत्र द्वारार्थस्य
 प्रतिसम्बन्धार्थान्तरमन्तरेणानुपपत्तेः तत् कल्प्यं न तच्छब्द इति न तत्र
 शब्दसन्निधिरङ्गमिति शङ्कनीयम् ; अशाब्दस्यापि शब्देनान्वये
 गामानयेत्यत्र प्रत्ययसन्निहितेनाशेनाप्यानयनान्वयप्रसङ्गात् । न चानयनं
 प्रति गवाश्वयोस्सन्निधियोग्यतातुल्यत्वेऽपि प्रत्ययस्याश्वस्य क्रियापेक्षा-
 वैधुर्याच्छब्दस्य च गोराकाङ्गात् गौरिवानयनान्वयं प्रतिपद्यत इति वाच्यम् ;
 अश्वस्यानयनानपेक्षत्वेऽप्यानयनस्य कारकमात्रापेक्षत्वेनाश्वं प्रत्यपेक्षा-
 सम्भवात् । न च परस्परसाकाङ्क्षयोरेवान्वयाप्यानयनाश्वयोरन्वय इति
 वाच्यम् ; सुररवेपिताम्बामनुमितस्याश्वस्य किमयं गच्छति विष्टति
 वेति क्रियापेक्षायां देवदत्तो गच्छतीत्युक्ते कारकमात्रापेक्षस्य गच्छतेश्वस्य
 च मिथोऽन्वयप्रसङ्गात् । न च देवदत्तस्य साकाङ्क्षत्वात् गच्छतिर्नाश्वान्वयं
 प्रतिपद्यत इति वाच्यम् ; अश्वस्यापि साकाङ्क्षत्वाद्देवदत्तेनाप्यानव्य-
 प्रसङ्गात् । पावन्ति पदानि श्रुतानि तावतां सम्भूयकारित्यव्युत्पत्त्या
 गच्छतेश्वदत्तेनैवान्वयो नाशेनेति चेन्मैत्रम् ; देवदत्तो गौरनुधावतीत्यादा-
 वनैकान्तिकत्वात् । ननु सति सम्भय इति विशेषणालासं दोषः । यद्येवं
 कौश्यं सम्भवो नाम ? आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामहिरोय एव
 सम्भवः । स च देवदत्तो गौरनुधावतीत्यादां देवदत्तेनान्वये गोराकाङ्क्षा-
 निरोधाद्गवान्वये देवदत्तस्याकाङ्क्षानिर्वाहश्च सम्भरतीति न तत्र
 सम्भूयकारित्यमिति चेत्तर्हि सुररवेपितरवानुमिताश्वस्य जिज्ञासिततत्त-

क्लियस्य गौस्तिष्ठतीत्युक्ते तिष्ठतेर्गवान्वयेऽश्वस्याकाङ्क्षानिरोधाद्
अश्वेनान्वये गोराकाङ्क्षानिरोधात्तिष्ठतिगवोस्सम्भूयकारित्वं भज्येत।

अयं शब्दप्रतिपन्नस्याकाङ्क्षानिरोधः संहत्यकारित्वप्रतिबन्धेन
वाक्यार्थप्रत्ययपरिपन्थी, न प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्य । यथेवं शब्दप्रति-
पन्नस्याकाङ्क्षैव संहत्यकारित्वानुकूलतया वाक्यार्थप्रत्ययहेतुः न प्रमाणान्त-
रप्रतिपन्नस्य; मूलनिरोधस्यैव मूलनिरोधहेतुत्वादतः मूलस्य तद्विरोधे
निरोधानुपपत्तेः । तथा चाश्वस्य गत्यनन्वयशब्दप्रतिपन्नत्वाभाव-
निबन्धन एव ।

स्यादेतन्—नैवमादेरशब्दत्वादनन्वयः, किन्तु शब्दस्यातत्परत्वात् ।
येन तु 'शब्दस्य तात्पर्यं तस्य प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्यान्वय एव यथा
द्वारमित्यत्रेति । तदयुक्तम् । एवं हि वदता शब्दत्वमशब्दत्वं च
नान्वयानन्वययोरुपाधिः शब्दस्य तत्परत्वमतत्परत्वञ्चेत्युक्तं स्यात् ।
नचैतद्युक्तम्; तस्य साधनव्यापकत्वेन उपाधित्वानुपपत्तेः । न हि
शब्दतात्पर्यमपि शब्दप्रतिपन्नेभ्योऽप्यत्र दृष्टचरं; तात्पर्यस्य शब्दप्रति-
पन्नेष्वेव सम्भवं इति नियमान् । अतस्तन्निबन्धनोऽप्यन्वयशब्दयोरेव
न शब्दाशब्दोपरिति व्यवस्थितम् ।

एतेन श्रुतशब्दप्रतिपन्नस्य अश्रुतशब्दप्रतिपन्नेनैवान्वय इत्यतिप्रसङ्गा-
पादनमपि परम्यपरिहर्तव्यम्; द्वारमित्यादौ श्रुतशब्दप्रतिपन्नस्य प्रति-
सम्बन्धिनोऽर्थान्तरस्य प्रमाणाविरुद्धत्वात् । अतस्मिन्मते तत् न सन्नितिमात्रं

वाक्यार्थज्ञानसामग्री किन्तु शब्दसन्धिविरिति । तथा च प्रमाणान्तर-
प्रतिपत्तेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययानुदयस्य सामर्थ्येकदेशभूतसन्धिविशेषाभाव-
प्रयुक्तत्वात् पदानां सामर्थ्याधानसामर्थ्यं कल्प्यम् ।

एवं तावत्पदवादिनः पदार्थवादिनश्च शक्तिकल्पनायां-गौरवलाघवे
प्रतिपादिते । अथ तु वा तुल्यत्वं तथापि पदार्थानामेव वाक्यार्थप्रत्ययहेतुत्वं
शुक्लम् ; अव्यवहितत्वादन्यत्रानुपपत्तीणत्वाच्च । नहि ज्वलनमिव काष्ठानां
पदार्थसृष्टिः पदानां न व्यवधिमापादयति । न च ज्वलनानुगुण-
शक्तिव्यतिरेकेण काष्ठानां पाकानुगुणस्वशक्तिः कल्प्या । तथैव
ज्वलनव्यवधानेन पाकसिद्धौ शक्तघन्तरकल्पनार्था प्रमाणाभावात् ।
एवञ्च पदानामपि पदार्थसृष्ट्यनुगुण्येव अकृत्वा तदवधानेन वाक्यार्थ-
प्रत्ययलाभात् शक्यन्तरं कल्प्यम् । पदार्थसृष्टवस्तु न व्यवहिता
नाप्यन्यत्रोपपत्तीणा इति तासामेव पाक इव ज्वलनस्य सामर्थ्यं कल्प्यम् ।
एवञ्च प्रायस्य विरुद्धमेव । तात्पर्यन्तु काष्ठेषु व्यभिचारानैकान्तिकम् ।
अभिपादयन्तु पदानां सारकत्वादसिद्धमेव । वरिसिद्धयेतच्छक्तिकल्पना-
तुल्यत्वेऽपि पदार्थानामेव सा युक्ता न पदानामिति ।

किञ्च न पदार्थानां सामर्थ्यपूर्वं कल्प्यम् । वेतः

तुल्यरेभ्यः पदेभ्योऽर्थाः प्रतिपत्ता भिद्योञ्चयम् ।

विना न पर्यवस्यन्ति तेन तं लक्षयन्ति ते ॥

व्यतिपद्भावंस्यापरैः पदैः प्रतिपन्नाः पदार्थाः तामन्तरेणापर्यवस्यन्तस्तां
 लक्षयन्ति । न च वाच्यस्यार्थस्य वाच्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिविरहात्
 लक्षणेति वाच्यम् ; छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र व्यभिचारात् । एतेन लोकप्रसि-
 द्धलक्षणाप्रकारचैलक्षण्येन लक्षणाश्रयणं गौरवायेत्यपास्तम् ; यतोऽसदा-
 धितुलक्षणालक्षणं लोकप्रसिद्धामपि लक्षणां व्याप्नोति । तद्व्याप्तौ हि
 विधाद्वयाङ्गीकरणाद् गौरवम् । न च तदस्ति । भवत एव त्वैस्सदुक्तेन
 व्यापिनाल्पीपसैःपि लक्षणाबीजेन लोकप्रसिद्धाया अपि लक्षणायास्तिद्धौ
 तदतिरिक्तस्य तद्बीजत्वकल्पनं गौरवमापादयति । कथं पुनः
 क्रियामात्रस्य फारकमात्रम् ? क्रियामात्रमन्तरेणापर्यवसितस्य तद्विशेषान्वय-
 लक्षणत्वं तत्प्रतिपादकयोः पदयोरेकविशिष्टार्थप्रतीतिपरत्वावगमात्
 तदाविरोधाय तयोरेव परस्परान्वयनियमादिति ब्रूमः । अत एव
 पदार्थहेतोरपि वाक्यार्थस्य शाब्दत्वम् ; अन्वयविशेषलाभस्य पदाना-
 भेकविशिष्टार्थबोधतात्पर्यात्मकैकवाक्यत्वनिश्चयनत्वात् । अपमेव
 शाब्दस्यानुमानार्थापत्तिभ्यां भेदोऽपि । तयोस्तत्तद्विशेषप्रतिर्द्धया
 व्याप्त्यानुपपत्त्या वा तत्तद्विशेषसिद्धिः । न सामान्यतो व्याप्तिमात्रेणा-
 नुपपत्तिमात्रेण वा । प्रकृते पुनरेकवाक्यत्वसनापया सामान्यव्याप्त्यैव
 विशेषव्याप्तिमन्तरेण विशेषमिद्विरिति । एवन्तावदेकवाक्यार्थप्रतिपत्ति-
 परेभ्यः पदेभ्यः प्रतिपन्नाः पदार्था एव वाक्यार्थं लक्षयन्ति । तदन्विते
 साक्षान् सामर्थ्यमन्तरेण पदार्थस्मृतिव्ययवानेनापि पदहेतुत्वस्य
 निरूढत्वात् तद्विरुद्धम् । न च साक्षान् सामर्थ्यत्रिपुरस्य न हेतुत्वमपीति

१ इत्यन्वयत्वापरैः २. लक्षणा व्याप्ति- ३. तदुक्तेन ४. ५.
 ५। लक्षणबीजेन. ६. ७. ८. ९. कविद्वया अपि १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

मित्यभ्युपगन्व्यम् । आवापोद्वापाभ्यामपि सर्वत्रानुयायिनोः पदतदर्थयोः
 स्मार्यस्मारकभावेन निष्कृष्टमात्रं विधेयम् । एवञ्च पदमात्रं स्वरूपमानस्य
 स्मारणं स्वरूपातिरिक्तस्य तदन्वितस्य पदातिरिक्तं वाक्यमभिधायक-
 मित्यौचित्यं स्यात् । तथानकेषां पदानामेकत्रान्विते शक्तिरूपनादेकस्य
 वाक्यस्यैव वाचकत्वकल्पनं लघुतरञ्च स्यात् । तथान्वितस्य वाक्याभिधेयत्वे
 तस्यैकत्वाज्जान्वयतःप्रत्ययाट्टिप्रसङ्गः । पदामिधेयत्वे तु तेषामनेकत्वात्
 प्रतिपदं सोऽपि स्यात् । पदानां पदार्थस्मृताविव वाक्यस्य न कचिदुपस्य
 इत्यनुपस्येणस्य तस्यैवान्वितबोधहेतुत्वं युक्ततरञ्च भवेत् । अतोऽस्मद्-
 पदार्थित एव पन्था निरवद्य इत्यास्तान्तावत् ।

इति विश्वानन्दपण्डितकृतौ नीतितत्त्वाविमर्षि अन्विताभिधानवाद
 त्रिषत्वारिंशत् समाप्तः ।

[वेदापौरुषेयवादः ।]

वेदानां पौरुषेयत्वे भवेत्पुरुषदोषतः ।

सदग्रामाण्यशङ्केति तन्निरासे यवामहे ॥

वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वाद् यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं, उक्तसाधनानि च वेदवाक्यानि अत उक्तसाध्यानीति । पौरुषेयत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वमभिमतम् । अतः क्रमवन्तो वर्षाः पदं, क्रमवन्ति च पदानि वाक्यम् । क्रमश्च निरपविष्टेषु यणेषु स्वयमसम्भवबुद्धारणक्रम-निवन्धन एव । स च पुरुषप्रयत्नसाध्य एवेति वेदवाक्यान्वयपि क्रमवत्त्वेन पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यान्वेवेति सिद्धसाध्यत्वं वदतामनवकाश एव । न न वाच्यं—किं साक्षात् परम्परया वा स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं साध्यम् ? पूर्वस्मिन्निदानीमुद्यार्यमाणेषु वेदवाक्येषु वाचितविषयत्वं अनुवक्तृप्रणीता-रमदादिवाक्येष्वनैकान्तिकत्वञ्च । अस्मिन् साक्षात्स्वतन्त्रपुरुषप्रणी-तेष्वस्मदीयवाक्येष्वनैकान्तिकत्वमिति ; साक्षात्त्वपरम्परात्वयोः परस्पर-
व्यभिचारेऽपि साक्षात् परम्परया वा इत्येकाकारपरिग्रहात् । अन्यथा
भारतवाक्यानि यानि कृष्णद्वैपायनेन साक्षात् प्रणीतानि तानि परम्पराय-
यामि तु परम्परया तानि साक्षादित्युभयानुगतपौरुषेयत्वाभावादन्वतरस्या-
पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । तस्माच्चद्वार्षं तत् साक्षात् परम्परया वा
स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकमिति साधयतां क्वचिद् वाधो व्यभिचारश्चेति सिद्धं
वेदाः पौरुषेया इति ।

तदिदमनुपपन्नम् । तथा हि—वाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यं वृद्धव्यवहार-
समधिगतपदपदार्थसम्बन्धस्य चक्षुरादिजन्यतत्त्वदर्शविशेषविषयपरस्पर-
विलक्षणक्षणिकवेदनस्य शरीरिण एव दृष्टमिति यदि वाक्येषु पुरुषः स्वतन्त्रो
भवेत् तादृश एव भवेदिति पुरुषस्वातन्त्र्यं तादृशत्वेनैव व्याप्तम् । अतो
वाक्यत्वं स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं साधयत् स्वसाध्यविरुद्धस्यैव स्वसाध्यव्यापक-
विरुद्धस्यापि स्वविरोधित्वात् स्वसाध्यविरुद्धस्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वाभावमिव
स्वसाध्यव्यापकतादृशत्वविरुद्धमतादृशत्वमप्यप्रतिश्लिष्य साधयितुमशक्तं
योग्यानुपलम्भविरोधाच्चादृशत्वमादायापि साधयितुमशक्तं निरुद्धाशेष-
विशेषत्वेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वसामान्यमप्यसाधयदात्मना स्वतन्त्रपुरुष-
पूर्वकत्वस्य व्याप्तिमेव विप्रटयति—नाहं स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वेन, व्याप्तमिति ।

स्यादेतत्—अस्तु तर्हि वृद्धव्यवहारसमधिगतव्युत्पत्तिस्तदर्थानु-
गुणलक्षणक्षणिकवेदनशरीर्येष कर्त्ता । न च योग्यानुपलम्भवाचोऽपि
निरवृत्ते कर्त्तरि योग्यत्वस्यैवाभावादिति । तन्न, बहुविचायाससाध्येषु
उद्योतिष्ठोपदिपु वेदप्राप्यमेवोपदिश्य पुंसां प्रवर्तयतां स्वयञ्च तदेवालम्ब्य
भूयो भूयः प्रवर्तमानानां त्रैयणिकानां पौरुषेयवाक्येषु पुरुषाप्तिनिबन्धनत्वात्
प्रामाण्यस्य सत्याप्ते प्रगेतरि तत्स्मरणं प्रामाण्यावगमोपकारित्वेन प्रयोजन-
वदेवेति स्मृत्यर्थस्यास्मरणमेव तादृशस्वतन्त्राभावं गमयतीति । न च जैमिनी-
यैस्मरणेऽपि कणादाक्षचरणमतानुसारिभिः स्मरणादस्मरणमसिद्धमिति
वाच्यं; तैरपि वृद्धव्यवहारावसेयव्युत्पत्तेस्तदर्थविषयविलक्षणक्षणिक-
चक्षुरादिजन्यवेदनस्य मातापितृसम्बन्धप्रसूतपार्थिवशरीरस्य कर्तुर-

१. उपदार्थसम्बन्धस्य. ग. ड. २. तद्विज्ञेय. ग. ३. द्वात्वं स्वतन्त्र. ग.
४. स्वतन्त्र. ड. ५. स्वविरुद्धमप्यप्रतिश्लिष्य. ग. ड. ६. विषयत्वेन. प. ७.
दवाक्ये प्रामाण्यमेवोपदिश्य. ड. ८. वच्येदेवालम्ब्य. ग. ड.

स्मरणात् । तदेवं वेदवाक्येषु यादृशस्य स्वतन्त्रपुरुषस्य ते स्मरन्ति
 तादृशस्य वाक्यत्वमेव स्वपरिपन्थित्वेन निरोधकं इतरस्य तु प्रयोजन-
 वत्त्वेन स्मृत्यर्हस्य सर्वैरेवास्मरणायोग्यस्मृत्यनुदय एव बाधक इति
 वाक्यत्वं निरुद्धसमस्तविशेषत्वेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वमात्रमपि साधयितु-
 मसमर्थमिति सिद्धो विशेषविरोधः । यथा विशेषविरोधस्य
 दूषणत्वं यथा च बहुपस्वैजसत्वाद् नान्निप्रसङ्गः तथेश्वरानुमान एव
 समर्थितमिति हेहोच्यते ।

किञ्च सम्भवदस्मदादिप्रमाणान्तरमूलवाक्यत्वमेव प्रमाणवाक्यानां
 स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वे प्रयोजकं, न वाक्यत्वमात्रम् । न च साध्यानु-
 प्रविष्टतया वाक्यत्वेनैव तदपि साध्यम् ; अनाप्तवाक्येषु न्यभिचारात् ।
 न च प्रमाणवाक्यत्वादिति साध्यं ; वेदवाक्यगोचरतया सम्भवदस्मदादि-
 प्रमाणान्तरमूलत्वसाधनस्य बाधितविषयत्वाद् अपसिद्धान्तापनेश्व ।

स्यादेतत्—सम्भवदस्मदादिप्रमाणान्तरमूलत्वमस्मदादिविशेषण-
 स्यासमर्थत्वाद् अप्रयोजकम् । यत्तु सम्भवत्प्रमाणान्तरमूलत्वमात्रं तत्
 प्रमाणवाक्यत्वादिति हेतुनैव साध्यानुप्रविष्टतया साध्यमिति, तदयुक्तम् ;
 असमर्थविशेषणत्वादित्यस्यैवाप्तिदेरन्योन्याश्रयमसङ्गात्, सम्भवत्प्रमाणा-
 न्तरमूलत्वमात्रप्रयुक्तिनिवृत्त्याधीनत्वाद् अस्मदादिविशेषणसाधननिवृत्तस्य
 तदधीनत्वाच्च सम्भवत्प्रमाणान्तरमूलत्वमात्रप्रयुक्तिनिवृत्तस्य । तथा
 च सकलसप्तन्यापितया दृष्टस्य सम्भवदस्मदादिप्रमाणान्तरमूलत्वस्य

१. शवाक्यावर्गमेत- ग. ड. २. क इत्यस्य तु- ग. ड. ३. वयत्त्वनिरुद्ध-
 ग. ड. ४. मनर्थमिति- ग. ड. ५. सिद्धे विशेषविरोध- ग. ड. ६. अनं,
 वाक्यमात्रम्- क.

प्रमाणवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यप्रयोजकत्वं प्रति निश्चयाभावेऽपि मन्देहस्य
दुर्वारत्वात्, निश्चितप्रयोजकान्तरस्यैव सन्दिग्धप्रयोजकान्तरस्यापि
वाक्यत्वस्यागमकत्वमेव ।

नन्वष्टकाकर्तव्यत्वादिविषयेषु स्मृतिवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यदर्शनेऽपि
सम्भवदस्मदादिप्रमाणान्तरमूलत्वस्यादर्शनात् पुरुषस्वातन्त्र्ये तदुपा-
धिरवसू । तन्न; तेषामपि वेदमूलत्वेन सम्भवदस्मदादिप्रमाणान्तरमूलत्वात् ।
न हि प्रमाणान्तरशब्दस्य वेदव्यतिरिक्तपरत्वं; यद्वाक्यं यदर्थं प्रमाणं
तैदाक्यव्यतिरिक्ततर्क्यविषयप्रमाणपरत्वात् वेदवाक्यस्यापि स्मृतिव्यति-
रिक्तप्रमाणत्वात् । अतः सम्भवदस्मदादिप्रमाणान्तरमूलत्वं पुरुष-
स्वातन्त्र्यस्य व्यापकमेवेति तत्प्रपुर्कष्यात्पुपजीवित्वसन्देहस्य निष्प्रति-
बन्धत्वाद्वाचकमेव वाक्यत्वमिति ।

किञ्चात्मत्वं प्रमाणव्यक्तिममवेतं न भवति जातिर्त्वाद् गोत्ववत् ।
एवं द्रव्यत्वसत्त्वे अपि पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । यथा चात्यन्ताभावप्रतियोगि-
नोऽन्यत्राप्रमितस्य साध्यविशेषणत्वेऽपि नाप्रसिद्धविशेषणत्वं तथेश्वरानुमान
एव समर्थितम् । न च तावेव हेतुद्वेषान्तावाश्रित्य भारवादेरपि निसंयत्-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् ; अविगीतदृढक^{१२}र्त्सृष्टिबाधितविषयत्वात् । यत्पुनः

“अनन्तरं च वचनेभ्यो वेदास्तस्य विनिश्चिता”

१०. त्वादिनिश्चयप्रयोजकान्तरस्यैव. ग. ड. ११. रस्यैव वाक्यत्वस्याप्यगम. ग. ड.
रस्य वाक्यत्वस्याप्यगम. घ. १२. न्वादिविषयेषु घ. ४ द्वात्रयं तदर्थं. ग. ड.
५. तस्य वाक्यव्यतिरिक्त घ. ६. कस्य न्वा. क. ७. प्रयमिति ग. ड. ८.
त्वादेव द्रव्यसत्त्वे अपि. ग. ड. त्वादेव द्रव्यत्वसत्त्वे. क. ९. चात्यन्ताभाव. घ. १०.
त्वादेवाश्रित्य. ग. ड. ११. स्वत्वं साध्यमित्ति वाच्यम्. घ. १२. गतिं
रहस्यमिति क.

इति, “ऋग्वेदप्रवाशेरजायत, यजुर्वेदो चायोः, सामवेद आदित्यात्”
 “तस्याद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे” इत्येवमादयो वेदकरणवादा
 वेदस्य पीरुपेयत्वे प्रमाणमिति । तदयुक्तम् ; तेषामपि परस्परविरुद्धार्थतया
 प्रमाणान्तरमतिहततया चार्थवादत्वमेवेति न पुनः स्वातन्त्र्यमिति निर्णयात् ।
 फाडकादिसमाख्यापि कस्यचिदेव कथादेः प्रकृतवचनमिति “त्वेन
 प्रोक्तम्” इति प्रवचननिबन्धनैवेति सिद्धमपीरुपेया वेदा इति ॥

इति चिदानन्दशण्डितकृतौ नीतितत्त्वाविभाषि वेदापीरुपेयवादः
 चतुश्चत्वारिंशस्समाप्तः ॥

साकृतं गहनं कुमारिकमत जिज्ञासुभिः षण्डितै-
 रप्यस्मास्ववधीरणा यदि परं ग्रन्थोऽप्यमभ्यस्यताम् ।
 नो चेद्दुद्धततर्कतार्किकसधामभ्यस्यितानां भवेत्
 तत्तन्मार्गविचक्षणत्वविरहादात्पैव नो वञ्चितः ॥

यो भूपरसोमपायी श्रुतिसरणिमणिर्विश्वसाधारणश्री-
 विद्यानामेकमोक्तज्ञिनगति विदितः श्रीपरो महानिष्ठः ।
 तत्सुनुः सूक्तिभूमिर्जगदुषकृतये श्रीचिदानन्दनामा
 तत्रवाविर्भावगुचीर्न्यधित बुधसमारोहणे रौहिणेयः ॥

इति चिदानन्दशण्डितकृतौ नीतितत्त्वाविभाषिस्समाप्तः ॥

श्लोकानुक्रमणी ।

श्लोकः	पृष्ठम्
अकारणत्वे ताश्वादि	१९८
अकृतेद्विदानन्दः	१७९
अथ देहेन्द्रियज्ञान	२११
अथ युक्त्या निराकर्तुं	१८०
अनिर्विकल्पपूर्वत्वात्	१०९
अनुमासन्निकृष्टेऽर्षे	१३७
अनैकान्त्यात्तृतीयस्य	६८
अम्बित्तस्यैव शक्यत्वे	११३
अग्निदे गौरवाच्छक्तेः	१२५
अर्थपोषादिरूपस्य	४
असिद्धेः परिशेषस्य	४२
आकाङ्क्षासतिषोभ्यत्वैः	२१
आचार्यकृतिप्रकृतेः	१
आदौ स्वाप्याय	१
इति युक्तिभिरेताभिः	१९३
इत्तंगवोरपर्याय	७८
एवञ्च सत्यनिर्वाच्यः	११४
किष्ठापूर्वाभिधावित्वं	२७
कृत्वा साध्यं	१४
प्रदणादप्रदण्डाणि	४९
जार्थैष्यं प्ररणभिज्ञं	१९४
तत्परेभ्यः पदेभ्योऽर्थाः	२३१
द्रव्यशास्त्रिगुणः	६६
पिवागवाद्यप्रामाण्यत्वं	१२०

श्लोक		पृष्ठम्
न च प्रपञ्चो दिव्येति	.	११५
नैको भोक्ता		२१६
प्रतीतो वा न वा	.	१०९
प्रत्यक्षत्वमभावस्य		१७९
प्रवृत्तिहेतु सर्वेषा	"	२४
प्रामाण्यमनुवृत्तत्वात्		३९
भवेत्प्रामाण्यसंबित्ति		३४
मानमिन्द्रिययोगोत्समिह		५७
यो भूयस्तामपायी	---	१३९
घन्दे कल्याणयोरेकम्	---	१
वाक्यार्थोऽनुमया	---	१४७
विदुषामय प्रबन्धो		१
विलम्बितप्रवृत्तिवाद्	---	८४
वृत्ति पङ्कजशब्दस्य		५८
वेदाना कर्तृभावे	---	३०
वेदाना पौरुषेयत्वे	"	१३५
भ्युत्पत्तिलाभात्	---	१७
शुक्तिरर्थान्तरीभूत	"	११४
सप्तर्गविषय वाक्य		२१५
सर्वत्र वस्तुसन्देहे		७८
॥॥ किम-यादृशी		१२०
साकृत गहन	.	२३९
साहचर्यमात्रे गोस्ताद्ये	---	१५१
सोपाधिकरवाद्-व्याप्ते	.	१८३
स्वभावात् प्रतीतेर्वा		७९
हेतू भवेता	.	११७

अनुदितश्लोकानुक्रमणी ।

अनुवादः	श्लोकः	पुटम्
अगोनिवृत्तिस्सामान्यं	श्लोकवार्तिकम् सू. १ श्लो. १	९४
अनियम्यस्य नायुक्तिः	न्यायकुसुमाञ्जलिः ३-१९	१६०
अविमागो हि बुद्ध्यात्मा		१९४
असत्त्वात् सत्त्वस्यः		३१
आहुर्विषासु प्रत्यक्षं		१०६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्व्यः	भगवद्गीता १९-१७	२१९
उपनीय गुरुः शिष्यं	याज्ञवल्क्यस्मृतिः २-१९	१०
उपनीय तु यः शिष्यं	मनुस्मृतिः १-१४०	६
उपनीय ददद्वेदम्	याज्ञवल्क्यस्मृतिः २-१४	१०
उपश्रुणुमावे वा		१७१
एक एव च भूतात्मा		२१८
एकप्रत्यक्षमर्थस्य		२०४
कुर्याद्द्विदिशत्वात्स्या		१६४
कुलिशेन्द्रगतन्नाम		१९३
तस्मिन् सदपि मानस्वं		१३
दुष्टोपलम्भसामग्री	न्यायकुसुमाञ्जलिः ३-१	१९१
न किञ्चिदेकमेकस्मात्		२०७
न याति न च तत्रासीद्		९१
न हि भेदविनिर्मुक्ते		९२
निजं यत्त्वात्तच्चैतन्यम्		२२२

अनुवादः	आकरः	पुटम्
निरयं सचदममत्त्वे वा		२०९
पश्यतः श्वेतमारूपं	श्लोकवार्तिकम् वाक्याधिकरणम्	
	श्लो. ३५८	२१४
प्रतिपक्षेऽपारोक्ष्याद्	न्यायकुमुदाजलिः २-२०	१७७
प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्	" ३-२१	१७७
प्रमाणप्राहिणीत्वेन		१६९
भावो यथा तथामावः	न्यायकुमुदाजलिः १-१०	१६२
मूलक्षयकरीं प्राहुः		१०१
यज्जातीयो यतस्सिद्धः		२०७
बह्व्यात्मा बद्धे न्यस्तौ		१६४
वायुवेदमनि वायुस्थं		१६९
वृत्तावभ्यासवर्त्यां तु		३४
द्वयेनस्वरूपं नानर्थः	श्लोकवार्तिकम् सू. २-श्लो. २२९	२४
श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं	न्यायकुमुदाजलिः ३-१२	१९४
स्वराले यदकुर्वन्तु		१६९
स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च	श्लोकवार्तिकम् सू. ५-श्लो. २८	१७८
हेतुर्पस्य विनाशोऽपि		२०९

शुद्धिपत्रिका ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१	सामर्थ्यलभ्यमयर्त्न	सामर्थ्यलभ्यमर्थल
६	१०	माशङ्कचान्तरङ्ग	माशङ्कघान्तरङ्ग
७	१८	अचार्यस्य	आचार्यस्य
१६	२	कार्यवादः	कार्यवादः
१२	१०	रुपस्यपूर्वा	रुपस्यपूर्वा
२६	३	च्छयेनस्य	च्छयेनस्य
२७	२	शास्त्राभ्या	शास्त्राभ्या
२८	७	निवृत्तेः	निवृत्तेः
१९	६	प्रागभावरूपस्यापि	प्रागभावरूपस्यापि
३१	३	असत्त्वासम्बन्ध	असत्त्वासम्बन्ध
३१	९	असत्त्वान्नास्ति	असत्त्वान्नास्ति
३१	५	सत्त्वसङ्घिभिः	सत्त्वसङ्घिभिः
३१	१७	सत्त्वसाधनम् ;	सत्त्वसाधनम् ;
३१	१७	सत्त्वेऽप्यनुप	सत्त्वेऽप्यनुप
३१	१८	असत्त्वेऽप्युप	असत्त्वेऽप्युप
३९	९	स्वविषय	स्वविषय
३६	८	स्वविषय	स्वविषय
३१	१४	दूरत्वादिषु,	दूरत्वादिषु
३९	४	प्रामाण्याप्रामाण्ये	प्रामाण्याप्रामाण्ये
३९	१२	तत्र च ।	तत्र च —
४०	१	शक्तौ	शक्तौ

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	१०	पूर्वत्र	पूर्वत्र
१६	११	क्षणमात्रमहिणो	क्षणमात्रमहिणो
६२	७	प्रमाणभावात्	प्रमाणाभावात्
६४	१०	साक्षात्परम्परया वा	साक्षात्परम्परया वा
६४	१७	[आत्मसंयोगवाद ।]	[अज्ञसंयोगवाद ।]
७०	१४	वा वावयविनि	वावयविनि
७०	१५	महत्त्वे	महत्त्वे
७१	४	विशेष्यभाव	विशेष्यभावः
७२	१६	वस्तुनो भवेत्	वस्तुनोर्भवेत्
८०	२-३	सहादर्शने विरोधस्य	सहादर्शनेन विरोधस्य
८२	१७	ग्रहणान्महत्त्व	ग्रहणान्महत्त्व
९१	१६	त्सत्त्वमित्युप	त्सत्त्वमित्युप
९६	९	सत्त्व सिद्धम् ।	सत्त्व सिद्धम् ।
१००	७	व्यवच्छेदावधि	व्यवच्छेदावधि
१०७	१७	माया मयत्वेऽपि	मायामयत्वेऽपि
१०८	१७	रूपानुपपत्ते	रूपानानुपपत्ते
१११	६	[मिथ्यावाद ।]	[अविद्यावादः ।]
११२	१	कादाचित् कस्य	कादाचित्कस्य
११२	१४	एवञ्चार्थापत्ति	एवञ्चार्थापत्ति
११६	८	अतस्सिद्धमवाधित	अतस्सिद्धमवाधित
१२७	८-२	यथा—सम्प्रतिपन्नो	यथा सम्प्रतिपन्नो
१३४	१०	सस्कारश्च	सस्कारश्च
१३९	८	सख्यायोगस्यैव	सख्यायोगस्यैव
१५७	५	व्याप्तिस्वभावात्	व्याप्ति स्वभावात्
१५७	१७	इत्युभयतः स्थाशा	इत्युभयतः स्थाशा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४१	४	प्रतिपिपादयिषयापक्ष	प्रतिपिपादयिषया पक्ष
१४१	८	तद्यथा—	तद्यथा
१४१	१२	साधारणश्च	साधारणोऽसाधारणश्च
१४४	१७	वाक्यार्थस्यापि	वाक्यार्थस्यापि
१४५	१, ३	कांक्षादि	काङ्क्षादि
१५४	११	कांक्षां	काङ्क्षां
१५५	३	नवकम्बलो	नवकम्बलो
१५७	९	यतः ।	यतः—
१६३	८	प्रध्वंसानां	प्रध्वंसानां
१६८	८	शाब्देनैवान्वय	शाब्देनैवान्वय
१७८	१४	छिनत्स्येन	छिनत्स्येन
१९९	११	किमेकसंख्या	किमेकसंख्या
१७३	३	पलम्भावस्य	पलम्भावस्य
१७३	१२	वैष्यत्यात्	वैष्यत्यात्
१७५	१	त्वादनन्यथा	त्वादनन्यथा
१७९	६	स्सम्बन्धान्तर	स्सम्बन्धान्तर
१९४	१४	दीपान्तरादीपने	दीपान्तरोदीपने
१९५	३	सामान्यादिगतकत्व	सामान्यादिगर्तकत्व
२०१	१३	व्यावृत्तिसिद्धिरिति	व्यावृत्तिसिद्धिरिति
२०१	१५	भाव इति	भावा इति
२१३	९	च्छेत्तुरपि छेद	छेत्तुरपि छेद
२१५	१२	अतश्चन्द्रपदस्यार्थेन	अतश्चन्द्रपदस्यार्थेन
२१७	१५	श्रावणत्वेऽपि	श्रावणत्वेऽपि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२०	२	निद्रामाव	दुःस्वामाव
२२०	१७	सर्वमात्मैवासी तत्	सर्वमात्मैवासीत् तत्
२२१	१	मुक्तावविर्भाव	मुक्तावाविर्भाव
२२१	१५	मुक्तस्यामनस्त्वप्रति	मुक्तस्यामनस्त्वप्रति
१२२	२	ज्ञातुज्ञाते	ज्ञातुज्ञाते
२२२	८	निजं यत्त्वात्म	निजं यत्त्वात्म
११६	८	णानुः पपत्तेः	णानुपपत्तेः
२१४	४	तथानकेषा	तथानकेषा
१३१	१५	परम्पराय	परम्परया
२३९	९	कुमारिलमत	कुमारिलमतं